नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संक्षिप्त चिनारी

- बुद्धशासनलाई परियत्ति, पटिपत्ति, र पटिवेध गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ।
- परियत्ति बुद्ध वचनको अध्ययन, पटिपत्ति आचरण, र पटिवेध धर्मको साक्षात्कार गर्नु हो ।
- नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा बुद्धवचनको अध्यापन गर्ने शिक्षण संस्था हो।
- पालि साहित्यमा आधारित बुद्ध वचनहरूको अध्यापन यस संस्थाले गर्दछ।
- यसको शुरुवात भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरले त्रिशुलीबाट गर्नुभएको थियो।
- स्थापनामा सहयोग गर्नेहरूमा अनागारिका सुशीला र धर्मरत्न शाक्य 'त्रिशुली' हुनुहुन्थ्यो।
- बि.सं २०२० सालमा "अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ"ले औपचारिकता प्रदान गरेको थियो।
- दश वर्ष सम्म अध्ययन गर्नुपर्ने यस शिक्षालाई चार तहमा विभाजन गरिएको छ।
- प्रारम्भिक स्तर ३ वर्ष, प्रवेश स्तर ३ वर्ष, सद्धम्मपालक उपाधि स्तर १ वर्ष र कोविद उपाधि स्तर ३ वर्ष
- हाल सम्म ६४००० विद्यार्थीहरूले परियत्ति शिक्षा अध्ययन गरिसकेको छ।
- हाल नेपालका २४ जिल्लाको १०० वटा भन्दा बढी केन्द्रमा परियत्ति शिक्षा अध्यापन भैरहेको छ।
- भारत, बेलायत र अमेरिकामा पनि परियत्ति केन्द्र संचालनमा रही पठनपाठन भइरहेको छ।
- परियत्ति शिक्षालाई नैतिक शिक्षाको रूपमा विभिन्न विद्यालयहरूमा पनि पठनपाठन भईरहेको छ।

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघद्वारा संचालित

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

केन्द्रीय कार्यालय : विश्व शान्ति विहार, नयाँ बानेश्वर, मीनभवन, काठमाडौं
फोन नं. : ४१०६९३६, ४१०६९४१, E-mail: pariyatti2556@gmail.com
Web: www.nbps.org.np, www.facebook.com/nepalbauddhapariyattishiksha

परियत्ति प्रवाह

परियत्ति प्रवाह
Pariyatti Pravāha

2565 B.E. Vol. 1 July 2021

अनुसन्धान समिति
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा परिषद
अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

Dhamma.Digital
https://dhamma.digital

परियत्ति प्रवाह
Pariyatti Pravāha

2565 B.E. Vol. 1 July 2021

सल्लाहकार
भिक्षु धर्ममूर्ति महास्थविर

सम्पादक मण्डल
भिक्षु बोधिज्ञान महास्थविर
भिक्षु पियदस्सी
अनागारिका विमलत्राणी
मदन रत्न मानन्धर
सुषमा बज्राचार्य
त्रिरत्न मानन्धर

अनुसन्धान समिति
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा परिषद
अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

https://dhamma.digital

प्रकाशक
अनुसन्धान समिति
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा परिषद
अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ ।

प्रकाशन सहयोगी
काठमाडौं महानगरपालिका

सर्वाधिकार सुरक्षित
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा परिषद

बु.सं. २५६५
ने.सं.११४१
ई.सं.२०२१
वि.सं.२०७८

मूल्य: २००/-

मुद्रण
केशव अफसेट प्रेस
ललितपुर

Dhamma.Digital
https://dhamma.digital

प्र.जि.अ.नं. ३८३/०४७
Govt. Regd. No.: 383/047

"सुखा सङ्घस्स सामग्गी"

पान नं. ३०१७१८८३३
PAN 301718833

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

(ALL NEPAL BHIKKHU ASSOCIATION)

(स्थापित : वि.सं. २००७ / Estd. 1950 A.D.)

प.च.नं. ०९।०७८।२५६५

मिति : २०७८।०३।२९

परियत्ति प्रवाहलाई मैत्रीकामना !

बुद्ध-जन्मभूमि नेपालको बुद्धशासनिक क्षेत्रमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघद्वारा संचालित नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा बु. सं. २५०७ (वि. सं. २०२०) देखि निरन्तररूपमा संचालन भइरहेको झण्डै छ दशक हुनलागेको छ। बुद्धशासनप्रति समर्पित श्रद्धा-आस्थायुक्त विशुद्ध धार्मिक श्रमदान गर्दै आउनुभएका बौद्ध परियत्ति शिक्षासम्बद्ध पदाधिकारी, विहार, केन्द्र, शिक्षकशिक्षिका, श्रद्धालु दाताहरुको विशिष्ट योगदानले गर्दा नै ने.बौ.प.शिक्षालाई आज यो स्थितिमा पुऱ्याउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हो। प्रारम्भिक प्रथम वर्षदेखि परियत्ति सद्धम्म कोविद तहसम्म पठनपाठन भई समय सापेक्षित रुपमा ने.बौ.प.शिक्षाको पाठचक्रमलाई समय परिस्थितिअनुरुप परिवर्तन, परिवर्द्धन एवं परिमार्जन गर्दै अगाडि बढिरहेको सबैलाई जानकारी भएकै विषय हो। परियत्ति शिक्षालाई सुव्यवस्थित गर्न अखिल नेपाल भिक्षु महासंघले आधुनिक शिक्षा प्रणालीअनुरुप वैज्ञानिकीकरण गरिँदै पाठचपुस्तकलाई व्यवस्थित गरी अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरुका लागि सर्वसुलभ हुने व्यवस्था अवलम्बन गरिरहेको छ।

पालि साहित्यअन्तर्गत विहार शिक्षाको अवधारणासहित बामे सर्दैसर्दै सीमित श्रोतसाधनका बावजूद पनि वर्तमान परिवेशलाई आत्मसात गरी नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले बौद्धिक तथा प्राज्ञिक तवरमैं परियत्ति शिक्षालाई अझ फराकिलो पार्दै अगाडि बढ्नसक्नु अत्यन्त सकारात्मक कदम हो। परियत्ति शिक्षाअन्तर्गत उच्चशिक्षा अध्ययन गर्नेहरुका लागि मात्र नभई बुद्धशिक्षा अध्ययन गर्ने जो कसैका लागि समेत उपयोगी हुनेगरी नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाअन्तर्गत अनुसन्धान समितिको रचनात्मक पहलमा प्रथमवार **"परियत्ति प्रवाह"** अनुसन्धनात्मक जर्नल प्रकाशित हुनु सम्बद्ध सबैका लागि सुखद् पक्ष हुन्। परियत्तिसँग सम्बन्धित अनुसन्धनात्मक प्रकाशित लेखरचनाले बुद्धशिक्षासम्बन्धी खोजमूलक अध्ययन तथा अध्यापन गर्ने जो कसैका लागि समेत यस प्रकाशित जर्नलले महत्वपूर्ण सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने देखिन्छ। **"परियत्ति प्रवाह"** जर्नलले आगामी दिनहरुमा पनि निरन्तरता पाओस्, फल्दैफुल्दै बुद्धशिक्षालाई अझ सशक्त रुपमा प्रचारप्रसार गर्न सकोस् भन्ने मैत्रीकामना व्यक्त गर्दछु।

साथै **"परियत्ति प्रवाह"** अनुसन्धनात्मक जर्नल प्रकाशन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने सम्पादक मण्डल तथा अनुसन्धान समितिलगायत नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा मूल समिति, ने.बौ.प.शिक्षा परिषद्लगायत प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नुहुने सबैलाई मैत्रीपूर्ण साधुवाद एवं बधाई ज्ञापन गर्न चाहन्छु। यस अनुसन्धान जर्नल प्रकाशनार्थ आर्थिक सहयोगार्थ महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने काठमाडौं महानगरपालिकाका प्रमुख विद्यासुन्दर शाक्यलगायत सम्बद्ध शिक्षा विभाग परिवारलाई सुखीनिरोगीसहित उत्तरोत्तर अभिवृद्धि होस् भनी मैत्रीपूर्ण साधुवाद व्यक्त गर्दछु।

॥ चिरंतिट्ठतु सद्धम्मो ॥

मैत्रीकामनासहित,

(भिक्षु कोण्डन्य)

महासचिव : अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ

नगर कार्यालय : बुद्धविहार भृकुटीमण्डप, काठमाडौं, फोन : ४२२६७०२, ९८५१०४६१८८
City Office : Buddha Vihar, Bhrikutimandap, Kathmandu-28. Tel: +977-1-4226702, 9851046188
प्रधान कार्यालय : विश्वशान्ति विहार, मीनभवन, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं, नेपाल । फोनः ४६२२९८४
Central Office : Vishwa Shanti Vihar, Min Bhawan, New Baneshwor, P.O. Box: 3007, Kathmandu, Nepal
Tel.: +977-1-4622984, E-mail: anbanepal@gmail.com

https://dhamma.digital

नेपाल बौद्ध परियत्तिका शिक्षाध्यक्षको शुभकामना

नेपाल बौद्ध परियत्तिबाट परियत्ति प्रवाह नामक अनुसन्धानात्मक लेखहरुको संग्रह प्रकाशन गर्न लागेको सुखद समाचारले परियत्ति शिक्षामा नया आयाम शुरु भएको कुरा मलाई लागेको छ। भगवान बुद्धको शिक्षालाई अनुसन्धानात्मक तवरले प्रस्तुत हुनुले विज्ञजनहरुलाई विशेष रुपमा धर्मप्रतिको चासो अभिबृद्धि भई अध्ययन गर्न उत्प्रेरित गर्ने कुराको विश्वास गर्न सकिन्छ।

बालबच्चाहरूदेखि लिएर ठुलाहरूलाई समेत नैतिक शिक्षा दिने योजना अनुरूप अखिल नेपाल भिक्षु महासंघबाट विधिवत रूपमा संचालित नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले वि.सं. २०२० सालदेखि नै त्यसै लक्ष्य अनुसार पाठ्यक्रम बनाइ अध्ययन अध्यापन शुरु गरेको हो। अहिलेको अवस्थामा विहार, बौद्ध संस्थाहरूको अलावा विभिन्न स्कूलहरूमा पनि बौद्ध नैतिक शिक्षाको रूपमा परियत्ति शिक्षाको पठनपाठन भइरहेको छ। र धेरै स्कूलहरूले नैतिक शिक्षाको रूपमा बौद्ध परियत्तिको शिक्षा आफना बालबालिकाहरूलाई दिन उत्साहित भईरहेको र अहिले सम्ममा उल्लेखनीय रुपमा सद्धम्म पालक तथा कोविदहरु उत्पादन भैसकेको परिप्रेक्ष्यमा उत्पादित ती बौद्ध जनशक्तिहरुलाई अनुसन्धानमा लाग्न प्रेरित गर्नु पर्ने हालको तडकारो आवश्यकतालाई यस पत्रिको प्रकाशन बाट केही हद सम्म भए पनि योगदान दिने कुरालाई नकार्न सकिंदैन। यसबाट परियत्तिका विद्यार्थी, शिक्षकहरुका साथै अन्य श्रद्धालुहरुले पनि धर्मलाई प्राज्ञिक रुपमा प्रस्तुत गर्ने क्षमता अभिवृद्धि हुने छ भन्ने मलाई लागेको छ। यस कार्यलाई यसकारण निरन्तर रुपमा अघि बढाउँदै लैजाने छ भन्ने कुराको म आशा गर्दछु।

डा. भिक्षु मैत्री महास्थविर
शिक्षाध्यक्ष, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा
(अध्यक्ष, अ.ने.भि. महासंघ)

https://dhamma.digital

सम्पादकीय

शाक्यमुनी गौतम बुद्ध लगायत तीनजना बुद्धहरूको पवित्र जन्मस्थल नेपाल। लिच्छवीकालमा बुद्धधर्मलाई राज्यधर्मको रूपमा अपनाइएको देश । बुद्धका अनुयायी भिक्षुहरूलाई दुई पटक देश निकाला गरिएको कालो इतिहास पनि बोकेको देश । भिक्षुहरूलाई जेल नेल समेतको सजायँ गरिएको देश । राजा, राज्य एवं विधर्मी विदेशीहरूको कोपभाजन खप्दै लुप्त प्रायः भएको बुद्धको शुद्ध शिक्षा पुनरुत्थान भई नेपाली जनताले सुख र शान्ति अनुभूत गर्न पाएको करिब ३३ वर्षपछि वि.सं. २०२० सालदेखि नेपालमा 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' लाई सर्वसुलभ तरिकाले पठनपाठन गर्ने सुअवसर जुऱ्यो ।

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको स्थापना (२००७ साल) पश्चात नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मले जनमानसमा राम्रैसँग जरा गाडेको फलस्वरूप अहिले बुद्धशिक्षाको प्रचार प्रसार, अभ्यास एवं व्यवहारमा उल्लेखनीय प्रगति देख्न पाइएको छ । विभिन्न विहारहरू, बौद्ध संघसंस्थाहरू, सञ्चार माध्यमहरू, विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालयहरू, बौद्ध प्रकाशन संस्थाहरू लगायत पालि त्रिपिटक वांगमयका बौद्ध ग्रन्थहरू, पुस्तक, पत्र-पत्रिकाहरूको अनुपम योगदान यतिखेर स्मरणीय रहेको छ। तथापि शुद्ध बुद्धधर्मको अनुसन्धान, अन्वेषण र उत्खननको क्षेत्र आवश्यक मात्रामा खुल्न नसकीरहेको अवस्था विद्यमान नै छन् । यसैलाई हृदयंगम गरी महासंघ अन्तर्गतको 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा परिषद्' ले अनुसन्धानात्मक कृतिहरू संकलन एवं प्रकाशन गर्ने जमर्को गरेको छ । यसैको फलस्वरूप यो 'परियत्ति प्रवाह' को प्रथम अंक यहाँहरू समक्ष पस्कने शुभकार्य सम्पन्न भएको हो । यस पुनीत कार्यमा काठमाडौं महानगरपालिकाका आदरणीय मेयर श्री विद्यासुन्दर शाक्यज्यू लगायत महानगरपालिका परिवारको साथ, सहयोग र सदासयतालाई साधुवाद दिनै पर्दछ।

बुद्धधर्मको विविध पक्षमा गरिएका अनुसन्धान कृतिहरूका आदरणीय लेखकज्यूहरूमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दै लेखहरूमा प्रतिबिम्बित विचारहरू उहाँहरूकै रहेको कुरा पनि अवगत गराउन चाहन्छौं ।

धर्म, संस्कृति एवं इतिहासजस्तो सम्बेदनशील क्षेत्रको कृतिहरूको सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी दिइएकोमा परिषद्प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं। साथै यस जर्नलको निरन्तरताको सुनिश्चितता कायम हुन सकेमा बुद्ध जन्मभूमि देश नेपालमा शुद्ध बुद्धशिक्षाको क्षेत्रमा अभावको रूपमा खटकिरहेको अनुसन्धानको क्षेत्र उजागर हुँदै जाने तथा विज्ञ अनुसन्धानकर्ताहरूको उदय हुने कुरा निर्विवाद रहेको तथ्य पनि जगजाहेर रहेको भाव प्रकट गर्दछौं। यसका लागि सम्बद्ध क्षेत्रका सम्पूर्ण महानुभावहरूको साथ, सहयोग र सद्भाव प्राप्त भइनै रहनेछ भन्ने शुभेच्छा यस अवसरमा प्रकट गर्नु अन्यथा हुने छैन भनी सम्पादक मण्डल विश्वस्त रहेको निवेदन पनि गर्न चाहन्छौं ।

भवतु सब्ब मंगलं ।

https://dhamma.digital

प्रकाशकीय

परियत्ति प्रवाह नामक यो पत्रिका नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा संलग्न विज्ञहरुको रचनालाई समेटियर परियत्ति प्रवर्धनको लागि शुरुवाट गरिएको हो । परियत्तिबाट प्राप्त शिक्षालाई जनमानसमा प्रकाश गर्ने हेतुले प्रकाशन गरिएको यस लेख संग्रहलाई सकेसम्म प्राज्ञिक रुपले प्रस्तुत गर्ने यसको लक्ष हो । नेपालमा वि.सं २०१९ मा स्थापना भएको 'नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा' सँग आबद्ध शिक्षक, विद्यार्थी तथा परियत्ति प्रति श्रद्धा राख्ने सबैलाई बुद्धको शिक्षालाई प्राज्ञिक रुपमा आफ्नो विचारहरु अभिव्यक्त गराउने उद्देश्यले यस पत्रिका को शुरुवाट गरिएको हो ।

बुद्धजन्म भूमि नेपालका सुपुत्र गौतम बुद्धको बहुआयामिक विषयवस्तुहरुलाई विभिन्न कोणबाट प्रस्तुत गर्न सकियोस भन्ने उद्देश्यले बुद्धशिक्षा संग सम्बन्धित साहित्य, दर्शन, इतिहास, मनलाई संयमित एवं शुद्ध राख्ने अभ्यास को रुपमा रहेको ध्यान विधि, तथा अन्य विविध बुद्धका शिक्षा, यस पत्रिकामा समेटिएको छ। आज समाज विकृति र विसंगतिले व्याप्त हुँदै गईरहेको छ। यस्तो परिस्थितिलाई सुधारगर्न कर्तव्यनिष्ठ, इमान्दार तथा सकारात्मक मानसिकता भएका व्यक्तिहरुको खाँचो छ। त्यसको लागि बुद्धका सन्देश अन्तर्निहित यस पत्रिकाबाट धेरै हदसम्म भूमिका निभाउने विश्वास गर्न सकिन्छ।

नेपालमा बुद्ध जन्मेको देश भनेर नेपालीहरु गर्व गर्दछन् । अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमै बुद्धको देश भनेर चिनाउन तत्पर भइरहेका हुन्छन् । तर बुद्ध को हो ? उहाँले देखाउनु भएको मार्ग के हो ? भन्ने विषयमा अनभिज्ञता जनाउँदै निरुत्तर भई बस्नुपर्ने अवस्था धेरै नेपालीहरुमा देखिन्छ। प्रस्तुत पत्रिका बाट आफ्नो गौरव तथा पहिचानको रुपमा रहेको गौतम बुद्धको बारेमा जानकारी प्राप्त गरी उहाँले बताउनु भएको शान्ति सन्देशका बारेमा चिन्तन मनन गर्न सक्ने क्षमता विकास गर्ने विश्वास लिईएको छ।

यस पत्रिकाको उद्देश्य परिपूर्ति गर्नको लागि आवश्यक पाठ्यसामग्री लेख्ने कार्यमा प्रस्तुत भएका भिक्षु, अनागारिका, उपासक तथा उपासिकाहरु लाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। यस पत्रिकाको लागि आवश्यक सामाग्री जुटाउने र सम्पादन कार्यमा लाग्नु भएका भिक्षु बोधिज्ञान, भिक्षु पियदस्सी, अनागारिका बिमलत्राणी, मदन रत्न मानन्धर, शुषमा बज्राचार्य, तथा डा. त्रिरत्न मानन्धर तथा प्रकाशनको लागि आर्थिक श्रोत उपलव्ध गराई दिनु भएकोमा काठमाडौं महानगरपालिकालाई धेरै साधुवाद दिन चाहन्छु। समयमै मुद्रण कार्य सम्पन्न गर्नुभएकोमा प्रेस परिवारलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा अन्तर्गतको अनुसन्धान समितिको अगुवाइमा तयार पारिएको पत्रिकाबाट विद्यार्थी तथा अन्य पाठकजनको लागि पनि कल्याणकारी सिद्ध हुनेछ भनी विश्वास लिँदै यस शुभकार्यमा सहयोग गर्नुहुने सबैलाई साधुवाद दिन्छौं ।

- अनुसन्धान समिति

https://dhamma.digital

विषय सूची

	शिर्षक	लेखक	पेज नं.
१)	नेपालमा बुद्ध शासनको बलियो आधार बौद्ध परियत्ति शिक्षा	सुश्री सबिता धाख्वा शाक्य	१
२)	संस्थागत बिकासको दृष्टिमा नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा	सति धाख्वा	११
३)	पालिसाहित्यको उत्पत्ति र विकास	डा. महेन्द्ररत्न शाक्य	२१
४)	अप्रमाद एक कल्याणकारी धर्म	अमिता धाख्वा	३०
५)	सामाजिक महत्व बाकेका केही बुद्धशिक्षाहरू	मदन रत्न मानन्धर	३८
६)	मनुष्य जन्म प्राप्त हुनु दुर्लभ, जन्मेर जीवित रहनु पनि दुर्लभ	संगिता धाख्वा	४६
७)	लज्जा र भयः निर्दोष जीवनको आधार	ललिता धाख्वा	५५
८)	मनलाई जानौं	श्यामलाल चित्रकार	६५
९)	नेपालमा स्थविरवादको विकासमा लोकरत्न उपासकको देन	सुचिता तुलाधर	७५
१०)	आर्यमार्ग लाभ गरेका बुद्धकालीन बालबालिकाहरू	रजनी शाक्य	८३
११)	युवाहरूका लागि बुद्धशिक्षाको आवश्यकता	दीना कंसाकार	९१
१२)	वर्तमान अवस्थामा स्वतन्त्र चिन्तनको उपादेयता	कविता हुमागाईं	१०२
१३)	डा. विलियम फेडरिक स्टेड	रत्नसुन्दर शाक्य	११२
14)	Social Welfare in Buddhism	Dr. Tri Ratna Manandhar	115
15)	Vinayo nāma sāsanassa āayu	Sushma Bajracharya	127
16)	Application of Four Noble Truths in Daily Life	Palistha Manandhar	137
17)	Karma and its role in daily life	Shreya Manandhar	145
18)	Environment Friendly Discourses of the Buddha	Amita Shova Tuladhar	154

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

नेपालमा बुद्ध शासनको बलियो आधार
बौद्ध परियत्ति शिक्षा

✍ **सुश्री सबिता धाख्वा शाक्य**
परियत्ति सद्धम्म पालक

१) पृष्ठभूमि

परियत्ति, पटिपत्ति र पटिवेध बुद्धशासनको तीन महत्वपूर्ण भागहरू हुन् । परियत्ति भनेको त्रिपिटकको अध्ययन, अध्यापन तथा सैद्धान्तिक पक्ष हो भने पटिपत्ति भनेको आचरण र व्यावहारिक पक्ष हो । प्रतिवेध भनेको बुद्धधर्मको अभ्यासबाट प्राप्त हुने मार्गफल र निर्वाण हो । परियत्ति शासन रहेन भने पटिपत्ति शासन रहँदैन । त्यस्तै पटिपत्ति शासन रहेन भने पटिवेध शासन रहँदैन ।[1] यसरी बुद्धशासनको महत्वपूर्ण आधारशीला भएको परियत्ति अर्थात् बुद्धवचन अध्ययन गर्ने अवसर आज नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले प्रदान गर्दै आएको छ ।

नेपालमा प्रजातन्त्र आगमनपछि अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको स्थापना बि.सं २००८ सालमा भयो । त्यतिबेला बुद्धधर्म अध्ययनका लागि कुनै छुट्टै व्यवस्था थिएन, जसले गर्दा त्यतिबेलाका भिक्षु एवं अनागारिकाहरू विदेशमा गई अध्ययन गर्न जानुपर्थ्यो । यही कुरालाई महसूस गरी भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर, जो नेपालका प्रथम संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरका शिष्य हुनुहुन्थ्यो, वहाँले त्रिशूलीमा बर्षावास बस्नुहुँदा अनागारिका सुशीला र उपासक धर्मरत्न शाक्य त्रिशूलीको अनुरोधमा प्रारम्भमा दुई वर्षभित्र परीक्षा दिने गरी पाँच कक्षासम्मको पाठ्यक्रम बनाई बौद्ध परियत्ति शिक्षाको अध्ययन अध्यापन प्रारम्भ गर्नुभयो । यसरी परियत्ति शिक्षाको अनौपचारिक रूपमा बि.स २०१९ मा शुरुवात गर्नुभयो । भिक्षु बुद्धघोष, उपासक धर्मरत्न शाक्य लगायतले सुगतपुर विहार त्रिशुलीमा परियत्ति शिक्षा सफलतापूर्वक सञ्चालन भईसकेपछि यसलाई देशभर विस्तार गरी थप विकास गर्न अखिल नेपाल भिक्षु महासंघद्वारा यसलाई संचालनको निम्ति निवेदन दिइयो । सो निवेदनलाई अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको २०२० वैशाख ५ गते बसेको नवौं

---

१ विपश्यना विशोधन विन्यास, अंङ्गुत्तरनिकाये मनोरथपूरणी, पठम भागो, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९५, पृ.७५

https://dhamma.digital

बैठकले अनुमोदन गरी "नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा" नामाकरण गरी संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरको ६४ औं शुभजन्मोत्सवको अवसरमा उद्घाटन गरी देशभर सञ्चालन गर्ने निर्णय गरियो । बुद्ध सम्वत् २५०७ (वि.सं २०२०) बुद्धजयन्तीको शुभ दिनमा परीक्षा केन्द्र निर्णय भएको ठाउँमा नेपाल अधिराज्यभरी विहान ८:४५ बजे नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको अध्ययन र अध्यापन औपचारिकरूपमा कार्य प्रारम्भ भयो । यो सन्देश रेडियो नेपालबाट पनि त्यसै समयमा प्रसारण गरेको थियो ।[२]

यसरी नेपालमा बुद्धशासनको महत्वपूर्ण जग समान भएको परियत्ति शिक्षाको प्रचार प्रसार हुनु स्थविरवाद बुद्धधर्मको पुनर्जागरणको सबल पक्ष मान्न सकिन्छ । वर्तमान समयमा नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाका उद्देश्यहरू निम्न प्रकार रहेका छन् :

क) शान्ति स्थापनाको लागि भगवान बुद्धको सन्देश नेपालको प्रत्येक गाउँ शहरको कुनाकाप्चासम्म पुऱ्याउने ।

ख) शिक्षालयबाट निस्केका जनशक्तिलाई प्राविधिक र बौद्धिक शिक्षाको साथै मानवधर्मको ज्ञान दिएर अभ्यास गराएर तद्अनुसारको आचरण गर्न सक्षम व्यक्ति तथा प्राविधिक तयार गर्ने ।

ग) बुद्धधर्मको नाउँमा आएका बिकृतिहरूलाई क्रमशः हटाएर बुद्धशिक्षाको माध्यमबाट सही शिक्षा उपलब्ध गराउने ।

घ) शान्तिनायक भगवान् बुद्धको सन्देश देशको गाउँदेखि कुनाकाप्चासम्म पुऱ्याउन सक्ने र धर्ममा नेतृत्व दिन सक्ने सबल बौद्ध नेतृत्व तयार गर्ने ।

हाल भईरहेको परियत्ति शिक्षामा परियत्ति सद्धम पालक प्रथम वर्ष कक्षा १ देखि परियत्ति सद्धम कोविद कक्षा १० सम्म सञ्चालन भईरहेको छ, जसलाई चार तहमा बिभाजन गरिएको छ : प्रारम्भिक शिक्षा (कक्षा १ देखि कक्षा ३ सम्म), सद्धम्म पालक प्रवेश (कक्षा ४ देखि कक्षा ६ सम्म), परियत्ति सद्धम्म पालक उपाधि शिक्षा (कक्षा ७), र परियति सद्धम्म कोविद (कक्षा ८ देखि कक्षा १० सम्म) ।

२) नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको योगदान एव उपलब्धि

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको ५० बर्ष पुगेको उपलक्ष्यमा स्वर्ण जयन्ती बु.सं २५५७ मनाएको थियो । यसको ५० बर्षको अवधिमा करीब ४०,००० भन्दा बढी बिद्यार्थीहरूले परियत्तिका बिभिन्न तहमा अध्ययन गरीसकेको उल्लेख गरेको छ । जसमा ३७९ जना परियत्ति सद्धम्मपालक र १०६ जना परियत्ति सद्धम्म कोविद उपाधिधारी जनशक्ति उत्पादन भैसकेका छन् । स्थापनाकाल वि.सं २०२० देखि हालसम्म आउँदा ५८ वर्षभित्र करीव ६४,००० जना परियत्ति शिक्षाको विभिन्न तहमा संलग्न रहे । जसमा ५१९ जना परियत्ति सद्धम्म पालक र १७५ जना परियत्ति सद्धम्म कोविद

[२] सुवर्ण शाक्य, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा स्मारिका, ललितपुरः नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा रजत जयन्ती समारोह समिति ललितपुर, २०४५

https://dhamma.digital

उपाधिधारी जनशक्ति उत्पादन भैसकेका छन् ।[३] स्मरणीय छ "परियत्ति सद्धम्म कोविद" पास हुने विद्यार्थीहरू मध्येमा अनागारिका सुशीला (वि.सं.२०२९) पहिलो व्यक्ति हुन् । उपासकहरू मध्ये ज्ञानबज्र बज्राचार्य (वि.सं.२०३०), उपासिकाहरू मध्ये अमिता धाख्वा (वि.सं.२०३७) र भिक्षुहरू मध्ये भिक्षु बोधिज्ञान (वि.सं.२०५२) पहिलो कोविद उपाधिधारी विद्यार्थी रहेका छन् ।

नैतिक आचरण प्रवर्द्धन गर्ने शिक्षामा आधारित वा जीवनको मूल्य अभिवृद्धि गर्ने शिक्षा भएको, जनचेतना बढेको, विहारमा र विभिन्न संस्थामा मात्र होइन सरकारी र प्राईभेट स्कूलहरूले पनि सञ्चालन गरेको आदि कारणले गर्दा परियत्तिको अध्ययनप्रति विद्यार्थीहरू आकर्षित भएको देखिन्छ । नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको योगदान एव उपलब्धिलाई विश्लेषण गरेर हेर्दा यसलाई आज नेपालको बुद्धशासनको बलियो आधार मान्न सकिन्छ। नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको योगदान एवं उपलब्धिलाई निम्न बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

क) परियत्तिबाट जनशक्तिहरू उत्पादन

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले जनशक्ति उत्पादन गर्दै आएको छ। यी उत्पादित जनशक्तिबाट बुद्धधर्म प्रचार प्रसारको क्षेत्रमा ठूलो योगदान दिइरहेको कुरा अनुसंन्धानबाट देखाएको छ। यसबाट तयार भएका जनशक्तिबाट नै विभिन्न संघसंस्थामा नेतृत्वदायी भूमिका खेलिरहेको पाइन्छ। विशेषतः परियत्ति केन्द्रका केन्द्राध्यक्ष भएर, शिक्षक शिक्षिका भएर, परियत्ति प्रशिक्षक तयार गर्ने कार्यमा संलग्न भएर, परियत्ति केन्द्रहरू विस्तार गर्नमा लागेका, विभिन्न पुस्तक एवं लेख रचना लेख्ने एवं प्रकाशन जस्ता धार्मिक गतिविधि सञ्चालनमा सक्रिय भई योगदान दिइरहेको देखिन्छ । केही परियत्ति विद्यार्थीहरू प्रव्रजितसमेत भएका पनि छन् ।[४] परियत्तिले उत्पादन गरेका जनशक्तिहरूले विभिन्न नयाँ बौद्ध गतिविधिलाई संस्थागत गर्न गरेको प्रयास स्वरूप नै आज नेपालमा बुद्धशिक्षाका विभिन्न विधाहरूमा उच्चशिक्षा संञ्चालनमा आईसकेका छन् ।[५] बुद्धधर्ममा उच्चशिक्षा हासिल गर्न थेरवाद बुद्धिस्ट ऐकेडेमीको स्थापनामा पनि परियत्ति शिक्षाबाट उत्पादित जनशक्तिबाट ठूलो योगदान भएको छ । यसरी परियत्ति शिक्षाले बुद्धधर्ममा सक्षम एवं समर्पित व्यक्तित्वको अधिक संख्यामा उत्पादन गर्न सकेमा भविष्यमा नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले छुट्टै बौद्ध विश्वविद्यालयको रूपमा स्थापित हुनेछ भन्ने आशा लिन सकिन्छ ।

ख) प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमद्वारा दक्ष प्रशिक्षक उत्पादन

विद्यार्थीहरूमा बुद्धशिक्षाको माध्यमबाट नैतिक आचरण प्रवर्द्धन गर्न सक्ने दक्ष प्रशिक्षक

---

३ नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा कार्यालयको Database, २०७८

4 Sabita Dhakhwa, *A Thesis on The contributions of Nepal Bauddha pariyatti Education in Buddhism*, Department of Buddhist Studies TU, 2060

५ मानन्धर, त्रिरत्न, नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्म : उपलब्धि, अवसर र चुनौति, ललितपुर, धर्मकीर्ति विहार स्वर्ण महोत्सव–२०७१ को उपलक्ष्यमा प्रस्तुत कार्यपत्र, महिला तालिम केन्द्र, जावलाखेल, २०७१ फाल्गुण ३० ।

https://dhamma.digital

बनाउने उद्देश्यलाई समेटी नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाद्वारा 'प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम' प्रत्येक बर्ष आयोजना गर्दै आएको छ। उक्त तालिममा परियत्तिका विषयबस्तुहरू (प्रारम्भिक तहमा कक्षा १ देखि कक्षा ३ सम्मका विषयबस्तुहरू, प्रवेह तहमा कक्षा ४ देखि कक्षा ५ सम्मका विषयबस्तुहरू) समेटिएको हुन्छ । त्यस्तै प्रभावकारी प्रशिक्षणका विभिन्न विधि, तौर तरीकाहरू पनि समेटिएको हुन्छ । जस्तै ध्यान, व्याख्यान, मस्तिष्क मन्थन, समूहगत छलफल, प्रश्नोत्तर, वज ग्रुप, भूमिका प्रदर्शन विधि, प्रदर्शन, घटना अध्ययन, कथा, खेल विधि आदि । तालिममा सहभागीहरूलाई प्रशिक्षण अभ्यास गराई स्व–मूल्यांकन र विज्ञ प्रशिक्षकबाट उचित पृष्ठपोषणद्वारा प्रभावकारी प्रशिक्षणका सीपको विकास गर्ने अवसर दिईएको छ । करिव २५० जना शिक्षकहरूले प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमद्वारा प्रभावकारी प्रशिक्षणसम्बन्धी ज्ञान सीप हासिल गरीसकेका छन् । यी शिक्षकहरू वा जनशक्तिहरू नै नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा संञ्चालनको मेरुदण्ड हुन् । यस तालिमले गर्दा काठमाण्डौं उपत्यका र उपत्यका बाहिर विभिन्न जिल्लाहरूमा केन्द्रहरूको संख्यामा पनि वृद्धि भएको देखिन्छ ।[६]

ग). जाति, जनजातिको बीचमा परियत्ति शिक्षाको लोकप्रियता

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा जाति, जनजातिको बीचमा पनि प्रवेश भएको छ । हाल १४ वटा केन्द्रहरू मगर, तामांग र गुरुङ्ग जनजातिहरूको समुदायमा संञ्चालन भईरहेका छन् ।[७] जाति, जनजातिको बीचमा बुद्धशिक्षा प्रचारप्रसारका लागि बौद्ध जागरण शिविर कार्यक्रम एउटा सशक्त माध्यमको रूपमा लिन सकिन्छ । विगतका दिनहरूमा यस्ता कार्यक्रमहरू थुप्रै भएका छन्, जसको प्रभाव सकारात्मक रूपमा भएको पाइन्छ । जनजातिहरूमा हामी बौद्ध हौं भन्ने चेतना अभिवृद्धि, धर्म निरपेक्षताको लागि वकालत गरेको, आफ्नो स्थानमा चैत्य बिहार स्थापना एवं निर्माण भएका छन् । जाति जनजातिहरूबाट प्रव्रजित भन्ते गुरुमां हुन आएकोलाई परियत्ति शिक्षाको विकासक्रममा सबल पक्ष मान्न सकिन्छ । यसरी जनजाति समुदायमा पनि परियत्ति केन्द्रहरूको स्थापना भएको छ । बिभिन्न स्थानीय भाषामा बुद्धधर्मको पुस्तक उपलब्ध गराउन सकेमा, भन्ते गुरुमांहरूको जिल्ला जिल्लामा गतिशीलता बढाइएमा, बुद्धधर्म प्रचारप्रसारका लागि जनशक्ति तयार भएमा, बिभिन्न जाति जनजातिका स्थानीय व्यक्तिहरू छनौट गरी बुद्धधर्म सम्बन्धी प्रशिक्षण तालिम दिई उनीहरूलाई प्रशिक्षक बनाउन सकेमा, जनजातिबाट आएका भन्ते गुरुमांहरूलाई पनि आ-आफ्नो जिल्लामा संलग्न गराउन सकेमा जाति, जनजाति समुदायमा परियत्ति शिक्षाले व्यापकता पाउने कुरामा दुविधा छैन ।

---

६ विभिन्न बर्षमा गरिएका प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमको प्रतिवेदन, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा केन्द्रिय कार्यालय, विश्व शान्ति विहार, मीनभवन, काठमाण्डौं ।

७ नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, परियत्ति बुलेटीन, अंक १९, बैशाख, २०७६

https://dhamma.digital

घ) दूरशिक्षा मार्फत नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा सञ्चालन

Zoom, Facebook, टि. भि मार्फत नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको दूरशिक्षा प्रारम्भ भएको छ। कोरोनाको कहरले गर्दा भौतिक उपस्थितिबाट कक्षा संञ्चालन गर्न नसकेको अवस्थामा पनि यस दूरशिक्षाले विद्यार्थीहरूको पठन पाठनमा धरै सहयोग गरेको देखिन्छ। साथै दूरशिक्षाले गर्दा काठमाण्डौं उपत्यका बाहिर विभिन्न जिल्लाहरूमा साथै अन्य मुलुकका परियत्ति केन्द्रहरू पनि समेटिएकोले विद्यार्थीहरूले शिक्षा हासिल गर्ने अवसर पाएका छन्।

ङ.) नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको केन्द्र बिस्तार

नेपालको विभिन्न ठाउँमा बुद्धशिक्षा प्रचारका लागि परियत्ति केन्द्रको माग वृद्धि हुँदै गइरहेका छन्। परियत्तिको स्थापनाकालमा ८ वटा केन्द्रबाट शुरु भएकोमा हाल करिव १५८ वटा परियत्ति केन्द्रहरू भइसकेका छन्। यी केन्द्रहरू काठमाडौ, ललितपुर, भक्तपुर, नुवाकोट, चितवन, तनहुँ, कास्की, लमजुंग, स्यांग्जा, रूपन्देही, कपिलवस्तु, पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची, बाँके, सुर्खेत, काभ्रे, रामेछाप, दोलखा, बारा, सप्तरी, सुनसरी, मोरंङ्ग, झापा, सोलुखुम्बु गरी **२४** वटा जिल्लाहरूमा छरिरहेका छन्। ती केन्द्रहरू मध्ये केही जिल्लाका केन्द्रहरू निकृय अवस्थामा पनि छन्। त्यस्तै बेलायतमा मंगल बुद्ध विहार र अमेरिकामा मगर समुदाय (USA-Magar Community of St. Louis) ले पनि परियत्ति केन्द्र स्थापना गरी सञ्चालन भईरहेको अवस्था छ।

आज परियत्ति शिक्षाको लोकप्रियताको कारणले गर्दा विभिन्न विहारमा, विभिन्न संस्थामा मात्र नभई सरकारी एवं प्राईभेट स्कूलहरूले समेत संञ्चालन गर्दै आइरहेको सकारात्मक पक्ष हो।

च) नेपाल सरकारको पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको गोम्पा तथा विहार शिक्षामा परियत्ति शिक्षा समावेश

नेपाल सरकारको पाठ्यक्रम विकास केन्द्र अन्तर्गत गोम्पा तथा विहार शिक्षामा २०७५ सालदेखि परियत्ति शिक्षा समावेश भई संञ्चालनमा आएको राम्रो प्रयास मान्न सकिन्छ। सो पाठ् यक्रमको आठ वटा विषयहरू मध्ये दुई वटा विषय पालि शिक्षा र परियत्ति (बुद्धशिक्षा) गरी २०० पूणाङ्कको कक्षा ६, कक्षा ७ र कक्षा ८ मा समावेश भएको छ। हाल विश्व शान्ति बौद्ध शिक्षालयमा यो पाठ्यक्रम अनुसार कक्षा संञ्चालन भईरहेको छ।[८]

नेपालमा हालै सम्पन्न राज्य पुनर्संरचना अनुसार माध्यमिक तहसम्मको सम्पूर्ण शिक्षासम्बन्धी अधिकार स्थानीय सरकारलाई दिने नीति ल्याइएको छ। यसै सन्दर्भमा केही स्थानीय निकाय जस्तै देवदह नगरपालिकाले नगरपरिषद्बाट नीतिगत रूपमा प्रस्ताव पारित गरी स्थानीय पाठ्यक्रममा आधारित बौद्ध शिक्षा र देवदहको परिचय हुने गरी पाठ्यपुस्तक निर्माण गरी त्यस नगरपालिका अन्तर्गतका विद्यालयहरूमा कक्षा ६[९] र कक्षा ७[१०] मा पठनपाठन थालनी भएकोलाई राम्रो प्रयास

[८] नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यकम विकास केन्द्र, गोम्पा तथा विहार शिक्षा , भक्तपुरः पाठ्यकम विकास केन्द, २०७५

[९] देवदह नगर पालिका, बौद्ध शिक्षा र देवदह परिचय, कक्षा ६, रूपन्देहि : देवदह नगर पालिका, २०७४

[१०] देवदह नगर पालिका, बौद्ध शिक्षा र देवदह परिचय, कक्षा ७, रूपन्देहि : देवदह नगर पालिका, २०७५

https://dhamma.digital

मान्न सकिन्छ । यसैलाई अनुसरण गरी आगामी दिनहरूमा विभिन्न स्थानीय तहहरूमा स्थानीय शिक्षा अन्तर्गत वा नैतिकशिक्षाको रूपमा परियत्ति शिक्षालाई विस्तार गर्न सके बुद्धशिक्षाद्वारा नैतिकवान नागरिक तयार गर्नमा योगदान हुनसक्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ । आगामी दिनहरूमा विभिन्न स्थानीय तहहरूले लागु गरिने स्थानीय शिक्षा अन्तर्गत नैतिकशिक्षाको पाठ्यसामग्री सहायक सिद्ध हुने गरी नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षासंग आबद्ध व्यक्तिहरूको संयुक्त प्रयासबाट 'परियत्ति शिक्षा (नैतिक शिक्षा)' तह १, २ र ३ गरी तीन तहका पुस्तकहरू विद्यालयमा कक्षा ५, ६ र ७ को लागि पाठ्यपुस्तकहरू प्रकाशन भईसकेका छन् ।[११]

छ) बुद्धधर्म सम्बन्धी पुस्तक प्रकाशन एवं उपलब्धता

परियत्ति शिक्षाको प्रचार प्रसारको कारणले परियत्ति विद्यार्थीहरूद्वारा पाठ्पुस्तक बढी माग भईरहेको छ। यसले गर्दा बुद्धधर्मसम्बन्धी बिभिन्न ग्रन्थ/पुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन्। त्यसमा पनि नेपालमा बुद्धवचन त्रिपिटकको पनि नेपालभाषा एवं नेपालीभाषामा अनुवाद हुँदै आएकोले परियत्ति विकासमा सकारात्मक योगदान भएको देखिन्छ।

ज) परियत्ति शिक्षाका विद्यार्थीहरुको ध्यान कार्यक्रममा सहभागिता

बुद्धशिक्षामा प्रज्ञा वा ज्ञान तीन तहका छन् । ती हुन्:– श्रुतमय प्रज्ञा, चिन्तनमय प्रज्ञा र भावनामय प्रज्ञा । श्रुतमय प्रज्ञा सुनेर, अध्ययन गरेर प्राप्त हुने ज्ञान हो । चिन्तनमय प्रज्ञा सुनेको वा अध्ययन गरेकोलाई चिन्तन मनन गरेर प्राप्त हुने ज्ञान हो । भावनामय प्रज्ञा व्यवहारमा प्रयोग गरेर आफ्नो अनुभवबाट प्राप्त हुने ज्ञान हो । यी तीन ज्ञानमध्ये भावनामय ज्ञान सर्वोत्तम ज्ञान एवं पक्का ज्ञान हो । किनभने भावनामय ज्ञान भएमा मात्रै व्यक्तिले आफनो धारणा र दृष्टिमा परिवर्तन गर्न सक्दछ। यो भावनामय प्रज्ञा प्राप्त गर्नको लागि विपश्यना भावनाको अभ्यास गर्नुपर्ने विषयहरू परियत्ति कोविद स्तरको विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्नुपर्दछ। ध्यान भावना अभ्यासले गर्दा चञ्चल मनलाई एकाग्र गर्ने, संयम गर्ने, आफ्नो अधिनमा राख्ने एवं चित्त शुद्ध गर्नसक्ने कुरा महसूस गरी परियत्तिका विद्यार्थीहरू ध्यानभावनामा लाग्नेहरू पनि देखिन्छन् । परियत्ति सद्धम्म कोविदको उपाधि प्राप्त गर्नको लागि कम्तिमा पनि १० दिने ध्यानशिविरमा सहभागी हुनु अनिवार्य बनाइएको छ ।[१२] नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षामा यस प्रावधानलाई राम्रो मान्न सकिन्छ । यसलाई अनुसरण गरी लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयको थेरवाद बुद्धधर्म अन्तर्गत स्नातकोत्तर डिग्रीमा पनि ध्यानको सैद्धान्तिक पक्ष एवं ध्यानको अभ्यास पक्षमा कम्तिमा पनि १० दिने ध्यान शिविरमा सहभागी हुनु अनिवार्य बनाइएको छ ।[१३]

---

[११] अमिता धाख्वा, डा. रीना तुलाधर, डा. त्रिरत्न मानन्धर, सविता धाख्वा, परियत्ति शिक्षा (नैतिक शिक्षा), तह - १, २, ३, काठमाण्डौंः अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ, २०७७।

[१२] नेपाल बौद्ध परियत्ति समिति, बौद्ध परियत्ति शिक्षाको पाठ्यक्रम, बुद्ध सम्बत् २५४६

[१३] थेरवाद बुद्धधर्मको स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रम, लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय, २०६९

https://dhamma.digital

झ) परियत्ति शिक्षाका अतिरिक्त क्रियाकलापहरू

बौद्ध परियत्ति शिक्षाको केन्द्रहरूले बौद्ध परियत्ति शिक्षा संञ्चालनको अलावा अतिरिक्त क्रियाकलापहरू पनि गर्दै आएका छन् । परियत्ति शिक्षाका अलावा अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा हाजिर जवाफ प्रतियोगिता, निबन्ध प्रतियोगिता, परियत्ति वक्तृत्वकला प्रतियोगिता, बौद्ध चित्रकला प्रतियोगिता, परियत्ति धम्मकप, बौद्ध तीर्थस्थानमा अध्ययन भ्रमण, धम्मपद वाचन इत्यादि जस्ता बिभिन्न क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको पाइन्छ । यी अतिरिक्त क्रियाकलापहरू उपत्यका भित्र र उपत्यका बाहिरका परियत्ति केन्द्रहरूले पनि संञ्चालन गर्दै आइरहेका छन् । यसरी परियत्ति शिक्षाको माध्यमबाट बुद्धधर्म र व्यक्तित्व विकासको अवसर पनि मिलेको छ ।

३) निष्कर्ष

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षावाट दक्ष जनशक्तिहरू उत्पादन, परियत्ति शिक्षाको केन्द्र बिस्तार, जनजातिको बीचमा परियत्ति शिक्षाको प्रचार, दूरशिक्षा मार्फत परियत्ति शिक्षा सञ्चालन, बुद्धधर्म सम्बन्धी पुस्तक प्रकाशन आदि जस्ता क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान र उपलब्धिको दृष्टिले हेर्दा परियत्ति शिक्षा आज नेपालको बुद्धशासनको बलियो आधार मान्न सकिन्छ ।

परियत्ति शिक्षा नैतिक आचरण प्रवर्द्धन गर्ने वा जीवनको मूल्य अभिबृद्धि गर्ने शिक्षा हो, जुन स्थापना कालदेखि आजसम्म निरन्तर चलिरहेको छ । देशमा शान्ति र समृद्धि हुने कुरा निकै हदसम्म त्यहाँका नागरिकहरूको शिक्षितपन एवं अनुशासनमा भर पर्दछ । आज हाम्रो देश, समाज विभिन्न विकृति, अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचारले ग्रसित भईरहेको छ । यस अवस्था सृजना हुनका विभिन्न कारणहरूमा मुख्यतः मानिसहरूमा नैतिकताको अभाव प्रमुख कारक तत्वको रूपमा देखिएको छ । तसर्थ शान्त र समृद्ध देशको रूपमा रूपान्तरण गर्न यहाँका मानिसहरूमा मानवीय चरित्र विकास हुनु नितान्त आवश्यक छ । असल नागरिक हुन, आ-आफ्नो व्यावसायिक एवं पेशागत जीवनमा उन्नति एवं नैतिकता कायम गर्न औपचारिक शिक्षाले मात्र पर्याप्त छैन । यस अर्थमा नैतिक मूल्य मान्यतामा आधारीत यस परियत्ति शिक्षाको प्रचार प्रसार हुनु अति नै खाँचो छ ।

भगवान् बुद्धको सन्देश देशको प्रत्येक गाउँ शहरको कुनाकाप्चासम्म पुऱ्याउने उद्देश्य लिई नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले जनमानसमा बुद्धधर्मसम्बन्धी सही शिक्षा दिंदै आएको छ । हालैको राज्य पुनर्संरचना अनुसार शिक्षासम्बन्धी अधिकार स्थानीय सरकारलाई दिईएको छ । त्यसैले आगामी दिनहरूमा विभिन्न स्थानीय तहहरूमा स्थानीय शिक्षा अन्तर्गत वा नैतिक शिक्षाको रूपमा परियत्ति शिक्षालाई फैलाउन सकेमा बुद्धशिक्षाद्वारा नैतिकवान नागरिक तयार गर्नमा योगदान हुनसक्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

https://dhamma.digital

४) नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको उत्थानका लागि गर्नुपर्ने केही सुझाव

नेपालमा बुद्धशासनको बलियो आधारको रूपमा रहेको नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको उत्थानका लागि गर्नु पर्ने केही सुझावहरू बुँदागत रूपमा तल उल्लेख गरिएको छ :

- हालैको राज्य पुनर्संरचना अनुसार सबै स्थानीय तहहरूमा पाठ्यक्रममा समावेश गरी परियत्ति शिक्षाको व्यापकरूपमा प्रचार प्रसार गर्न वृहत् लक्ष्य, सामूहिक दृष्टिकोण, सामूहिक प्रयास हुनु अति आवश्यक छ। परियत्ति शिक्षा उत्थानका लागि वृहत योजना एवं नीति बनाई कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी चारै परिषद् लाई संग्रह गर्दै अगाडि बढ्नु नितान्त आवश्यक छ।
- परियत्ति जागरण टोली बनाई संघ, प्रदेश, स्थानीय तहहरूमा जागरण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी विभिन्न जाति जनजातिहरू माझ पुग्नुका साथै बन्द भएका केही केन्द्रहरूलाई पुनः संचालन गर्न प्रयास गर्नुपर्दछ।
- स्थानीय शिक्षक शिक्षिकाहरूलाई प्रशिक्षण तालिम दिई सरकारी एवं नीजि विद्यालयहरूमा परियत्ति शिक्षालाई विस्तार गर्ने। शिक्षक/शिक्षिकालाई पत्रम्पुष्पम्को रूपमा केही दिने पनि व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- नेपालमा रहेका थेरवादी विहारहरूले आफ्नो विभिन्न धार्मिक कार्यक्रमहरूमध्ये परियत्ति शिक्षालाई अनिवार्य रूपमा परियत्तिको केन्द्रसंग सम्बन्धन लिई परियत्ति शिक्षा संञ्चालन गर्नु गराउनु उपयुक्त हुन्छ।
- परियत्ति शिक्षालाई व्यापक रूपमा प्रचार प्रसार गर्न भन्ते, गुरुमांहरूको विभिन्न जिल्लाहरूमा समय समयमा गतिशीलता बढाउनु पर्ने देखिन्छ।
- परियत्ति शिक्षा प्रचार प्रसारका लागि प्रव्रजित एवं दाताबाट एक सबल सामूहिक कोष खडा गर्ने।
- परियत्ति शिक्षालाई उच्चशिक्षासंग सम्बन्धनको लागी राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय विश्वविद्यालयसंग पहल गराउनु पर्ने देखिन्छ।
- परियत्ति सद्धम्म पालक र परियत्ति सद्धम्म कोविद तहको लागि प्रधान केन्द्रले विशेष कक्षाको व्यवस्था गर्न सकेमा शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि हुन जान्छ।
- परियत्ति शिक्षामा कोविद हासिल गरेका व्यक्तिहरू परियत्तिको विकासको लागि ठूलो जनशक्ति भएको हिसाबले परियत्ति शिक्षाको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा विकासको लागि योजनाबद्ध रूपमा परिचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ। परिचालन गर्नसक्ने क्षेत्रहरू जस्तैः अध्ययन/अध्यापनमा परिचालन, अनुसन्धात्मक लेख/रचना/शोधपत्रहरू तयार गर्नमा परिचालन, परियत्ति जागरण कार्यक्रम गरी नयाँ केन्द्रहरू विस्तार गर्न तथा पुराना संचालनमा नआएका केन्द्रहरू पुनः सञ्चालन गर्न, विभिन्न जिल्लामा केन्द्रहरूको अनुगमन

https://dhamma.digital

आदि कार्यमा परिचालन गर्न सकिन्छ ।[१४]

- परियत्ति शिक्षा प्रचार प्रसारमा लाग्ने प्रव्रजित वर्गमा, जनसमूह परिचालन गर्नको लागि सामाजिक परिचालन सम्बन्धी क्षमता विकास हुनुपर्दछ । यसका लागि धर्मदूत तालिम (Dhammadut Missionary Trainning) जस्ता कार्यक्रम उपयुक्त देखिन्छ । त्यस्तै परियत्ति केन्द्रहरूमा गरिरहेको काममा संस्थागत ढंगले प्रभावकारीता ल्याउन अगुवाइ गरिरहेका व्यक्तिहरूको नेतृत्व सम्बन्धी क्षमता विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैले नेतृत्व सम्बन्धी क्षमता विकास एवं पैरवी तालिम प्रभावकारी हुनसक्छ ।
- नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको दूरशिक्षा प्रारम्भ भएको छ । आजको युग सूचना प्रविधि (Information technology) को युग हो । तसर्थ यस प्रविधि सम्बन्धी ज्ञान भएन भने विकास पछाडि धकेलिन्छ । आजको अवस्थामा परियत्ति शिक्षालाई संस्थागत ढंगबाट अगाडि बढाउन परियत्तिमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई सूचना प्रविधिमा पहुँच बढाउन क्षमता अभिबृद्धि गर्नुपने देखिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- देवदह नगर पालिका, बौद्ध शिक्षा र देवदह परिचय, कक्षा ६, कक्षा ७, रूपन्देही : देवदह नगरपालिका, २०७४
- धाख्वा अमिता, रीना तुलाधर, त्रिरत्न मानन्धर र सविता धाख्वा, परियत्ति शिक्षा (नैतिक शिक्षा), तह - १, २, ३, काठमाण्डौंः अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ, २०७७
- थेरवाद बुद्धधर्मको स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रम, लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय, २०६९
- नेपाल बौद्ध परियत्ति समिति, बौद्ध परियत्ति शिक्षाको पाठ्यक्रम, बुद्ध सम्बत् २५४६
- नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, गोम्पा तथा विहार शिक्षा, भक्तपुरः पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७५
- विपश्यना विशोधन विन्यास, अंङ्गुत्तरनिकाये मनोरथपूरणी , पठम भागो, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९५, पृ.७५
- शाक्य, सुवर्ण (सं.), नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा स्मारिका, ललितपुरः नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा रजतजयन्ती समारोह समिति ललितपुर, २०४५

[१४] अमिता धाख्वा, कोविद परिचालन तथा केन्द्र विस्तार, कार्यपत्र स्वर्णमहोत्व उपलक्ष्यमा बौद्ध महिला संघद्वारा आयोजित "परियत्ति संरक्षण सम्वर्द्धन " गोष्ठी चैत्र २०७०

https://dhamma.digital

बुलेटीन, कार्यपत्र र सोधग्रन्थ

- धाख्वा, अमिता, कोविद परिचालन तथा केन्द्र विस्तार , कार्यपत्र स्वर्णमहोत्सवको उपलक्ष्यमा बौद्ध महिला संघद्वारा आयोजित“परियत्ति संरक्षण सम्वर्द्धन ” गोष्ठी चैत्र २०७०
- धाख्वा, सविता, नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्म : कमजोरी र सामर्थ्य, ललितपुर धर्मकीर्ति विहार स्वर्ण महोत्सव–२०७१ को उपलक्ष्यमा प्रस्तुत कार्यपत्र, महिला तालिम केन्द्र, जावलाखेल, २०७१ फाल्गुण ३० (बु.सं २५५८)
- नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, परियत्ति बुलेटीन, अंक १९, बैशाख, २०७६
- नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, परियत्ति बुलेटीन, अंक १८, बैशाख, २०७५
- मानन्धर, त्रिरत्न, नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्म : उपलब्धि, अवसर र चुनौति, ललितपुर, धर्मकीर्ति विहार स्वर्ण महोत्सव–२०७१ को उपलक्ष्यमा प्रस्तुत कार्यपत्र, महिला तालिम केनद्र, जावलाखेल,२०७१ फाल्गुण
- विभिन्न बर्षमा गरिएका प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमको प्रतिवेदन, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा केन्द्रिय कार्यालय, विश्व शान्ति विहार, मीन भवन, काठमाण्डौं ।
- Dhakhwa, Sabita, *A Thesis on The contributions of Nepal Bauddha pariyatti Education in Buddhism*, Department of Buddhist Studies TU, 2060

♦♦♦

Dhamma.Digital

संस्थागत बिकासको दृष्टिमा
नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

✍ **सति धाख्वा**
परियत्ति सद्धम्म कोविद

पृष्ठभूमि

भगवान बुद्धले ४५ वर्षसम्म निरन्तर देशना गर्नुभएको सम्पूर्ण उपदेशलाई पालि साहित्य अनुसार तीन भागमा विभाजन गरिएको छ : सूत्रपिटक, विनय पिटक र अभिधर्म पिटक । यी तीन पिटकलाई त्रिपिटक भनिन्छ । यी त्रिपिटकको अध्ययन गर्नु नै परियत्ति हो अर्थात् बुद्धवचन त्रिपिटकको अध्ययन अध्यापन गर्ने सैद्धान्तिक पक्ष परियत्ति हो । प्रतिपत्ति भनेको व्यावहारिक प्रयोगात्मक पक्ष हो भने प्रतिवेध भनेको बुद्धधर्मको अभ्यासबाट प्राप्त हुने मार्गफल र निर्वाण हो । बुद्धशासनको महत्वपूर्ण आधारशिला भएको परियत्ति शिक्षाको महत्वबारे अंगुत्तरनिकायको अट्ठकथा मनोरथपूरणीमा यसरी उल्लेख भएको पाइन्छ -"सूत्र रहेन भने, विनय पनि नष्ट भयो भने यो लोक त्यस्तै अन्धकार हुनेछ, जसरी सूर्य अष्टाउँदा हुन्छ । सूत्र आदि रक्षा भइरहयो भने प्रतिपत्ति रक्षा हुन्छ । प्रतिपत्तिमा स्थिर भइरहने धीर पण्डित योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गर्नबाट विमुख हुँदैन"।[१]

बुद्धको परिनिर्वाणपछि उहाँद्वारा देशित उपदेश तथा बुद्धवचन संग्रह गरी ६ पटकसम्म संगायन भएको कुरा बौद्ध इतिहासमा पाइन्छ । पहिलो संगायन भगवान् बुद्ध परिनिर्वाणको ३ महिनापछि राजगृहको सप्तपर्णी गुफामा भएको थियो जसमा, सम्पूर्ण बुद्धवचनलाई संग्रह गर्ने काम भयो । विनय सम्बन्धमा भिक्षु उपालिले र धम्म सम्बन्धमा भिक्षु आनन्दले बताउनुभएको थियो ।[२]

पहिलो संगायनको १०० बर्षपछि वैशालीको बालुकाराममा राजा कालाशोकको संरक्षकत्वमा दोस्रो संगायन भएको थियो । सात सय भिक्षुहरू सम्मिलित उक्त संगायनमा भिक्षु रेवतले विनय सम्बन्धी कुराहरू प्रष्टयाउनु भएको थियो ।

तेस्रो संगायन राजा अशोकको संरक्षकत्वमा पाटलिपुत्रको अशोकाराममा भएको थियो । एक

---

१ विपश्यना विशोधन विन्यास, अंङ्गुत्तरनिकाये मनोरथपूरणी, पठम भागो, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९५, पृ.७५

२ भिक्षु अमृतानन्द, बुद्ध शासनको इतिहास , काठमाण्डौ : धर्मकिर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, वि.सं २०३२, पृ.१

https://dhamma.digital

हजार जना भिक्षुहरू सम्मिलित उक्त संगायन भिक्षु मोग्गलिपुत्ततिस्स महास्थविरको नेतृत्वमा ९ महिनासम्म भएको थियो । उक्त संगायनपछि राजा सम्राट अशोकले भिक्षुहरूलाई बुद्धधर्म प्रचारार्थ नौ राष्ट्रमा धर्मदूत मण्डल पठाएका थिए ।[३]

चौंथो संगायन राजा वट्टगामिनिको पालामा श्रीलंकामा भएको थियो । पाँचसय भिक्षुहरू सम्मिलित उक्त संगायनमा पालि त्रिपिटकलाई पहिलो पटक लिपिबद्ध गरिएको थियो ।[४]

पाँचौं संगायन बर्माका राजा मिण्डोनको संरक्षणमा बर्माको माण्डलेमा भएको थियो । यसमा २४०० भिक्षुहरूले भाग लिएका थिए । यस संगायनमा त्रिपिटकलाई पाँच महिना लगाई ७२९ वटा संगमरमरहरूमा कुँड्ने कार्य सम्पन्न गरियो ।

छैंठौं संगायन म्यानमारको यांगुनमा प्रधानमन्त्री ऊ.नुको संयोजकत्वमा भएको थियो । यसमा बर्मा, थाइलैण्ड, श्रीलंका, कम्पुचिया, भारत, नेपाल आदिका गरी २५०० जना भिक्षुहरूले भाग लिएका थिए । यसरी पटक पटक संगायन भई गुरु शिष्य परम्पराबाट बुद्धधर्म सुरक्षित हुँदै आएको छ ।

नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मको इतिहास

नेपालमा बुद्धधर्मको सन्दर्भमा भन्ने हो भने भगवान् बुद्धको पालामै बुद्धधर्मको प्रचार प्रसार भएको पाइन्छ । सातौं किराँती राजा जितेदास्तिको पालामा भगवान् बुद्ध नेपाल आउनुभएको कुरा उल्लेख छ । बुद्धधर्म प्रचारप्रसार गर्ने क्रममा राजा अशोकले नौ वटा राष्ट्रमा धर्मदूत मण्डल पठाएकोमा मज्झिम स्थविर हिमवन्त प्रदेशमा पठाउनुभएको थियो । त्यसबेला हिमवन्त प्रदेश भनेको नेपाल नै भएको इतिहासमा उल्लेख छ । तसर्थ उक्त धर्मदूतको कारणले बुद्धधर्म प्रचारप्रसारमा प्रभाव रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।[५]

लिच्छवी कालमा आएर नेपालमा बुद्धधर्म राम्रोसंग प्रचारप्रसार भएको, लिच्छवी राजाहरूको बुद्धधर्मप्रति झुकाव, त्यतिबेलामा बनेका विहारहरूबाट प्रचारप्रसार भएको प्रमाणित हुन्छ। लिच्छवी राजा बृषदेवले त आफूलाई सुगत शासनका पक्षपाति राजाको रूपमा चिनाइएका थिए । यसरी लिच्छविकालमा बुद्धधर्मको अवस्था राम्रो थियो ।[६]

मल्लकालको उत्तरार्द्धमा आएर बुद्धधर्ममा ह्रास आउन थाल्यो । जयस्थिति मल्लले त भिक्षुहरूलाई जबरजस्ती गृहस्थी बनाएका थिए । मल्लकालको अन्त्यतिर स्थविरवाद बुद्धधर्ममा ह्रासै आयो ।

यसरी मल्लकालमा आएर बुद्ध जन्मभूमि नेपालमा चीवरधारी भिक्षु भिक्षुणीहरू प्रायः लोपै

---

३ उही, पृ. ९६-९७

४ उही, पृ. ९८

५ भिक्षु सुदर्शन, नेपालमा बुद्धधर्म (भाग २), काठमाण्डौ, प्रेमबहादुर शाक्य लगायत, बि.सं २०३९, पृ.२०

६ उही, पृ.३७

https://dhamma.digital

भयो, जुन राणाकालसम्म पनि कायमै रह्यो । तर राणाकालको अन्त्यतिर बुद्धजन्मभूमि नेपाल राष्ट्रमा स्थविरवाद बुद्धधर्मको पुनर्जागरण जहाँनिया राणाशासनको अन्त्यतासंगै जगमगाएको थियो । वि.सं १९७५ मा नेपालकै इतिहासमा पुनर्जागरित थेरवाद बुद्धधर्ममा पहिलो प्रवजित श्रमणका रूपमा भिक्षु महाप्रज्ञाको उद्भवसंगै वि.सं १९७८ मा भिक्षु प्रज्ञानन्द देखापर्यो । दुवैजनाले भारतको कुशीनगरमा म्यानमारका भिक्षु ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरको उपाध्यायत्वमा श्रामणेर दीक्षा प्राप्तगरेका थिए । राणाशासनको अन्त्यतिर धर्म, भाषा, राजनीति आदि क्षेत्रमा आमूल परिवर्तनका लागि ठूल्ठूला अभ्यास जारी रहे । त्यतिबेला बुद्धधर्मको जागरणमूलक प्रचार एवं नेपालभाषाको प्रचारमा लाग्नेहरूसमेत देश निकालामा परे । श्री ३ जुद्ध शम्शेरले वि.सं २००० साल श्रावण १५ गतेका दिन आठजना नेपाली भिक्षु श्रामणेरहरूलाई देश निकाला गरेका थिए । तीं ८ जना भिक्षु श्रामणेरहरूमा भिक्षुहरू प्रज्ञानन्द महास्थविर, सुबोधानन्द महास्थविर, प्रज्ञारश्मि महास्थविर, धम्मालोक महास्थविर र श्रामणेरहरूमा प्रज्ञारस, रत्नज्योति, अग्गधम्म, कुमारकाश्यपहरू थिए । भारतमा धर्मोदय सभाको स्थापना हुनु, सारनाथबाटै प्रकाशित हुने धर्मदूतले पनि भिक्षुहरूको स्वदेश आगमनमा ठूलो सहयोगी भूमिका निभाएका थिए । भिक्षु अमृतानन्दको सक्रियतामा श्रीलंकाका नारद महास्थविर सहितको शिष्टमण्डलको अनुरोध अनुसार राणा शासनकालका प्रधानमन्त्री पद्म शमशेरको पालामा ती निष्काशित भिक्षुहरूलाई स्वदेश भित्र्याईयो ।[७]

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको प्रारम्भ

नेपालमा प्रजातन्त्र आएपछि बि.सं. २००८ सालमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको स्थापना भएदेखि बुद्धधर्म बिस्तारै प्रचारप्रसार हुँदै आयो । त्यतिबेला बुद्धधर्म अध्ययनका लागि कुनै छुट्टै व्यवस्था थिएन, जसले गर्दा त्यतिबेलाका भिक्षुहरू, अनागारिकाहरू विदेशमा गई अध्ययन गर्न जान्थे । यही कुरालाई महसूस गरी भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरले त्रिशूलीमा बर्षावास बस्नुहुँदा अनागारिका सुशीला र उपासक धर्मरत्न शाक्य त्रिशूलीको अनुरोध अनुसार बि.सं. २०१९ सालमा भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरले बुद्धधर्मको व्यवस्थित अध्यापनको लागि परियत्ति शिक्षाको अनौपचारिक रूपमा थालनी गर्नुभयो । बि.सं २०२० सालदेखि अखिल नेपाल भिक्षु महासंघद्वारा परियत्ति शिक्षालाई "नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा" नामाकरण गरी औपचारिक मान्यता दिइयो ।[८] यसरी बुद्धशिक्षालाई जनमानसमा फैलाउनका लागि भिक्षु बुद्धघोष महास्थविरको नेतृत्वमा अनागारिका सुशीला र धर्मरत्न शाक्य त्रिशूलिको सक्रियतामा नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको स्थापना भएको हो । तत्पश्चात बुद्धधर्मको अध्ययन अध्यापन, नैतिक शिक्षालाई जोड दिंदै प्रचारप्रसारका साथ नेपाल बौद्ध परियत्ति अगाडि बढिरहेको छ ।

---

७ भिक्षु कोण्डन्य (सं), परियत्ति तृतीय प्रवेश शिक्षा , ललितपुर : नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा परिषद्, वि.सं २०६०, पृ.२५८

८ नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा प्रगति प्रतिवेदन बु.सं २५३२, रजत जयन्ती, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा रजत जयन्ति स्मारिका , ललितपुर : नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, वि.सं २०४५, पृ. ५१

https://dhamma.digital

संस्थागत विकासको दृष्टिमा नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

कुनै निश्चित उद्देश्य हासिल गर्नको लागि स्थापना गरिएको निकाय नै संघ संस्था हो । संस्थाले उद्देश्यमा केन्द्रित भई विभिन्न क्रियाकलापहरू गरिरहेको हुन्छ । जब कुनै पनि काम एक जना भन्दा बढी मानिस मिलेर गर्नुपर्ने हुन्छ, तब स्वभावतः त्यहाँ संगठनात्मक विचारधाराको शुरुवात हुन्छ । सम्पन्न गर्नुपर्ने काम जति जति जटिल हुँदै जान्छ, त्यति त्यति संगठनको आवश्यकता र महत्व बढ्दै जान्छ । सामूहिक उद्देश्य प्राप्तिको लागि बलियो संस्था अनिवार्य नै हुन्छ । साझा उद्देश्य प्राप्त गर्नको लागि संगठन, प्रत्येक मानव समूहको एक रूप हो । सुदृढ संगठनले संस्थाको प्रशासन सुगम बनाउँदछ, संस्थाको विकास गराउँदछ तथा संस्था परिचालनमा सुधार ल्याउँदछ ।[९] कुनैपनि संस्थाको संस्थागत बिकास हुन सकेमा संस्थाले गर्ने क्रियाकलापमा दिगो रूपमा निरन्तरता पाउन सकिन्छ । संस्थागत बिकासका विभिन्न तत्वहरू अन्तर्गत संस्थागत उद्देश्य, नीति नियम, संस्थागत व्यवस्था, मानवीय श्रोत, भौतिक श्रोत साधन, सम्बन्ध बिस्तार, संस्थाको सूचनाहरू वा अभिलेखहरू व्यवस्थित गर्ने कुराहरू पर्दछन।[१०]

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संस्थागत बिकास अन्तर्गत संस्थागत उद्देश्य, संस्थागत व्यवस्था, सम्बन्ध बिस्तार, परियत्ति शिक्षाका कार्यक्रमहरू, जनशक्ति/मानव संसाधन, भौतिक पूर्वाधार, अनुगमन र अभिलेखहरूको व्यवस्थापन बारेमा यहाँ तल चार्टमा उल्लेख गरी व्याख्या गरिएको छ ।

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संस्थागत बिकास चार्ट

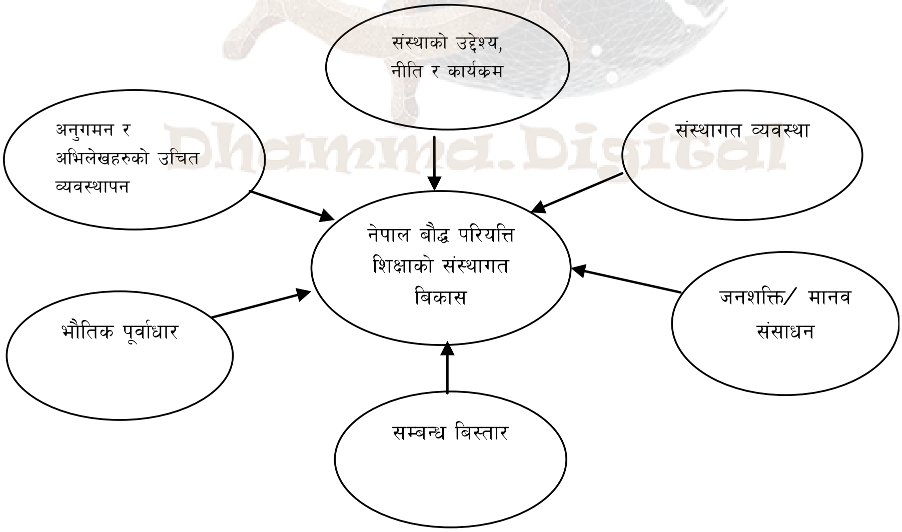

---

[९] विश्वेश्वरमान श्रेष्ठ, व्यावसायिक संगठन तथा कार्यालय व्यवस्थापन, काठमाण्डौंः आठराई पुस्तक भण्डार, वि.सं २०५६, पृ.४४

[१०] संगठनात्मक बिकास तालिम निर्देशिका, सिटिभिटि, भक्तपुर, अङ्क १, वि.सं २०१०, पृ ४९

https://dhamma.digital

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाका निश्चित उद्देश्यहरू

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाका निश्चित उद्देश्यहरू एवं नीति नियमहरू निर्धारण गरिएको छ। ती उद्देश्यहरूले संस्थाद्वारा संचालन गरिने क्रियाकलापहरूलाई निर्देशन एवं मार्गदर्शन गरेको छ। ती उद्देश्यहरू निम्न प्रकारका छन् :

१. भगवान बुद्धको सन्देश नेपालको प्रत्येक गाउँ शहरहरूको कुनाकाप्चासम्म पुऱ्याउने,

२. शिक्षालयबाट निस्केका जनशक्तिलाई प्राविधिक र बौद्धिक शिक्षाको साथै मानवधर्मको ज्ञान दिएर अभ्यास गराएर तदनुसारको आचरण गर्न सक्षम व्यक्तिहरू र प्राविधिकहरू तयार गर्ने,

३. बुद्धधर्मको नाउँमा आएका विकृतिहरूलाई हटाएर बुद्धशिक्षाको माध्यमबाट सही शिक्षा दिने,

४. शान्तिनायक भगवान बुद्धको सन्देश देशमा गाउँदेखि देशका कुनाकाप्चामा पुऱ्याउन सक्ने र धर्ममा नेतृत्व दिनसक्ने सबल बौद्धहरू तयार गर्ने।

यी उद्देश्यहरूका साथै आवश्यक नीति नियमहरू पनि तर्जुमा गरेका छन्। यी उद्देश्यहरू प्राप्तिको लागि परियत्ति शिक्षाको संस्थागत बिकास अनिवार्य नै हुन्छ।

संस्थागत व्यवस्था

नेपाल बौद्ध परियति शिक्षाको संस्थागत व्यवस्था अन्तर्गत संस्थाको संरचना, बिभिन्न संघ संस्थाको काम कर्तब्य, नीति नियम आदि पर्दछ।

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संरचना

यो परियत्ति शिक्षा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघबाट संचालित छ। यसको संचालनको लागि छुट्टै संगठनात्मक संरचना निर्माण भएको छ। नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संरचना निम्न प्रकार रहेको छ -

https://dhamma.digital

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संगठनात्मक तालिका

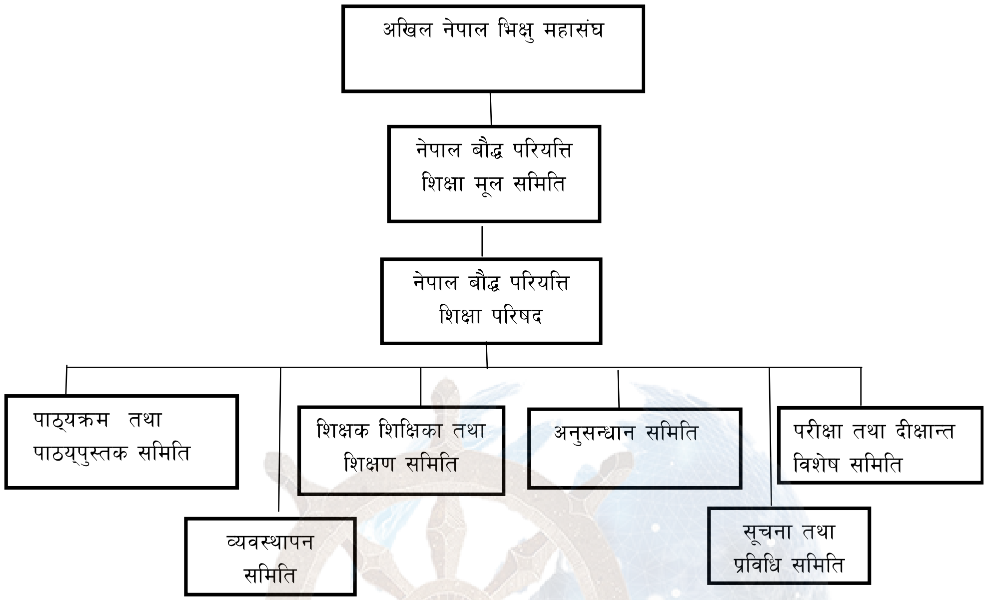

अखिल नेपाल भिक्षु महासंघबाट संचालित नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संस्थागत संरचनामा नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा मूल समिति रहेको छ, जुन नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको सर्वोच्च आधिकारिक निकाय हो । नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा मूल समितिको निर्णयानुसार सम्पूर्ण कार्य गर्न नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा परिषद गठन गरिएको छ र सो परिषद अन्तर्गत विभिन्न ६ वटा समितिहरू छन् । यी समितिहरू व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि बौद्ध परियत्ति शिक्षाको नियमावलीको तर्जुमा गरिएको छ । यसमा काम, कर्तब्य स्पष्ट रूपले ब्याख्या गरिएको पाइन्छ । अखिल नेपाल भिक्षु महासंघबाट संचालित भनिए तापनि यस संरचनामा चारै परिषद भिक्षु, अनागारिका, उपासक, उपासिका संलग्न भई परियत्ति केन्द्रहरू स्थापना गरी परियत्ति शिक्षालाई प्रचारप्रसार गरिरहेका छन् । तर संस्थागत संरचनाको हकमा धेरै तहहरू हुँदा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दा ढिलासुस्ती हुने, सूचना प्रवाहमा कमजोर हुने, आवश्यक समन्वय गर्नमा समस्याहरू भोग्नु परेको धारणा कार्यान्वयनमा संलग्न व्यक्तिहरूको रहेको छ ।

जनशक्ति / मानव संसाधन

परियत्ति केन्द्रको स्थापना कालदेखि ५० वर्षको दौरानमा करिब ४०,००० विद्यार्थीहरूले विभिन्न तहमा अध्ययन गरिसकेको अवस्था छ भने वर्तमान अवस्था, २०७७ सम्म ६४,००० जना परियत्ति शिक्षाको विभिन्न तहमा दर्ता भएका छन् । त्यस्तै १७५ जना परियत्ति सद्धम्म कोविद उपाधि, ५१९ जना परियत्ति सद्धम्म पालक उपाधि विद्यार्थीहरू छन् । काठमाण्डौ उपत्यका लगायत २४ वटा जिल्लाहरूमा करिब १५८ वटा परियत्ति केन्द्रहरू छन् ।[११]

[११] नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा कार्यालयको Database, २०७८

https://dhamma.digital

कुनै पनि संस्थाको संस्थागत बिकास हुनको लागि जनशक्ति वा मानव संसाधनको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ। यसै कुरालाई अंगिकार गरी नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले पनि समय समयमा जनशक्ति विकासको लागि उपत्यकाभित्र र उपत्यका बाहिरका परियत्ति शिक्षक शिक्षिकाहरूलाई समय समयमा तालिम दिएको पाइन्छ। विभिन्न जिल्लाका संभावित व्यक्तिहरूलाई नियमित रूपमा तालिम दिन सकेमा स्थानीय स्तरमा आवश्यक जनशक्ति तयार भई परियत्ति शिक्षा प्रचारप्रसार हुने कुरामा दुईमत रहने छैन।

बुद्धधर्मको प्रचारप्रसारको क्षेत्रमा बौद्ध परियत्तिबाट उत्पादित जनशक्तिबाट ठूलो योगदान दिइरहेको देखिन्छ। यसबाट तयार भएका जनशक्तिबाट नै विभिन्न संघसंस्थामा नेतृत्वदायी भूमिका खेलिरहेको पाइन्छ। विशेषतः परियत्ति केन्द्रका केन्द्राध्यक्ष भएर, शिक्षक शिक्षिका भएर, परियत्ति प्रशिक्षक तयार गर्ने कार्यमा संलग्न भएर, परियत्ति केन्द्रहरू विस्तार गर्नमा लागेर, विभिन्न पुस्तक एवं लेख रचना एवं प्रकाशन गर्ने जस्ता गतिविधि सञ्चालनमा सक्रिय योगदान दिइरहेको देखिन्छ। केही परियत्ति विद्यार्थीहरू प्रव्रजित समेत भएका पनि छन्। बुद्धधर्ममा उच्च शिक्षा हासिल गराउने थेरवाद बुद्धिष्ट ऐकेडेमीको स्थापना तथा संचालनमा पनि परियत्ति शिक्षाबाट उत्पादित अधिकांश जनशक्तिबाट ठूलो योगदान उपलब्ध भएको पाइन्छ। परियत्ति शिक्षामा कोविद हासिल गरेका व्यक्तिहरू परियत्ति विकासको लागि ठूलो जनशक्ति हो तथापि व्यापकरूपमा परिचालन भने गर्न सकेको देखिन्दैन।[१२]

नेपाल बौद्ध परियति शिक्षाको सम्बन्ध बिस्तार

नेपाल बौद्ध परियति शिक्षाको अन्य संस्थाहरूसितको सम्बन्धबारेमा अध्ययन गर्दा यसको आफ्नै परियत्ति केन्द्रहरूसित, परियत्ति केन्द्र रहेका स्कूलहरूसित सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। विशेष गरी परिक्षा लिने, शिक्षक शिक्षिका तालिम, सूचना आदानप्रदान गर्ने आदि रूपमा सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। साथै नेपाल बौद्ध परियति शिक्षाको दातापक्षहरूसित पनि आर्थिक रूपमा सम्बन्ध रहेको देखिन्छ। तर यसको अन्य निकाय जस्तै लुम्बिनी बौद्ध बिश्वबिद्यालय, कुनै सरकारी निकाय, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय निकायसँग सम्बन्ध रहेको देखिंदैन।[१३] हाल काठमाण्डौं महानगरपालिकासँग आर्थिक सहयोगका लागि सम्बन्ध बढाएको छ, जसवाट परियत्ति शिक्षाको क्षमता अभिवृद्धि तथा विविध कार्यक्रम संञ्चालनका लागि सहयोग पुगेको छ।

परियत्ति शिक्षा प्रचारप्रसारको लागि नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, प्रधान केन्द्रले राष्ट्रिय बौद्ध संघसंस्थाहरू जस्तै धर्मोदय सभा, महिला बौद्ध संघ, युवा बौद्ध समूह, युवक बौद्ध मण्डल

---

[१२] अमिता धाख्वा, कोविद परिचालन तथा केन्द्र विस्तार , कार्यपत्र स्वर्णमहोत्व उपलक्ष्यमा बौद्ध महिला संघद्वारा आयोजित "परियत्ति संरक्षण सम्वर्द्धन " गोष्ठी चैत्र २०७०

[१३] सति धाख्वा, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संस्थागत विकास, थेरवाद बुद्धधर्ममा स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको निम्ति लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन प्राप्त थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमिमा पेश गरिएको शोधपत्र, २०७२, पृ. २७

https://dhamma.digital

र बाहिरी जिल्लाका बौद्ध संघसंस्थाहरू, बौद्ध जनजातिका संघसंस्थाहरूसँग सम्बन्ध कायम गर्न सकेको खण्डमा परियत्ति शिक्षाको अझ बिस्तार हुनसक्ने देखिन्छ । लुम्बिनी बौद्ध बिश्वबिद्यालय, एवं सरकारी निकायबाट मान्यता प्राप्त गर्न सकेमा परियत्ति शिक्षालाई प्राज्ञिक रूपले राष्ट्रियस्तरमा प्रचारप्रसार गर्न सकिने देखिन्छ ।

भौतिक पूर्वाधार एवं आर्थिक श्रोत र साधन

कुनै पनि संस्थाको संस्थागत बिकास हुनको लागि भौतिक पूर्वाधार राम्रो हुनुपर्दछ । भौतिक पूर्वाधार अन्तर्गत परियत्ति केन्द्रको छुट्टै भवन, कक्षा कोठाको व्यवस्था, फर्निचरको व्यवस्था भएकोलाई लिन सकिन्छ । जम्मा ३० वटा परियत्ति केन्द्रलाई नमूना लिएर अध्ययन गर्दा १३ वटा परियत्ति केन्द्र (४३%) मा छुट्टै भौतिक पूर्वाधार रहेको पाईयो भने १७ वटा परियत्ति केन्द्रहरू (५७%) मा भौतिक पूर्वाधार नभएको पाईयो । त्यस्तै ६ वटा (२०%) परियत्ति केन्द्रहरूमा परियत्ति संचालनको लागि छुटै कोषको व्यवस्था पनि भएको पाईयो भने २४ वटा (८०%) परियत्ति केन्द्रमा छुटै कोष नभएको पाईयो । बिभिन्न परियत्ति केन्द्रको अध्ययन गर्दा थोरै मात्र परियत्ति केन्द्रमा कोष खडा गरी संचालन गरिएको पाईयो । अरू परियत्ति केन्द्रहरूमा दाताबाट प्राप्त रकमबाट, कुनै कुनै परियत्ति केन्द्रमा बिद्यार्थीहरूबाट न्यून शुल्क लिने गरेको पाईयो । ती परियत्ति केन्द्रहरू दाताबाट प्राप्त रकमबाट चलेको पाईयो ।[१४]

नेपाल बौद्ध परियति शिक्षाको प्रधान केन्द्रको हकमा आफ्नो छुटै जग्गा एवं भवन छैन । सुरुमा त्रिशुलीमा स्थापना भएको, पछि सुमंगल बिहार हुँदै मणिमण्डप बिहारमा परियत्तिको कार्यालय रहेको थियो भने वर्तमानमा परियति शिक्षाको सम्पर्क सचिवालय बिश्वशान्ति बिहारमा रहेको छ ।

बौद्ध परियत्ति शिक्षाको छुट्टै भवन नभए तापनि विश्वशान्ति विहारले परियत्तिको लागि भनेर कोठा उपलब्ध गराएको पाइन्छ । अफिस संचालनको लागि चाहिने फर्निचर, कम्प्यूटर, ल्यापटप, प्रिन्टर, फोटोकपि मेसिन आदि सुविधायुक्त सामान रहेको छ । परियत्ति प्रधान केन्द्रले परियत्तिका बिभिन्न तहमा बोर्ड हासिल गरेका विद्यार्थीहरूलाई पुरस्कार वितरणको लागि पदकदाता, नगददाताको व्यवस्था गरिएको पाइयो ।

अनुगमन र सूचना/तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणालि

संघसंस्थामा अनुगमन तथा निरीक्षण महत्वपूर्ण हुनछ । राम्रो योजना निर्माण गर्न, कार्य सम्पादनको समीक्षा गर्न, लगानी तथा पारदर्शीता कायम गर्न, सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार गर्न, परियत्ति शिक्षामा सुधार तथा विस्तार गर्न तथा सुशासन कायम गर्नको लागि अनुगमन तथा निरीक्षणको आवश्यकता पर्दछ, जसलाई बौद्ध शव्दमा प्रत्यवेक्षण गर्ने भन्ने गरिन्छ । यसै सन्दर्भमा परियत्ति प्रधान केन्द्रको शाखा केन्द्रहरू बीच अनुगमन तथा निरीक्षणको बारेमा अध्ययन गर्दा कहिलेकाहीं मात्र परियत्ति केन्द्रहरूबीच अनुगमन गरेको पाईयो । केन्द्राध्यक्षहरू भेला गराई

[१४] धाख्वा, पाददतिप्पणी नं १२, पृ. ३०

अन्तरक्रिया गरेको पाईयो । तर नियमित रूपमा, कम्तिमा बर्षको एक पटक अनुगमनको सूचक एवं फर्मेट बनाएर व्यवस्थित ढंगवाट निरीक्षण गरेको पाइएन ।

सूचना/तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणाली अध्ययन गर्दा राम्रोसित सूचना/तथ्याङ्क राखेको पाईयो । यस अन्तर्गत केन्द्रको गतिविधिहरू, विद्यार्थी संख्या, विद्यार्थीहरूको पंजिका नम्बर, शैक्षिक तह, विद्यार्थीहरूको परीक्षाफल, दाताहरूको सूची, आर्थिक हिसाव राम्रोसंग राखिएको पाईयो । परियत्ति विद्यार्थीहरूको परीक्षाफल नेपालभाषाको दैनिक पत्रिका, सन्ध्या टाइम्स मार्फत प्रकाशित गर्ने व्यवस्था गरेको छ । गत बर्ष २०६९/२०७० देखि विद्यार्थीहरूको परीक्षाफल अनलाइन वेबसाइत मार्फत पनि दिइएको पाईयो । यसले गर्दा बाहिर जिल्लाकाहरूले पनि परियत्तिको परीक्षाफल सजिलैसित हेर्नसक्ने अवस्था देखियो । प्रत्येक बर्ष परियत्तिको वार्षिक प्रतिवेदन दीक्षान्त समारोहमा पेश गरिन्छ, साथै परियत्ति गतिविधिसहित बार्षिक रूपमा परियत्ति बुलेटिन प्रकाशन गर्दै आएको छ । हाल आएर परियत्ति शिक्षाको परीक्षाफर्म भर्ने, सूचना/तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणाली अनलाइन वेबसाइत मार्फत भएको अवस्था छ । जसले गर्दा कोरोना भाइरसको महामारीमा पनि विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्ने मौका पाएका छन् । यसरी अनलाइन मार्फत् परीक्षाफल प्रकाशन गरेको राम्रो पक्ष हो ।[१५]

निष्कर्ष

भगवान बुद्धद्वारा देशित उपदेशहरू पटक पटक भएको संगायन मार्फत सुरक्षित हुँदै बुद्धधर्मको रूपमा आज विकसित भएको छ । नेपालमा प्रजातन्त्र आएपछि बि.सं. २००८ सालमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघको स्थापना भईसके पछि बि.सं २०२० सालदेखि नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा औपचारिक रूपमा शुरु भई हालसम्म निरन्तर चलिरहेको छ । यसरी नेपालमा थेरवाद बुद्धशासन पुनर्जागरणपछि भगवान् बुद्धको सन्देश मुलुकको प्रत्येक गाउँ शहरको कुनाकाप्चासम्म पुऱ्याउने उद्देश्य लिई नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाले जनमानसमा बुद्धधर्मसम्बन्धी सही शिक्षा दिंदै आएको उल्लेखनीय पक्ष हो ।

परियत्ति शिक्षाबाट उत्पादित जनशक्तिबाट परियत्ति शिक्षालाई प्रचारप्रसार गर्नमा ठूलो योगदान दिईरहेको छ । परियत्ति शिक्षामा परियत्ति सद्धम्म कोविद हासिल गरेका व्यक्तिहरू परियत्ति विकासको लागि ठूलो जनशक्ति हो, तथापि उनीहरूलाई व्यापकरूपमा परिचालन भने गर्न सकेको देखिंदैन । बौद्ध जनजातिका संघसंस्थाहरू लगायत विभिन्न बौद्धसंस्थाहरूसँग सम्बन्ध कायम गरी यी जनशक्तिहरू परिचालन गर्न सकेमा परियत्ति शिक्षाको अझ व्यापक रूपले प्रचार प्रसार हुनसक्ने देखिन्छ ।

भगवान बुद्धले व्यक्तिगत भन्दा पनि संघलाई नै जोड दिनुभएको छ । त्यस्तै कुनै पनि काम एकत्रित भई सामुहिक भावनाले गर्नु सुखकर हो भनी बुद्धले भन्नुभएको छ । बुद्धकालीन समयमा

---

[१५] www.nbps.org.np

https://dhamma.digital

संघ स्थापना भएपछि नै बहुजन हिताय, बहुजन सुखायको काममा तीब्रता आउन मद्दत भएको थियो। यी कुरालाई परियत्ति शिक्षाको विकासमा लाग्नेले आत्मसात गर्नुपर्दछ। संस्थागत उद्देश्य, नीति नियम, संस्थागत व्यवस्था, मानवीय श्रोत परिचालन, भौतिक श्रोत साधन, सम्बन्ध बिस्तार, संस्थाको सूचनाहरू वा अभिलेखहरू व्यवस्थापन जस्ता संस्थागत बिकासका बिभिन्न तत्वहरू सबल भएमा यसले गर्ने क्रियाकलापमा दिगो रूपमा निरन्तरता पाउनको साथै व्यापक रूपले अगाडि बढाउन सकिने भएकाले परियत्ति शिक्षाको प्रचार प्रसारका लागि संस्थागत बिकासका विविध पक्षहरूमा जोड दिनु आवश्यक छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

अमृतानन्द, भिक्षु, बुद्ध शासनको इतिहास , काठमाण्डौ : धर्मकिर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, वि.सं.२०३२

कोण्डन्य, भिक्षु (सं), परियत्ति तृतीय प्रवेश शिक्षा , ललितपुर : नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा परिषद्, वि.सं २०६०

विपश्यना विशोधन विन्यास, अंङ्गुत्तरनिकाये मनोरथपूरणी , पठम भागो, इगतपुरी : विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९५

विश्वेश्वरमान श्रेष्ठ, व्यावसायिक संगठन तथा कार्यालय व्यवस्थापन, काठमाण्डौं: आठराई पुस्तक भण्डार, वि.सं २०५६

सिटिभिटि, संगठनात्मक बिकास तालिम निर्देशिका, भक्तपुर: सिटिभिटि, वि.सं २०१०

सुदर्शन, भिक्षु, नेपालमा बुद्धधर्म (भाग २), काठमाण्डौ : प्रेमबहादुर शाक्य, शान्तबहादुर शाक्य, नरेशबहादुर शाक्य, बि.सं २०३९

स्मारिका/ बुलेटीन /शोधपत्र

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा प्रगति प्रतिवेदन, बु.सं २५३२, रजत जयन्ती, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा रजत जयन्ति स्मारिका , ललितपुर : नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा, वि.सं २०४५

धाख्वा, अमिता, कोविद परिचालन तथा केन्द्र विस्तार, कार्यपत्र, स्वर्णमहोत्व उपलक्ष्यमा बौद्ध महिला संघद्वारा आयोजित "परियत्ति संरक्षण सम्वर्द्धन " गोष्ठी चैत्र २०७०

धाख्वा, सति, नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको संस्थागत बिकास, थेरवाद बुद्धधर्ममा स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको निम्ति लुम्बिनी विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन प्राप्त थेरवाद बुद्धिष्ट एकेड्मिमा पेश गरिएको शोधपत्र, २०७२

Website

www.nbps.org.np

♦♦♦

https://dhamma.digital

पालिसाहित्यको उत्पत्ति र विकास

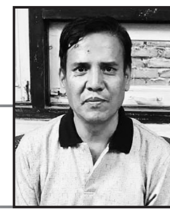

✍ **डा. महेन्द्ररत्न शाक्य**
प्राचार्य, थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमी, विश्व शान्ति विहार

पालिसाहित्य भनेको मागधी भाषामा लेखिएका साहित्य हुन् । मागधी भाषा २५०० वर्षभन्दा पहिले मगध आदि ठाउँमा बोल्ने प्राकृत भाषा थियो । भगवान बुद्धले मागधी भाषामा उपदेश दिनुभएको उल्लेख छ । बुद्धको समयमा वेदको भाषा छन्दस् थियो । एक पटक येमेलु र तेकुल भन्ने दुई जना ब्राह्मण दाजुभाइ भिक्षुहरूले बुद्धको उपदेशलाई छन्दस्मा अनुवाद गर्ने अनुमति मागेका थिए । तर बुद्धले अनुमति दिनुभएन । 'मेरो उपदेश जनभाषामै होस्, जसले छन्दस्मा अनुवाद गर्छ त्यसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्छ' भनी नियम बनाउनुभएको थियो (न, भिक्खवे, बुद्धवचनं छन्दसो आरोपेतब्बं । यो आरोपे□य, आपत्ति दुक्कटस्स । अनुजानामि, भिक्खवे, सकाय निरुत्तिया बुद्धवचनं परियापुणितुं । (चुल्लवग्ग, वि.वि.वि. १९९८, पृ.२६०) । आचार्य बुद्धघोषले सकाय निरुत्ति भनेको बुद्धवचनको आफ्नो भाषा मागधीभाषा हो भनी लेख्नुभएको छ । सिंहली परम्परा अनुसार मागधी नै मूल भाषा हो, जुन भाषामा बुद्धले उपदेश दिनुभएको थियो र यसमा तिपिटक संग्रह गरिएको थियो । यो भाषा प्रथम कल्पदेखि नै मानिसले बोल्दै आएका थिए (उपाध्याय, ई.२०००, पृ.१३) । यो वर्णनबाट भगवान बुद्धले मागधी भाषामा उपदेश दिनुभएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

आचार्य भद्दन्त बुद्धघोषको पनि यही राय थियो कि सम्यक्सम्बुद्धद्वारा प्रयुक्त भाषा मागधीभाषा (मागधको वोहारो) हो । वोहारो भनेको भाषा हो । बुद्धले त्यसबेला प्रचलित जनभाषा मागधी भाषामा उपदेश दिनुभएको थियो । बुद्धले धर्मदेशना गर्नुभएपछि अन्तमा यो कुन धम्मपरियाय (धर्मपर्याय) हो भनी भिक्षुहरूले अक्सर सोध्ने गर्दथे । अनि भगवानले 'यसलाई यस्तो धर्मपर्याय हो भनी धारण गर' भन्नुहुन्थ्यो । उदाहरणको निम्ति दीघनिकायको ब्रम्हजालसूत्रको अन्तमा आनन्दले भगवानलाई यो धर्मपर्यायको नाम के हो भनी सोध्नुहुँदा भगवानले 'यसलाई अर्थजाल, धर्मजाल, ब्रह्मजाल, दृष्टिजाल वा अनुत्तर संग्रामविजय भनी धारण गर' भन्नुभयो (वज्राचार्य, २०५६, पृ.३२) ।

मज्झिमनिकायको महासीहनादसुत्त देशना सुनेपछि आयुष्मान् नागसमालले भगवान्सँग

https://dhamma.digital

सोधे– 'आश्चर्य हो, भन्ते, अद्‌भुत हो, भन्ते । यो धर्म सुनेर म त जिरिङ्ग भएँ, मेरो लोमहंसन भयो । यो धर्मपर्यायको नाम के हो ?' भगवान्‌ले भन्नुभयो – 'नागसमाल, त्यसो भए तिमीले यो धर्मोपदेशलाई जिरिङ्ग हुने धर्मपर्याय (लोमहंसन परियायो) भनी धारण गर' (वज्राचार्य, २०५७, पृ.८४) ।

भगवान् बुद्धको उपदेश धम्मपरियायलाई सम्राट असोकको भाब्रु शिलालेखमा "पलियाय" भनी प्रयोग गरिएको छ । जस्तै **इमानि भन्ते** ! **धम्म–पलियायानि– विनयसमुकसो, अरियवंसा, अनागतभयानि, मुनिगाथा, मोनेय्यसुत्तं, उपतिस्स–पसिनो (पञ्हो), ए च राहुलोवादे मुसावादं अधिकिच्च ।** परियाय शब्द विस्तारै रूप बदलेर पलियाय हुनगयो । यही पलियायको छोटो रूप पालि हुनगयो र यसको अर्थ बुद्धवचन हुन् । जस्तै दीघनिकायपालि, उदानपालि, पाचित्तियपालि भनेको मतलब यो ग्रन्थ बुद्धवचन हो भनिएको हो । पालिको अर्थ बुद्धवचन भएकोले यो शब्द केवल मूल त्रिपिटक ग्रन्थकोलागि मात्र प्रयोग भयो, अट्ठकथाको निम्ति होइन (काश्यप, ई.१९४०, पृ.११) । यसरी मागधीभाषामा सुरक्षित बुद्धवचनलाई पालि भन्न थालियो । आचार्य बुद्धघोषभन्दा पहिलेको चौथो शताब्दीमा लेखिएको दीपवंसमा पालि शब्दको प्रयोग बुद्धवचनको अर्थमा गरिएको छ । अर्थकथाहरूमा पनि पालि शब्दलाई बुद्धवचनको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । दीघनिकाय अट्ठकथा सुमंगलविलासिनी र धम्मसंगणी अट्ठकथाहरूमा 'नेव पालियं न अट्ठकथायं आगत' यो न त पालिमा छ न अट्ठकथामा छ भनी उल्लेख गरिएको छ । यसको अर्थ यो कुरा न त पालिमा (मूल बुद्धवचन तिपिटकमा) उल्लेख छ न त अट्ठकथामा उल्लेख छ भनिएको हो । अट्ठकथालाई मागधी भनिन्थ्यो । पालि भन्नासाथ मूल बुद्धवचन भनी बुझ्ने गरिन्छ । पछि १९ औं शताब्दीमा आएर स्पष्ट रूपमा मागधी भाषालाई "पालि भाषा" भनी प्रयोग हुन थालेको हो (उपाध्याय, ई.२०००, पृ.१२) । भगवान बुद्धको वचनलाई सुरक्षित गरिएको, पालन गरिएको भाषा भएकोले पालिभाषा भनिएको हो । आजकल मागधी भन्ने चलन हराएर मूल त्रिपिटक र अर्थकथा सबै ग्रन्थको भाषालाई पालिभाषा नै भन्न थालिएका छन् ।

पालिसाहित्य अन्तर्गत् बुद्धवचन पालि तिपिटक, अनुपिटक, अर्थकथा, वंससाहित्य, काव्य, आख्यान, व्याकरण, छन्द र शब्दकोषहरू पर्दछन् । भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गरी बोल्नुभएको प्रथम बुद्धवचनदेखि नै पालि साहित्यको उत्पत्ति भएको मान्नु पर्दछ । यसको विकास बुद्धले ४५ वर्षसम्म धर्मदेशना गर्नुभएदेखि बुद्धको महापरिनिर्वाण हुनुपूर्वको अन्तिम वचनसम्ममै भएको देखिन्छ । त्यसपछि प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम र छैठौं संगायना गरी यसको संरक्षण गरिएको थियो । अट्ठकथाचार्यहरूको विचारमा प्रथम संगायनामै पालि तिपिटक पूर्ण भएको थियो भने वर्तमानमा केही विद्वानहरूको विचारमा तेश्रो संगायनापछिमात्र अर्थात् ईशापूर्व तेश्रो शताब्दीसम्ममा तिपिटकको स्वरूप पूर्ण भएको थियो ।

यसरी तिपिटक बुद्धवचनको अन्तिम संकलन ईशापूर्व तेश्रो शताब्दीमा भएको थियो । त्यसपछि नेत्तिप्पकरण, पेतकोपदेस, मिलिन्दपञ्ह, सुत्तसंगहो जस्ता प्रसिद्ध ग्रन्थहरूको रचना भयो,

https://dhamma.digital

जसलाई अनुपिटकको दर्जा दिइएको छ । यसको रचना ईशापूर्व तेश्रो शताब्दीपछि चौथो पाँचौं शताब्दीमा आचार्य बुद्धदत्त, बुद्धघोष र धर्मपालले तिपिटक माथि अर्थकथा लेख्नुपूर्व भएको थियो । त्यसपछि पाँचौं शताब्दीतिर बुद्धघोष युगमा विभिन्न अर्थकथाका अतिरिक्त विसुद्धिमग्ग, दीपवंस, महावंस आदि रचना भयो । १२औं शताब्दीमा राजा पराक्रमबाहुको समयमा लंकामा आचार्य बुद्धघोष आदिको अट्ठकथामाथि मागधीभाषामा टीका लेख्न थालियो (उपाध्याय, ई. २०००, पृ. १३७) । अनुपिटकको रचना वर्तमान कालसम्म पनि भएको छ । उदाहरणको निम्ति बर्मामा १९ औं शदीमा सासनवंस लेखिएकोलाई लिन सकिन्छ ।

हामीसँग अहिले देवनागरी लिपिमा दुई थरी त्रिपिटक उपलब्ध छन् । १. विहार राजकीय पालि प्रकाशन मण्डलद्वारा ई. १९५६ मा प्रकाशित पालि तिपिटक र २. विपश्यना विशोधन विन्यास, इगतपुरीद्वारा सन् १९९८ मा प्रकाशित पालि तिपिटक । यी दुबैमा तिपिटकको स्वरूप यसरी दिइएका छन् –

पालि तिपिटक

सुत्तपिटक

१. दीघनिकाय
२. मज्झिमनिकाय
३. संयुत्तनिकाय
४. अङ्गुत्तरनिकाय
५. खुद्दकनिकाय
   १) खुद्दकपाठ
   २) धम्मपद
   ३) उदान
   ४) इतिवुत्तक
   ५) सुत्तनिपात
   ६) विमानवत्थु
   ७) पेतवत्थु
   ८) थेरगाथा
   ९) थेरीगाथा
   १०) जातक
   ११) निद्देश – महानिद्देश
   – चुल्लनिद्देश

विनयपिटक

१. पाराजिक
२. पाचित्तिय
३. महावग्ग
४. चुल्लवग्ग
५. परिवार

अभिधम्मपिटक

१. धम्मसङ्गणि
२. विभङ्ग
३. धातुकथा
४. पुग्गलपञ्ञत्ति
५. कथावत्थु
६. यमक
७. पट्ठान

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

१२) पटिसम्भिदामग्ग

१३) अपदान

१४) बुद्धवंस

१५) चरियापिटक

म्यानमारमा भएको छैठौं संगायनामा १) नेत्तिप्पकरण २) पेटकोपदेश र ३) मिलिन्द प्रश्न – यी तीनवटा ग्रन्थलाई खुद्दकनिकायमा समावेश गरिएको छ। यो तीनवटा सहित अब खुद्दकनिकायमा १८ वटा ग्रन्थ छन्।

विनयपिटकलाई तीन भागमा पनि विभक्त गरिएका छन्–

१. सुत्तविभंग

  क) पाराजिक

  ख) पाचित्तिय

२. खन्धक

  क) महावग्ग

  ख) चुल्लवग्ग

३. परिवार

पालि तिपिटकको कालक्रम (Chronology of the Pāli Canon)

क). सबभन्दा पहिले डा. रायस डेभिड्स (1843 –1922) ले पालि तिपिटकको निम्नानुसार कालक्रम विभाजन गरेका थिए –

१ त्यो बुद्धवचन जो समान शब्दमै तिपिटकको प्रायः सबै ग्रन्थको गाथाहरूमा मिल्दछ।

२. त्यो बुद्धवचन जुन समान शब्दमा केवल दुई या तीन ग्रन्थमा मिल्दछ।

३. सीलक्खन्धवग्ग (दी.नि.), पारायणवग्ग, अट्ठकवग्ग (सु.नि.), पातिमोक्ख (विनय) ४. दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, अंगुत्तरनिकाय र संयुत्तनिकाय।

५. सुत्तनिपात, थेरगाथा, थेरीगाथा, उदान, खुद्दकपाठ।

६. सुत्तविभंग, खन्धक (विनय)

७. जातक, धम्मपद

८. निद्देस, इतिवुत्तक, पटिसम्भिदामग्ग

९. पेतवत्थु, विमानवत्थु, अपदान, चरियापिटक, बुद्धवंस

१०. अभिधम्मपिटक यसमा पहिलो पुग्गलपञ्ञत्ति......सातौं. कथावत्थु।

https://dhamma.digital

ख) डा. विमलचरण लाहाले यसमा केही परिवर्तन गरे (Law, 2000, p. 66)—

१. त्यो बुद्धवचन जो समान शब्दमै तिपिटकको प्रायः सबै ग्रन्थको गाथाहरूमा मिल्दछ ।

२. त्यो बुद्धवचन जुन समान शब्दमा केवल दुई या तीन ग्रन्थमा मिल्दछ ।

३. सील, पारायण, अट्ठकवग्ग (सु.नि.), सिक्खापद

४. दीघनिकाय (प्रथमखण्ड), म.नि., सं.नि., अं.नि. र पातिमोक्ख (विनय जम्मा १५२ नियम मात्र) ।

५. दीघनिकाय (द्वितीय, तृतीय खण्ड), थेरगाथा, थेरीगाथा, ५०० जातक संग्रह, सुत्तविभंग (विनयपिटकको प्रथम भाग विभंगको पुरानो नाम सुत्तविभंग हो), पटिसम्भिदामग्ग, पुग्गलपञ्ञत्ति, विभंग ।

६. महावग्ग, चूल्लवग्ग, पातिमोक्ख (२२७ नियम पूर्ण), विमानवत्थु, पेतवत्थु, धम्मपद, कथावत्थु ।

७. चूलनिद्देस, महानिद्देस, उदान, इतिवुत्तक, सुत्तनिपात, धातुकथा, यमक, पट्ठान

८. बुद्धवंस, चरियापिटक, अपदान

९. परिवार पाठ

१०. खुद्दकपाठ

रायस डेभिड्सले सुत्तनिपात जस्तो प्राचीन ग्रन्थलाई थेर थेरी गाथाको सँगै पाँचौं स्थानमा राख्नु र डा. लाले यसलाई उदान, इतिवुत्तकसँगै सातौं स्थानमा राख्नु मात्र होइन धातुकथा, यमकादि अभिधर्म ग्रन्थसँगै वर्गीकृत गर्नु उचित नभएको कुरा भरतसिंह उपाध्यायले लेखेका छन् । उहाँहरूले बुद्धवचनलाई वर्षावास अनुसार त्यसको कालक्रम पनि मिलाएको छैन ।

राहुल सांकृत्यायनले बुद्धचर्यामा मिलाएको छ । तर अपर्याप्त छ सबै सुत्त संग्रह गर्न सकिएको छैन । वास्तवमा सद्धर्मको पहिलो संग्रहकारक कालचिन्तक थिएन, उनीहरू धर्मचिन्तक थिए । तसर्थ कालक्रम अनुसार संग्रह गरिएन । मज्झिम निकायको माधुर सुत्त बुद्ध परिनिर्वाण पछिको हो, तर यसलाई बुद्धको जीवनकालको सूत्रहरूको बीचमा राखिदिएको छ । (उपाध्याय, ई.२०००, पृ.१३५)

भरतसिंह उपाध्यायले पाँच निकायमध्ये पहिलो चार निकायपछि खुद्दकनिकाय संकलन गरिएको उल्लेख गरेको छ । खुद्दकनिकाय सम्बन्धी सिंहल, बर्मा र थाइलैण्डमा विभिन्न मत रहेको देखिन्छ । सिंहली परम्परामा यसमा १५ वटा ग्रन्थ छन् । बर्मामा यो बाहेक ४ वटा अन्य थपिएका छन् । त्यसको नाम हो मिलिन्दपञ्ह, सुत्तसंगहो, पेटकोपदेस र नेत्ति । तर यसलाई सिंहली परम्पराले स्वीकार गर्दैन (उपाध्याय, ई.२०००, पृ.२५२) ।

१. प्रथम संगीतिका दीघभाणक भिक्षुहरूले बुद्धवंस, चरियापिटक, र अपदान ग्रन्थलाई प्रामाणिक मानेका थिएनन् ।

२. द्वितीय संगीतिमा महासंगीतिकारक भिक्षुहरूले पटिसम्भिदामग्ग, निद्देस, र जातकका केही

https://dhamma.digital

अंशलाई प्रामाणिक बुद्धवचन नमानेको थियो ।

३. स्यामी परम्परामा विमानवत्थु, पेतवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, जातक, अपदान, बुद्धवंस र चरियापिटकलाई प्रामाणिक बुद्धवचन मानिन्दैन । १८९४ ई.मा प्रकाशित तिपिटकमा ती आठ वटा ग्रन्थहरू राखिएको थिएन ।

यदि ती बहिष्कृत ग्रन्थलाई छोड्ने हो भने खुद्दकनिकायमा यी पाँच ग्रन्थमात्र रहन्छन् – १.खुद्दकपाठ, २.धम्मपद ३.सुत्तनिपात ४.उदान र ५. इतिवुत्तक । यसमा खुद्दकपाठलाई छोडेर अरू चारवटा ग्रन्थहरू चिनिया अनुवादमा पनि उपलब्ध छन् । तसर्थ यसलाई प्रामाणिक बुद्धवचन मानेको र अरू ग्रन्थहरू यी ग्रन्थको संकलनपछि मात्र संकलन गरेको देखिन्छ । भरतसिंहले खुद्दकनिकायको कालक्रम यसरी तीन श्रेणीमा गरेका छन् –

१. धम्मपद, सुत्तनिपात, उदान, इतिवुत्तक ।

२. जातक, थेरगाथा, थेरीगाथा ।

३. बुद्धवंस, चरियापिटक, निद्देस, अपदान, पटिसम्भिदामग्ग, विमानवत्थु, पेतवत्थु, खुद्दकपाठ । (उपाध्याय, ई.२०००, पृ.२५९) ।

विनय

पहिलो संगीतिमा "धम्मं च विनयं च संगायाम" भनिएको अर्थात् धम्म र विनयको संग्रह गरौं भनिए अनुसार धर्म र विनयको संग्रह एकै पटक गरिएकोमा शंका छैन । तर दोस्रो संगीतिमा विनयमा मतभेद आएकोले महासंगीतिकारक भिक्षुहरूले विनयमा फेरबदल गरेको देखिन्छ । स्थविरवादीहरूले त यथास्थिति कायम गरेका थिए । तर अंगुत्तर निकायको पथमसिक्खापद, दुतिय सिक्खापद सुत्तमा विनय १५० भन्दा बढी छन् भनी उल्लेख भएबाट हालको विनयपिटकमा भएका २२७ वटा नियम एकै पटक बनाएको होइन भन्ने संकेत मिल्दछ । मिलिन्दपञ्हमा पनि १५० भन्दा बढी विनय उल्लेख भएको छ । तर चिनिया संयुत्तागाममा २५० शिक्खापद भएको उल्लेख छ । धर्मगुप्त निकायको विनय परम्परामा पनि २५० भन्दा बढी विनय भएको कुरा भरतसिंहले लेखेका छन् (उपाध्याय, ई.२०००, पृ.३९९) । पालि विनयपिटकमा २२७ नियम उल्लेख छन् । जस्तै पाराजिका ४+ संघादिसेस १३ + अनियत २+ निस्सग्गिय पाचित्तिय ३० + पाचित्तिय ९२+ पटिदेसनीय धम्मा ४ + सेक्खिय धम्मा ७५ + अधिकरणसमथा ७ गरी जम्म = २२७ छन् । यसलाई सुत्तविभंग, खन्धक र परिवार गरी ३ खण्डमा विभाजन गरिएको छ । यसलाई पाँचवटा ग्रन्थमा विभाजन गरेका छन् –

१. पाराजिक

२. पाचित्तिय

३. महावग्ग

https://dhamma.digital

४. चुल्लवग्ग

५. परिवार

पाँचवटा विनयग्रन्थमध्ये परिवारको संकलन सम्भवतः पछिको हो भनिएको छ । किनभने यसमा विनयपिटकको विषयको पुनरावृत्ति गरिएको छ । विषयको दृष्टिकोणबाट यसमा कुनै नयाँ कुरा छैन । भगवान बुद्धले यो यो शिक्षापद कहाँ, कसलाई, कुन प्रसंगमा दिएको आदि किसिमले प्रश्नोत्तर गरी विनयलाई सम्झने प्रयास यसमा गरिएको छ । यो ग्रन्थको अन्तिम गाथामा दीप नामक भिक्षुले विनयसम्बन्धी शिक्षापद लेखबद्ध गराएको उल्लेख भएकोले अधिकतर विद्वानहरूले यो ग्रन्थ उसैले लेखेको हुनुपर्ने अनुमान गरेका छन् । तर आचार्य बुद्धघोषले प्रथम संगीतिमै सोलस–परिवारको संग्रह गरिएको कुरा सुमंगलविलासिनीमा लेखेका छन् । यहाँ सोलस–परिवार भनेको १६ परिच्छेद भनेको हुनसक्छ । तर १६ परिच्छेद कुनकुन भनेर छुट्याउन कठिन छ । किनभने आज परिवारको रोमन संस्करणमा १९ परिच्छेद र देवनागरी संस्करणमा २१ परिच्छेद छन् । यी दुवै परिबर्द्धित र पछिका हुन् । यसरी परिवारग्रन्थको रचनाकाल निश्चित देखिँदैन ।

अभिधम्मपिटक

अभिधर्मको उदय सर्वज्ञता ज्ञानमै भएको थियो । बुद्धत्व प्राप्तिको चतुर्थ सप्ताह रतनाघरमा पट्ठान पकरणको स्मरण गर्दा छवन्न रश्मि निस्केको उल्लेख छ । सातौं वर्षावास तावतिंस देवलोकमा बिताउनुभएको र माता मायादेवी सन्तुसित देवपुत्रको रूपमा तुसित देवलोकमा जन्मिनु भएकालाई प्रमुख गरी दससहश्र चक्रवालका देवब्रम्हाहरूलाई नदीको धार झैं अटुट रूपमा अभिधर्मको देशना गर्नुभएको उल्लेख छ । त्यो देशना उत्तर कुरुमा भिक्षाटन गरी भोजन गरीसकेपछि चन्दन वनमा सारिपुत्रलाई भेटेर संक्षेपमा बताउनु भएको र सारिपुत्रले पनि आफ्ना ५०० शिष्यलाई बताएको उल्लेख छ । यसरी बुद्धको जीवनकालमै सारिपुत्र सहित ५०० भिक्षुहरू अभिधर्मका ज्ञाता भए ।

अभिधर्ममा सात वटा ग्रन्थहरू छन्–

१. धम्मसङ्गणी

२. विभङ्ग

३. धातुकथा

४. पुग्गलपञ्ञत्ति

५. कथावत्थु

६. यमक

७. पट्ठान

यसमा कथावत्थुग्रन्थ मोग्गलिपुत्त तिस्स थेरले तेश्रो संगायनामा लेखेका थिए । कथावत्थुमा विभज्यवादलाई स्थापित गरी परवादलाई खण्डन गरेको थियो । थेरवाद र विभज्यवाद एउटै हो भन्ने

https://dhamma.digital

कुरा यहाँबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यसैबेलादेखि सर्वास्तिवाद आदि सम्प्रदाय जुन थेरवाद (स्थविरवाद) बाट निस्केको शाखा मानेका थिए, ती सबै थेरवादबाट बाहिरियो । महासांघिकहरू त पहिलेदेखिनै अलग्गिएका थिए । यसरी अभिधर्मका सात प्रकरण वा ग्रन्थमध्ये कथावत्थु तेश्रो संगायनामा तिपिटकमा गाभेको स्पष्ट छ ।

सिंहलको वंशावली दीपवंसमा पनि अभिधर्मको छ प्रकरणलाई महासांघिकहरूले बुद्धवचन नमानेको भनिएको छ । यहाँ सात प्रकरण भनिएन । यसबाट तेश्रो संगायनापूर्व छ वटा प्रकरण मात्र थियो भन्ने संकेत मिल्दछ । तर धम्मसङ्गणी अट्ठकथामा भगवान बुद्ध स्वयंले नै कथावत्थुकोबारे मेरो परिनिर्वाणको २१८ वर्षपछि परवादको खण्डन गरी दीघनिकाय प्रमाणको कथावत्थुको रचना गरी स्ववाद स्थापित गर्नेछ भनी भविष्यवाणी गर्नुभएको कुरा आचार्य बुद्धघोषले लेख्नु भएको छ ।

प्रथम संगायनामा धम्म र विनय संग्रह गरिएकोले अभिधर्म पछिमात्र संग्रह गरिएको हुनुपर्छ भन्ने तर्क छ । यो कुरा स्वयं विनयपिटक चुल्लवग्गमै धम्म र विनयको संग्रह गऱ्यो भनी उल्लेख छ । सुमङ्गलविलासिनी (दीघनिकाय अट्ठकथा), अट्ठसालिनी (धम्मसंगणी अट्ठकथा) एवं समन्तपासादिका (विनय अट्ठकथा) आदि अट्ठकथाहरूमामात्र त्रिपिटकको रूपमा प्रथम संगायनामै अभिधर्म संग्रह गरियो भनिएको छ । भद्दन्त आनन्द कौशल्यायनले त्रिपिटक ग्रन्थको अगाडि अट्ठकथाको साक्ष्य प्रमाणित हुँदैन भन्ने राय व्यक्त गरेको थियो । तर प्रथम संगायनामै अभिधर्मलाई मातिकाको रूपमा महाकाश्यपले नै संग्रह गरिएको भन्ने स्थविरवादी अट्ठकथाचार्यको मात्र होइन तिब्बती इतिहासकारहरूको पनि राय छ । अभिधर्मको ग्रन्थहरू मातिकाबाटै सुरु भएको देखिन्छ । मातिका नै अभिधर्मको मूल श्रोत वा निदान हो । धम्मसङ्गणीग्रन्थ मातिकाबाटै सुरु हुन्छ । श्रीमती रायस डेभिड्स्ले धम्मसङ्गणीलाई नै अभिधर्मको मूल श्रोत मानेकी छिन् । त्यसैले सुरुमा यो मातिकाको रूपमै थियो र मातिकाबाटै पूर्णग्रन्थको रूप लिएको अनुमान हुन्छ ।

अर्को कुरा दोश्रो संगायनामा महासांघिक भिक्षुहरूले अभिधर्मका छ प्रकरणलाई बुद्धवचन नमानी त्यसको ठाउँमा अर्कै पाठ राखिदिए भनी दीपवंसमा उल्लेख छ । यसले एउटा के पुष्टि गर्छ भने कम से कम दोश्रो संगायनासम्ममा अभिधर्मपिटक संग्रह भैसकेको थियो । यदि अभिधर्मपिटक नभएको भए उनीहरूले त्यसलाई बुद्धवचन होइन भनेर भन्नै नपर्ने थियो । प्रथम संगायनामा अभिधर्मको कुरै नउठेको भए यहाँ एक्कासी कसरी अभिधर्मको कुरा आयो भन्ने आशंका गर्न सकिन्छ । दीपवंसमा अभिधर्मको ६ वटा प्रकरण मात्र भनेको छ । यहाँ कथावत्थुलाई छोडेर अरु ६ वटा भनिएको हो । तसर्थ कथावत्थुको निश्चित रचनाकाल तेश्रो संगायना नै हो ।

डा. विमल चरण लाहाले अभिधर्मको सात ग्रन्थमध्ये पुग्गलपञ्ञत्तिलाई कालक्रमको आधारमा अरु ग्रन्थभन्दा पहिलो मानेको छ । उनको विचारमा अभिधर्मपिटक सुत्तपिटकमै आधारित छ । पुग्गलपञ्ञत्तिको तयो पुग्गला, चत्तारो पुग्गला, पञ्च पुग्गला आदि भाग अंगुत्तरनिकायको तिकनिपात, चतुक्कनिपात, पञ्चकनिपात आदिसित समानता देखिन्छ । यसमा अभिधम्मभन्दा सुत्तपिटकको विषय र शैलीमा समानता छ । भिक्षु जगदीश काश्यपले पनि अभिधर्मपिटकबाट यदि

पुग्गलपञ्ञति निकाली दिएमा पनि अभिधर्मपिटकमा केही फरक नपर्ने बताएका छन् । त्यसरी नै विभङ्गग्रन्थ पनि डा. लाहाले सुत्तपिटकको सच्चविभङ्ग, सतिपट्ठानविभङ्ग र धातुविभङ्गसुत्तमा आधारित रहेको बताउनु भएको छ । लाहाले पुग्गलपञ्ञत्तिपछि विभङ्ग, धम्मसङ्गणी, धातुकथा, यमक, पट्ठान र कथावत्थु क्रमशः राखेका छन् । धम्मसङ्गणी वास्तवमा सम्पूर्ण अभिधर्मपिटकको आधारभूत ग्रन्थ हो । विषयवस्तुको दृष्टिले यसैमा आधारित ग्रन्थ विभङ्ग हो । धातुकथा धम्मसङ्गणीकै पूरक ग्रन्थ हो । तसर्थ भरतसिंहले १.पुग्गलपञ्ञत्ति, २.धम्मसङ्गणी, ३. विभंङ्ग, ४. धातुकथा, ५. यमक, ६. पट्ठान र ७. कथावत्थु ग्रन्थको कालक्रम मानेको छ ।

सन्दर्भसूची :

उपाध्याय, भरतसिंह, पालि साहित्य का इतिहास, प्रयागः हिन्दी साहित्य सम्मेलन, ई.२०००

काश्यप, भिक्षु जगदीश, पालिमहाव्याकरण, बनारसः महाबोधि सभा, ई. १९४०

चुल्लवग्ग, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९८

वज्राचार्य, दुण्ड बहादुर, मज्झिमनिकाय, ललितपुरः वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०५७

Law, Bimala Churn, A Hi***story of Pali Literature*****, Varanasi: Indica Books, 2000**

♦♦♦

Dhamma.Digital

अप्रमाद एक कल्याणकारी धर्म

✍ **अमिता धाख्वा**
परियत्ति सद्धम्म कोविद

अप्रमाद, लौकिक र लोकुत्तर क्षेत्रमा उन्नति र अभिवृद्धि गर्नको लागि अति आवश्यक कल्याणकारी धर्म हो । प्रमाद भनेको बेहोशी हुनु, गर्नुपर्ने काम कुरामा अलसि हुनु, जागृत नहुनु, उद्योगी नहुनु, विस्मृति हुनु हो भने प्रमाद नहुनु अर्थात बेहोशी नहुनु, जागृत हुनु, उद्योगी हुनु, स्मृतिवान् हुनु अप्रमाद हो । अप्रमाद हरेक क्षेत्रमा उन्नति प्रगतिको लागि नभई नहुने धर्म हो । सामाजिक, आर्थिक, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि लौकिक क्षेत्रमा उन्नति, प्रगति भएका व्यक्तिहरूलाई हेरेमा जागृत स्वभाव भएका, अलसी नभएका, बेहासी नभएका अप्रमादी व्यक्तिहरू नै अगाडि देखा पर्छन् । त्यस्तै, हीन, पतन एवं विनाश भएका व्यक्तिहरूको विश्लेषण गर्दा जागृत स्वभाव नभएका, अलसी भएका, बेहासी जस्ता प्रमाद स्वभाव नै प्रमुख कारणको रूपमा अगाडि देखा पर्दछ । हाम्रो जीवनमा सानो वा ठूलो दुर्घटना हुने विभिन्न कारणहरू मध्ये होस गुम्नु वा प्रमाद हुनु नै प्रमुख कारणको रूपमा देखापर्दछ । धार्मिक क्षेत्रमा आध्यात्मिक उन्नतिको लागि अप्रमाद झनै महत्वपूर्ण छ । भगवान बुद्धले बहुजन हित र सुखको लागि उपदेश दिनुभएका जति पनि कुशल धर्महरू छन्, ती सम्पूर्ण धर्महरू मध्ये अप्रमाद प्रमुख धर्म हो । अप्रमाद सम्पूर्ण कुशल धर्महरूको मूल अर्थात् आधार हो । यो अर्थयुक्त, उपकारक, कल्याणकारी धर्म हो ।

त्रिपिटक अन्तर्गत चूलनिर्देश ग्रन्थको पारायण वर्गमा प्रमाद र अप्रमाद भनेको के हो भनी राम्ररी उल्लेख गरिएको छ[१]- काय दुश्चरित्र, वची दुश्चरित्र, मनोदुश्चरित्रमा, पञ्चकामगुणमा चित्त छोड्ने, चित्त छोड्नमा अनुबल दिने, कुशल धर्म वृद्धिगर्न सत्कारपूर्वक नगर्ने, गौरवपूर्वक नगर्ने, अस्थिर भाव, हट्ने भाव, भावना नगर्ने, बारबार भावना नगर्ने, अधिष्ठान नगर्ने आदिलाई 'प्रमाद' भनिएको छ । अप्रमादी भनेको सत्कारपूर्वक (काम, कुरा र विचार) गर्ने वानी भएका, उत्तम हुनेगरी

---

१ अनागारिका अग्गत्राणी र अनागारिका विमलत्राणी (अनु.), चूलनिर्देश, काठमाण्डौः ज्ञानज्योति कंसाकार, लक्ष्मीप्रभा कंसाकार, वि.सं २०५८, पृ. २३

https://dhamma.digital

गर्ने बानी भएका, दृढ स्थिररूपले गर्ने बानी भएका, पछि नहट्ने गरी अगाडि बढ्ने स्वभाव भएका, स्थिर मनस्थिति भएका व्यक्ति हुन् । अप्रमादी व्यक्तिले आफूमा परिपूर्ण नभएको कुशल धर्म परिपूर्ण गर्न र परिपूर्ण भएको कुशल धर्ममा प्रज्ञा अनुगृहित गर्न कसरी कोशिस गरीरहेको हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा पनि चूलनिर्देश ग्रन्थमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ[२] -

“परिपूर्ण नभएको शीललाई परिपूर्ण गर्न तथा परिपूर्ण भएको शीललाई प्रज्ञाले ग्रहण गर्न स्मृति सम्प्रजन्ययुक्त भई क्लेशलाई डढाउन सक्नेगरी ठूलो उत्साह साथ वीर्य गरिरहने हुन्छ। यसरी कुशल धर्ममा अप्रमादी हुन्छ ।

परिपूर्ण नभएको समाधिलाई परिपूर्ण गर्न तथा परिपूर्ण भएको समाधि, विमुक्ति, विमुक्ति ज्ञानदर्शनलाई ती ती कुशल धर्ममा प्रज्ञा अनुगृहित गर्छु भनी उक्त कुशल धर्ममा अप्रमादी हुन्छ ।

“छुट्याई छुट्याईकन नजानेको दुःख सत्यलाई छुट्याई छुट्याईकन थाहापाउने गर्छु । हटाउनु पर्ने क्लेशलाई हटाउंछु, भाविता गर्नुपर्ने मार्गलाई भाविता गर्छु, साक्षात्कार गर्नुपर्ने निरोध सत्यलाई साक्षात्कार गर्छु” भनी स्मृति सम्प्रजन्ययुक्त भई क्लेशलाई डढाउन सक्नेगरी ठूलो उत्साह गरिरहने हुन्छ । यसरी कुशल धर्ममा अप्रमादी हुन्छ ।

यसरी अप्रमादी व्यक्ति आफूमा कुशल धर्म वृद्धि गरी पूर्ण अवस्थामा नपुगेसम्म प्रयत्नशील हुन्छन्।

अप्रमाद, इहलोक र परलोक दुवैमा काम लाग्ने धर्म

संयुक्त निकायको सगाथावर्ग, कोसज्ज संयुक्तको अप्रमाद सूत्रमा[३] यो लोकमा पनि परलोकमा पनि कामलाग्ने तथा पण्डितहरूद्वारा प्रशंसित धर्म अप्रमाद हो भन्ने प्रसंग उल्लेख गरिएको पाइन्छ। एकपटक प्रसेनजित कोशल राजाले भगवान बुद्धलाई यसरी विन्ति गरे “भन्ते ! के त्यस्तो एउटा धर्म छ, जुन दृष्टधार्मिक (यसै जीवन) र सम्परायिक (परलोक जीवन) दुईवटैलाई नैं काम लाग्ने हुन्छ ?'' यस प्रश्नको जवाफमा भगवान बुद्धले यसरी आज्ञा गर्नुभयो -''महाराज ! अप्रमाद नै एउटा त्यस्तो धर्म हो, जुन दृष्टधार्मिक र सम्परायिक दुईवटालाई नै कामलाग्ने हुन्छ । महाराज ! पृथ्वीमा जति पनि प्राणीहरू रहेका छन्, ती सबैको पाइताला चिन्हहरू हात्तीको पाइताला चिन्हभित्र अट्छ, किनकि हात्तीको पाइतालाको चिन्ह ठूलो छ । महाराज ! त्यस्तै नै अप्रमाद धर्म यो लोक र परलोक दुवैमा समान रूपले कामलाग्ने हुन्छ ।” त्यस्तै “आयु, आरोग्य, वर्ण, स्वर्ग, उच्च कुलीनता अधिकाधिक सुख प्राप्तको इच्छा गर्नेलाई पुण्यकर्ममा अप्रमादले टेवा दिने भएकोले पण्डितहरूले अप्रमादलाई प्रशंसा गर्दछ। ठूलो भोग सम्पति प्रार्थना गर्नेले र पुण्यकार्य गर्ने पण्डितहरूले अप्रमादलाई नै प्रशंसा गर्दछ । अप्रमादी पण्डितले दुईवटै लौकिक र पारलौकिक अर्थलाई प्राप्त गर्दछ, यिनै अर्थ प्राप्त गर्ने ती धीर व्यक्तिलाई पण्डित भनिन्छ ।” यसरी इहलोकमा र परलोक दुवैमा कामलाग्ने धर्मको रूपमा अप्रमादलाई उल्लेख गरिएको छ ।

---

२ ऐ ऐ पृ. ७७

३ दुण्डबहादुर बज्राचार्य, (अनु.), संयुक्तनिकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं २०५५, पृ. १०९

https://dhamma.digital

सद्धर्म चिरस्थायीको लागि अप्रमाद

सद्धर्मलाई स्थिर गर्नको निमित, विनाश हुनबाट जोगाउनको लागि, सद्धर्म अन्तर्धान हुन नदिनको लागि अप्रमाद अति नै आवश्यक धर्म हो भनी भगवान बुद्धले आज्ञा गर्नुभएको कुरा अंगुत्तर निकायको एकक निपात दुतियपमादादि वर्गमा यसरी उल्लेख गरिएको छ-[४]

"भिक्षु हो ! मैले अन्य कुनै पनि यस्तो एक धर्मलाई देख्दिनं जुन सद्धर्म विनाश र अन्तरधानको निम्ति हुन्छ, जुन कि यो प्रमाद । प्रमाद नै सद्धर्म विनाश र अन्तर्धानको निम्ति हुन्छ ।"

"भिक्षुहो, मैले अन्य कुनै पनि यस्तो एक धर्मलाई देख्दिनं जुन सद्धर्म स्थिर, अविनाश अनि अन्तर्धान नहुने हुन्छ, जुन कि यो अप्रमाद । अप्रमाद नै सद्धर्म स्थिर, अविनाश र अन्तर्धान हुन नदिनको निम्ति हुन्छ ।"

अप्रमाद महान अर्थकारी, हितकारी धर्म हो भने प्रमाद अनर्थकारी धर्म हो भनी भगवान बुद्धले आज्ञा गर्नुभएको कुरा अंगुत्तर निकायको एकक निपात पमादादि वर्गमा यसरी उल्लेख गरिएको छ [५]-

"भिक्षु हो ! मैले अन्य कुनै पनि यस्तो एक धर्मलाई देख्दिनं जुन महान अनर्थकारी हुन्छ जस्तै कि यो प्रमाद । त्यस्तै भिक्षु हो, मैले अन्य कुनै पनि यस्तो एक धर्मलाई देख्दिनं जुन कि महान अर्थकारी हुन्छ, जस्तै कि यो अप्रमाद ।"

भयरहित हुन अप्रमादी हुनुपर्ने विषय

हाम्रो जीवनमा अनेक प्रकारका भयहरू आईरहेका हुन्छन् । ती मध्येमा मृत्युको भयले पनि हाम्रो मन त्रसित, भयभीत भईरहेको हुन्छ । मृत्युपछि के हुने होला भन्नेबारेमा चिन्तित भइरहेको हुन्छ । यी भयहरूबाट मुक्त हुनको लागी अप्रमादी हुनु अति आवश्यक छ । अप्रमादी हुनका लागि प्रमाद हुने विषयहरू परित्याग गर्नुपर्दछ भन्ने अभ्यास गर्नुपर्दछ, भाविता गर्नुपर्दछ । अंगुत्तर निकाय, चतुक्क निपात, अप्रमाद सूत्रमा चार प्रकारका विषयमा अभ्यास गर्नुपर्ने र प्रमादी नहुनुपर्नेबारे उल्लेख गरिएको छ ।[६] अप्रमादी हुनाले मृत्युपछि के हुने होला भनी डर लिनु नपर्नेबारे पनि यस सूत्रमा उल्लेख गरिएको छ । ती चार प्रकारका विषयहरू हुन् -

१. काय दुश्चरित्रलाई परित्याग गर्नु, काय सुचरित्रलाई अभ्यास गर्नु, अनि त्यस विषयमा प्रमादी नहुनु

---

[४] भिक्षु बोधिसेन महास्थविर, (अनु.), अङ्गुत्तर निकाय, प्रथम भाग, काठमाण्डौः ज्ञानज्योति कंसाकार, लक्ष्मीप्रभा कंसाकार, वि.सं २०५८, पृ. १७

[५] भिक्षु बोधिसेन, पादटिप्पणी नं, ४, पृष्ठ १४

[६] भिक्षु बोधिसेन महास्थविर (अनु.), अङ्गुत्तर निकाय, दास्रो भाग, काठमाण्डौः वीर्य पारमिता वि.सं २०६५, पृ. १३८

https://dhamma.digital

२. वची दुश्चरित्रलाई परित्याग गर्नु, वची सुचरित्रलाई अभ्यास गर्नु, अनि त्यस विषयमा प्रमादी नहुनु

३. मनो दुश्चरित्रलाई परित्याग गर्नु, मनो सुचरित्रलाई अभ्यास गर्नु, अनि त्यस विषयमा प्रमादी नहुनु

४. मिथ्यादृष्टिलाई परित्याग गर्नु, सम्यकदृष्टिलाई अभ्यास गर्नु, अनि त्यस विषयमा प्रमादी नहुनु

"जब काय दुश्चरित्र क्षीण हुन्छ र काय सुचरित्रको अभ्यास हुन्छ। वची दुश्चरित्र क्षीण हुन्छ र वची सुचरित्रको अभ्यास हुन्छ। मनो दुश्चरित्र क्षीण हुन्छ र मनो सुचरित्रको अभ्यास हुन्छ। मिथ्यादृष्टि क्षीण हुन्छ र सम्यकदृष्टिको अभ्यास गर्छ भने मृत्यु पश्चात के हुने होला भन्ने डर लिनु पर्दैन।" यसरी दुश्चरित्रलाई परित्याग गर्ने, सुचरित्रलाई अभ्यास गरी सम्यकदृष्टि भएका अप्रमादी व्यक्ति भयबाट मुक्त हुन्छ।

चित्त आरक्षाको लागि अप्रमाद

चित्त आरक्षाको लागि अप्रमाद अति नै आवश्यक छ। अप्रमादी र स्मृतिवान भई आफ्नो हितको लागि चित्तलाई राग, द्वेष, मोह आदिबाट आरक्षण गर्नुपर्दछ। अंगुत्तर निकाय, चतुक्क निपातको आरक्खसुत्तमा भगवान बुद्धले भिक्षुहरूलाई चार प्रकारका विषयहरूमा आफ्नो हितार्थ अप्रमादी र स्मृतिवान भई आफ्नो चित्तलाइ आरक्षण गर्नुपर्नेबारे यसरी उल्लेख गरिएको छ [७] - "मेरो चित्त रागमा रंगिन नपाओस् भनी आफ्नो हितार्थ अप्रमादी र स्मृतिवान भई चित्तलाई आरक्षण गर्नुपर्छ। मेरो चित्त द्वेषमा दूषित हुन नपाओस् भनी आफ्नो हितार्थ अप्रमादी र स्मृतिवान भई चित्तलाई आरक्षण गर्नुपर्छ । मेरो चित्त मोहमा मूढ हुन नपाओस् भनी आफ्नो हितार्थ अप्रमादी र स्मृतिवान भई चित्तलाई आरक्षण गर्नुपर्छ। मेरो चित्त मद (मद्य सुरापान) मा प्रमत्त हुन नपाओस् भनी आफ्नो हितार्थ अप्रमादी र स्मृतिवान भई चित्तलाई आरक्षण गर्नुपर्छ, अनि रागमा रंगिने विषयमा चित्त नलगाई वीतरागी हुन्छ, द्वेषमा दूषित हुने विषयमा चित्त नलगाई वीतद्वेषी हुन्छ, मोहमा मोहित हुने विषयमा चित्त नलगाई वीतमोही हुन्छ।" यसरी राग, द्वेष, मोह आदि क्लेशबाट मुक्त भई चित्त परिशुद्ध भएका अप्रमादी व्यक्तिमा कुनै प्रकारको भय त्रास हुँदैन।

स्मृतिप्रस्थान विपस्सना ध्यानमा स्मृति सजग हुनु वा अप्रमादी हुनु अति आवश्यक छ। स्मृति सजग भएर ध्यानभावना गर्दा राग, द्वेष, मोह आदि क्लेश मलबाट चित्त विशुद्ध पार्न सकिन्छ भनी स्मृतिप्रस्थान सूत्रमा उल्लेख गरिएको छ। भगवान् बुद्धले महास्मृतिप्रस्थान सूत्रमा आज्ञा हुनुभएको छ – "एकायनो अयं भिक्खवे मग्गो सत्तानं विसुद्धिया, सोकपरिदेवानं समतिक्कमाय, दुक्खदोमनस्सानं अत्थङ्गमाय ञायस्स अधिगमाय निब्बानस्स सच्छिकिरियाय, यदिदं चत्तारो सतिपट्ठाना।"

"भिक्षुहरू ! यी चार स्मृतिप्रस्थान नामक आचरण मार्ग, सत्त्वहरूको चित्तमल निर्मल पार्न,

---

७ भिक्षु बोधिसेन, पादटिप्पणी नं. ६, पृ. १३८

https://dhamma.digital

शोक र परिदेवलाई अतिक्रमण गर्न, शारीरिक दुःख र मानसिक पिडालाई शान्त गर्न, आर्यमार्ग लाभ गर्न, निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्न एउटै मात्र मार्ग हो ।[८]

यसरी अप्रमादी वा स्मृतिसंप्रजन्य भई ध्यान भावना गर्दा ध्यानका प्रतिफलहरू हासिल गर्न सक्ने हुन्छ ।

आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग लाभका लागि अप्रमाद

संयुक्त निकायको महावर्ग, मग्ग संयुक्त, सुरियपेय्याल वर्ग, अप्रमाद सूत्रमा यसरी उल्लेख गरिएको छ[९]- "बिहान उज्यालो भएर आउनु सूर्य उदाउनुको पूर्वलक्षण हो । त्यस्तै नै अप्रमाद हुनु आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको लाभ हुनुका पूर्वलक्षण हो । अप्रमादी व्यक्तिले मात्र आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको भाविता गर्दछ, आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको वृद्धि गर्दछ भनी आशा गर्न सकिन्छ ।"

अष्टाङ्गिक मार्गको भाविता गरी त्यसलाई बृद्धि गर्दछ भनी कसरी आश्वस्त हुन सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा संयुक्त निकायको महावर्ग, मग्ग संयुक्त, एकधम्मपेय्याल वर्गमा यसरी उल्लेख गरिएको छ[१०] : "आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग लाभको लागि अप्रमाद एउटा धर्म अति उपकारक छ । अप्रमादी भिक्षुले राग, द्वेष र मोहलाई टाढा हटाउने सम्यक्दृष्टिको भाविता गर्छ, बहुलिकृत गर्दछ । राग, द्वेष र मोहलाई टाढा हटाउने सम्यक्समाधिको भाविता गर्छ, बहुलिकृत गर्दछ । अप्रमादी भिक्षुले निर्वाणतिर लग्ने सम्यक्दृष्टि भाविता गर्छ, बारम्बार अभ्यास गर्छ । निर्वाणतिर लग्ने सम्यक्समाधि भाविता गर्छ बारम्बार अभ्यास गर्छ ।" अप्रमाद भएर नै आर्यअष्टाङ्गिक मार्गलाई लाभ गर्न सकिन्छ भने लाभ भएको मार्ग अभ्यासमा परिपूर्णता प्राप्त हुन्छ । यसरी अप्रमादी भएर बस्नु आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग लाभको लागि अति उपकारक छ ।

पाँच इन्द्रियले राम्ररी सुभावित हुने धर्म, अप्रमाद

चित्तलाई नियन्त्रण गर्न, आफ्नो वशमा राख्न तथा शुद्ध र स्वच्छ राख्न अति नै आवश्यक भएको ध्यानभावना अभिवृद्धिको निमित नभई नहुने अंगका रूपमा पाँचवटा ईन्द्रियहरूलाई लिईन्छ । ती इन्द्रियहरू हुन् – श्रद्धा इन्द्रिय, वीर्य इन्द्रिय, स्मृति इन्द्रिय, समाधि इन्द्रिय र प्रज्ञा इन्द्रिय । अप्रमादमा प्रतिष्ठित भएमा यी पाँच इन्द्रियको भाविता हुने गर्दछ । यसबारेमा संयुक्त निकाय, इन्द्रिय-संयुक्त, पतिट्ठित-सूत्रमा यसरी उल्लेख गरिएको छ[११] - "भिक्षुहरू ! एउटा धर्ममा प्रतिष्ठित भयो भने भिक्षुमा पाँच इन्द्रिय भाविता भएको हुन्छ, राम्ररी सुभावित भएको हुन्छ । कुन एउटा धर्ममा ?" "अप्रमादमा ।" यहाँ भिक्षुले आस्रव भएको धर्ममा आफ्नो चितलाई रक्षा गर्छ । यसरी उसको श्रदा इन्द्रिय, वीर्य इन्द्रिय, स्मृति इन्द्रिय, समाधि इन्द्रिय र प्रज्ञा इन्द्रिय भावना पूर्ण हुन्छ ।

---

८ दुण्डबहादुर बज्राचार्य, (अनु.), मज्झिम निकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं २०५७, पृ.५७

९ बज्राचार्य, पादटिप्पणी नं.३. पृ. ८९५

१० उही, पृ. ८९७

११ बज्राचार्य, पादटिप्पणी नं. ३, पृ. १०१३

https://dhamma.digital

भिक्षुहरू यसरी अप्रमाद एउटा धर्ममा प्रतिष्ठित भयो भने भिक्षुमा पाँच इन्द्रिय भाविता भएको हुन्छ, राम्ररी सुभावित भएको हुन्छ।"

सम्पूर्ण कुशल धर्मको मूल, अप्रमाद

बेहोशी व्यक्तिमा कुशल-धर्म उत्पत्ति र वृद्धिको निम्ति अवसर हुँदैन। जागृत एवं होशीयार व्यक्तिले मात्र कुशलकर्म गर्ने तथा त्यसलाई अभिवृद्धि गर्न सक्षम हुन्छ। तसर्थ कुशल उत्पत्ति र वृद्धिको लागि अप्रमाद अति ठूलो आधार हो। जति पनि कुशलधर्महरू छन्, ती कुशलधर्महरूको मूल तथा आधार नै अप्रमाद हो। अप्रमाद कुशलधर्महरू मध्ये अग्र छ।

यस सम्बन्धमा संयुक्त निकायको महावर्ग, मग्ग संयुक्त, अप्रमाद वर्ग, तथागत सुत्तमा यसरी उल्लेख गरिएको छ[१२] – "भिक्षुहरू! जति पनि प्राणीहरू छन् : खुट्टा नभएका, दुईटा खुट्टा भएका, चार वटा खुट्टा भएका अथवा धेरै खुट्टा भएका अथवा रूप भएका अथवा रूप नभएका, संज्ञा भएका अथवा संज्ञा नभएका, नसंज्ञा भएका नसंज्ञा नभएका, यी सबै मध्ये अर्हत् सम्यक् सम्बुद्ध भगवान् अग्र हुनुहुन्छ। भिक्षुहरू, त्यस्तै नैं, जति पनि कुशल (पुण्य) धर्म छन् ती सबैको आधार वा मूल नै अप्रमाद हो। ती धर्महरू मध्ये अप्रमाद अग्र हुन्।"

यस्तै पद-सुत्तमा पनि यसरी उल्लेख गरिएको छ।[१३] "जति पनि जंगली प्राणीहरू छन्, तिनीहरू सबैको पाईला चिन्ह हात्तीको पाईला चिन्हभित्र अट्छ। हात्तीको पाईला सबै प्राणीहरूको भन्दा अग्र मानिन्छ। त्यस्तै नै जति पनि कुशलधर्म छनु, ती सम्पूर्ण धर्मको आधार वा मूल अप्रमाद नै हो। अप्रमाद ती सम्पूर्ण धर्म मध्ये अग्र हो।"

अंगुत्तर निकाय, दसक निपातको अप्रमाद सूत्रमा पनि "जति पनि कुशल (पुण्य) धर्म छन्, ती सबैको आधार मूल नै अप्रमाद हो र कुशल (पुण्य) धर्महरू अप्रमादाभिमुख हुन्छन्, अनि ती धर्महरू मध्ये अप्रमाद नै श्रेष्ठ"। कुन प्रकारले भनिएको हो भन्नेबारे विभिन्न उदाहरण दिई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ -[१४] "जतिपनि मूल-सुगन्धहरू छन्, ती मध्ये कालानुसार चन्दन नै अग्र, जतिपनि सार-सुगन्धहरू छन्, ती मध्ये रक्तचन्दन नै अग्र, जतिपनि पुष्प-सुगन्धहरू छन्, ती मध्ये चमेलीको सुगन्ध नै अग्र हुन्छन्। जतिपनि ससाना राजाहरू छन्, ती सबै राजाहरू चक्रवर्ती राजाको नै अनुगामी हुन्छन्, चक्रवर्ती राजा नै अग्र। जतिपनि ताराका आभा छन्, ती चन्द्र आभाको तुलनामा स्रोह्र भागको एकभाग पनि हुँदैन। चन्द्र आभा नै अग्र भनिन्छ। शरद ऋतुमा स्वच्छ बादलविहीन नभएमा सूर्यले समस्त आकासको अन्धकार हटाई उज्यालो पार्छ, दीप्तमान हुन्छ तथा चम्किन्छ। जति पनि महानदीहरू छन् - गंगा, यमुना, अचिरवती, सरभू र मही ती सबै समुद्रतिर नै जान्छ, समुद्रतिर नै झुकेको हुन्छ, समुद्राभिमुख हुन्छ तथा समुद्रतिर नै बगेर जान्छ। ती मध्ये महासमुद्र नै

---

१२ बज्राचार्य, पादटिप्पणी नं. ३, पृ. ९०३-९०४

१३ उही, पृ. ९०५

१४ बोधिसेन भिक्षु (अनु.), अङ्गुत्तर निकाय, पाचौं भाग, ललितपुर: वीर्य पारमिता वि.सं २०६९, पृ. १६-१७

https://dhamma.digital

अग्र हुन् । यस्तै प्रकारले नै जतिपनि कुशलधर्महरू छन् ती सबैका मूल अप्रमाद हो, अप्रमादाभिमुख हुन्, अनि ती मध्ये अप्रमाद नै श्रेष्ठ भनिन्छ ।"

यस्तै सम्बन्धमा संयुक्त निकायको महावर्ग, मग्ग संयुक्त, अप्रमाद वर्ग, कूटादि सूत्रमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :[१५] कूटागारका जतिपनि मूल काठ छन्, ती सबै कुटागारको धुरीतिर फर्केको हुन्छ । कूटागारको गजूर ती मध्ये अग्र मानिन्छ । यस्तै प्रकारले नै जतिपनि कुशलधर्महरू छन् ती सबैका मूल अप्रमाद हो, अप्रमादाभिमुख हुन्, अनि ती मध्ये अप्रमाद नै श्रेष्ठ भनिन्छ ।"

भगवान बुद्धले दिनहुँ सम्झाउने धर्म, अप्रमाद

जीवनमा अप्रमादको अति महत्व भएकोले सम्यक्सम्बुद्ध तथागतले भिक्षाटनबाट फर्की खुट्टा धुने पिर्कामा खुट्टा धोई पिर्कामा उभेर दिनहुँ 'अप्पमादेन सम्पादेथ' भनी दुर्लभ धर्म पाँच वटाबारेमा सँधै उपदेश दिनुहुन्थ्यो । त्रिपिटक दीघनिकायको अर्थकथा सुमंगल विलासिनी, शीलस्कन्ध वर्गमा यसरी उल्लेख गरिएको छ[१६]-"भिक्खवे, अप्पमादेन सम्पादेथ, दुल्लभो बुद्धुप्पादो लोकस्मिं, दुल्लभो मनुस्सपटिलाभो, दुल्लभा पब्बजाभावो, दुल्लभं सद्धासम्पत्ति, दुल्लभं सद्धम्मस्सवन'न्ति"। भिक्षुहरू ! अप्रमादपूर्वक सम्पादन गर्नु, बुद्धोत्पाद दुर्लभ छ, मनुष्यभाव दुर्लभ छ, प्रवजितभाव दुर्लभ छ, श्रद्धासम्पति दुर्लभ छ र सद्धर्म श्रवण दुर्लभ छन् ।

वहाँ तथागतले महापरिनिर्वाण हुनलागेको अन्तिम अवस्थामा पनि यसरी आज्ञा हुनुभएको छ -[१७] "हे भिक्षुहरू ! अब तिमीहरूलाई आमन्त्रणा गर्दछु - संस्कार सबै नाशवान छन्, अप्रमाद भएर सम्पादन गर (वयधम्मा सङ्खारा, अप्पमादेन सम्पादेथ) ।" यी नै बुद्धको अन्तिम बचन हुन् । यसरी महापरिनिर्वाण हुने अन्तिम घडिमा समेत 'अप्रमाद भई सम्पादन गर' भन्ने बुद्धवचनले अप्रमादको महत्वलाई उजागर गरेको छ ।

प्रेरणादायी धर्मका पद, अप्रमाद

धम्मपद ग्रन्थमा २६ वटा वर्गमा ४२३ वटा गाथाहरू छन् । ती सबै अर्थयुक्त छन्, प्रेरणादायी छन् । ती मध्ये अप्रमाद वर्गमा भगवान बुद्धले अप्रमाद र प्रमादको विशेषतालाई देखाई अप्रमादी हुन प्रेरणा दिनुभएका गाथाहरूमध्ये केही गाथाहरू निम्न प्रकार छन् -[१८] अप्रमाद निर्वाणको बाटो हो, प्रमाद मृत्युको बाटो हो । प्रमादीहरू मर्ने झैं अप्रमादीहरू मर्दैनन् । (गाथा नं २१)

आर्य धर्ममा लागेका पण्डितहरूले अप्रमादमा भएको जुन विशेषता हो, त्यसलाई देखेर अप्रमादी हुनुमा नै विशेष रुचि देखाउँछन् । (गाथा नं. २२)

---

[१५] बज्राचार्य, पादटिप्पणी ३, पृ. ९०५

[१६] विपश्यना विशोधन विन्यास, दीघनिकाये सुमंगलविलासिनी (पठमो भागो), सीलक्खन्धवग्गट्ठकथा, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९३, पृ. ४५

[१७] दुण्डबहादुर बज्राचार्य, (अनु.), दीघनिकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं २०५६, पृ. २८०

[१८] भिक्षु अमृतानन्द (अनु.), धम्मपद, काठमाण्डौः आनन्दकुटी विहार संस्था, वि.सं २०७०, पृ.९-१३

https://dhamma.digital

प्रमादी नहोऊ, पञ्चकामगुणमा आशक्त नहोऊ, अप्रमादी भई ध्यान गऱ्यो भने विपुल सुख प्राप्त हुन्छ । (गाथा नं. २७)

प्रमादीहरू मध्येमा अप्रमादी, निद्रालुहरू मध्ये अनिद्रालु र बलहीन घोडाहरू मध्ये सबल घोडा अगाडि गए झैं बुद्धिहीन व्यक्तिहरू मध्ये बुद्धिवान् व्यक्ति पूर्वगामी हुन्छ । (गाथा नं. २९)

प्रमादमा डर मानी अप्रमादमा मन लगाउने भिक्षुको खराब गति हुँदैन, ऊ निर्वाणको नजिकै आई पुग्दछ । (गाथा नं. ३२)

निष्कर्ष

अप्रमाद लौकिक क्षेत्र र लोकुत्तर क्षेत्र दुवैमा उन्नति अभिवृद्धि हुने अर्थयुक्त, उपकारक भएको कल्याणकारी धर्म हो । भगवान बुद्धले बहुजन हित र सुखको लागि उपदेश दिनुभएका जति पनि कुशलधर्महरू छन्, ती सम्पूर्ण धर्महरू मध्ये अप्रमाद अग्र एवं प्रमुख धर्म हो । अप्रमाद सम्पूर्ण कुशलधर्महरूको मूल अर्थात आधार हो । अप्रमाद इहलोक र परलोक दुवैमा हित, सुख हुने कल्याणकारी धर्म हो । भयरहित हुन, चित्त आरक्षाको लागि, आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग लाभका लागि, निर्वाण प्राप्त गर्नको लागि एवं सद्धर्म चिरस्थायिको लागि अप्रमाद अति आवश्यक छ । भगवान बुद्धले दिनहु दिने उपदेशमा तथा महापरिनिर्वाण हुने अन्तिम घडिमा समेत 'अप्रमाद भई सम्पादन गर' भनी प्रयोग गर्नुभएको हुनाले अप्रमादको महत्व धेरै नै भएको कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । कल्याणकारी अप्रमादधर्मको महत्व बुझेर असार भएको क्षणिक भौतिक सुखमा नभुलीकन, यथार्थ सुख निर्वाण प्राप्तिको लागि अप्रमादी भई आर्यमार्ग अनुशरण, अनुगमण गर्नुपर्दछ । अप्रमादयुक्त जीवन नै सारयुक्त जीवन हो ।

सन्दर्भ सामग्रीः

अग्गञाणी, अनागारिका, विमलञाणी अनागारिका (अनु.), चूलनिर्देश, काठमाण्डौः ज्ञानज्योति कंसाकार, लक्ष्मीप्रभा कंसाकार, वि.सं २०५८

अमृतानन्द, भिक्षु (अनु.), धम्मपद, काठमाण्डौः आनन्दकुटी विहार संस्था, वि.सं २०७०

बज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), दीघनिकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं २०५६

बज्राचार्य, दुण्डबहादुर, (अनु.), संयुक्तनिकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं २०५५

बोधिसेन, भिक्षु (अनु.), अङ्गुत्तरनिकाय (पञ्चक निपात, भाग २), ललितपुरः अनागारिका वीर्यपारमिता, २०६५ बोधिसेन, भिक्षु (अनु.), अङ्गुत्तर निकाय, पाचौं भाग, ललितपुरः वीर्य पारमिता वि.सं २०६९

विपश्यना विशोधन विन्यास, दीघनिकाये सुमंगलविलासिनी (पठमो भागो), सीलक्खन्धवग्गट्ठकथा, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास, १९९३

ज्ञानपूर्णिक, भिक्षु (अनु.), न्हूगु परित्राण निश्रय, ललितपुरः सन्ति सुखावास, २०५०

♦♦♦

https://dhamma.digital

सामाजिक महत्व बोकेका केही बुद्धशिक्षाहरू

✍ **मदन रत्न मानन्धर**
अध्यापक, थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमी

नेपालका सुपुत्र एवं राष्ट्रिय विभूति, विश्ववन्द्य, विश्वशान्तिका अग्रनायक भगवान बुद्धद्वारा ४५ बर्षसम्म दिनुभएका हजारौं शिक्षाहरूको संगालोलाई त्रिपिटक भनिन्छ । बुद्धका अधिकांश शिक्षाहरूको चिन्तन मनन गर्दा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट अत्यन्त महत्वपूर्ण कुराहरू पाइन्छन् । आजभन्दा करिब छब्बिससय वर्ष अगाडि बताइएका ती शिक्षाहरू आजको सन्दर्भमा पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण, व्यावहारिक र समाजोपयोगी रहेको कुरा अधिकांश अन्वेषक, चिन्तक र समाजका अगुवाहरूको भनाइ रहेको देखिन्छ ।

त्रिपिटकका तीन वटा पिटक मध्ये सूत्रपिटक अन्तर्गतका पाँच वटा निकायहरूमा रहेका विभिन्न शिक्षाहरू मध्ये यहाँ छ वटा सूत्रहरूको सामाजिक महत्वका बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

Dhamma.Digital

क) जीवक सुत्त (जीवक सूत्र)

पालि त्रिपिटक अन्तर्गत सूत्रपिटकको मज्झिम निकायभित्र मज्झिम पण्णासकको गृहपतिवर्गमा पाँचौं सूत्रको रूपमा यो 'जीवक सूत्र' भेटिन्छ ।[1]

मासु खानु हुन्छ वा हुँदैन भन्ने विषयमा बुद्धले यस सूत्रमा स्पष्ट रूपमा आफ्नो धारणा व्यक्त गर्नुभएको छ ।

मासु खाने वा नखाने भन्ने विषय सँधै नै चर्चा परिचर्चाको विषय रही आएको पाइन्छ । अझ बौद्धहरूले पनि मासु खान्छन् भन्दा आश्चर्य मान्ने, घृणा गर्ने वा तिरस्कार समेत गरिने कुराहरू सुन्न, देख्न र अनुभव गर्न पाइन्छन् । तसर्थ समाजमा प्रचलित विभिन्न कथन, मिथक, ग्रन्थ, प्रमाण आदिबाट सिर्जित थरीथरीका शंका, उपशंका, धारणा, विचार, मत समेतको स्थायी

१ दुण्ड बहादुर वज्राचार्य (अनु.), मज्झिम निकाय, ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०५४, पृ. २९२

https://dhamma.digital

निराकरण हुने गरी प्रष्ट शब्दमा व्यक्त बुद्धको विचारलाई जो कोही विचारवान व्यक्तिले ठीक बेठीक आफै छुट्याउन सक्ने देखिन्छ। उहाँ भन्नुहुन्छ - "मारेको नदेखेको (अदिट्ठं), 'तिम्रो लागि मारेको' भन्ने वचन नसुनेको (असुतं) र आफूलाई नै भनी मारी ल्याएको हो कि वा अघिसम्म देखेको प्राणी अहिले मासुको रूपमा आफ्नो अगाडि आयो कि भन्ने शंका नलागेको (अपरिसंकितं) मासु खाएमा कुनै दोष वा आपत्ति हुन्न।" यसलाई त्रिकोटि परिसुद्ध मंस भनियो। यो कुरा जीवक नामक वैद्यको जिज्ञासाको जवाफको रूपमा बुद्धले भन्नुभएको पाइन्छ।

तर उहाँले १० प्रकारका मासु खानु हुँदैन भनी प्रतिबन्ध लगाएको पनि पाइन्छ : १. मान्छे, २. हात्ति, ३. घोडा, ४. कुकूर, ५. सर्प, ६. सिंह, ७. बाघ, ८. चितुवा, ९. भालु र १०. हुँडार।[२]

यसका साथै मासु खाने गर्दा ९५ प्रकारका रोगहरू थपिने कुरा पनि स्पष्टसँग भन्नुभएको पाइन्छ (सुत्त निपात, २.७ ब्राम्हण धम्मिक सुत्त)। [३] मासु नखाँदा तीन प्रकारका रोगहरू (जरता, भोक र इच्छा अपूर्ति) मात्र थिए।

तसर्थ खालि अन्दाजको भरमा होहल्ला वा विचार विमर्श गर्नुभन्दा मूल र प्रामाणिक श्रोतलाई आधार मानेर काम गर्दा कुनै पनि प्रकारका दोधार वा भ्रम रहन पाउँदैन।

ख) गिलान सुत्त (ग्लान सूत्र)

'गिलान' पालि शब्दको संस्कृतमा अर्थ हुन्छ 'ग्लान' अथवा 'अस्वस्थ, रुग्ण, रोगी'। कुनै प्रज्ञावान उपासक बिरामी भएर थलिएको अवस्थामा, दुखित र पीडित भइरहेको अवस्थामा अर्का स्वस्थ प्रज्ञावान उपासकले उसकहाँ गएर चार प्रकारका आश्वासनबाट उसलाई उत्साहित र प्रोत्साहित गर्नुपर्छ भन्ने बुद्धको शिक्षा यस सूत्रमा पाइन्छ।

त्रिपिटक अन्तर्गत संयुक्त निकायको पाँचौं वर्ग (महावर्ग) मा भएका १२ वटा संयुक्त मध्ये एघारौं संयुक्त (सोतापत्ति संयुक्त) को छैठौं वर्ग (सप्रज्ञवर्ग) को चौथो सूत्रको रूपमा यो गिलान सूत्र रहेको छ।[४]

बुद्ध भन्नुहुन्छ - "बिरामी व्यक्तिलाई धैर्य गर्न सुझाउनु पर्दछ, उसको मनलाई उत्साहित पार्ने किसिमले 'तिमीमा बुद्धप्रति, धर्मप्रति, संघप्रति अगाढ श्रद्धा र प्रज्ञा छ, तिमीसँग श्रेष्ठ तथा सुन्दर शील (आचरण) पनि छ। तिम्रो शील अत्यन्त शुद्ध एवं अखण्डित छ' आदि भनी प्रोत्साहन दिनुपर्छ।

"यसरी धैर्य गर्न सुझाइ सकेपछि ऊसँग आमा, बाबु, परिवार, सन्तानप्रति आशक्ति छ कि भनी सोध्नुपर्दछ। आशक्ति रहेको कुरा व्यक्त गऱ्यो भने 'हेर तिमीले यसरी आशक्त भए पनि नभए पनि मृत्युबाट बच्न सकिने होइन, तसर्थ आशक्तिलाई त्याग' भनी सल्लाह दिनुपर्छ।

---

२ प्रकाश वज्राचार्य, बौद्ध दर्पण, काठमाडौं : बुद्धजयन्ति समारोह समिति र धर्मकीर्ति प्रकाशन, २०५३, पृ. १०५

३ धर्मरत्न शाक्य त्रिशुली (अनु.), सुत्तनिपात, पाटन : कुलनरसिंह शाक्य, २०५० ने.सं.१११३ पृ. ८२

४ दुण्ड बहादुर बज्राचार्य (अनु), संयुक्त निकाय, पाटन : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०५५, पृ. ११०३

https://dhamma.digital

"यसो गर्दा उसको आशक्ति हट्छ भने पुनः ऊसित संसारिक सुख भोगप्रतिको आशाबारे सोध्नुपर्छ। यदि त्यस सुख भोगप्रति आशा गरेको कुरा व्यक्त गरेमा त्यो सुखभन्दा दिव्यसुख उत्तम छ भनी सुनाउनु पर्छ। यसरी क्रमशः ब्रम्हलोकसम्मको सुखलाइ बताइसकेपछि त्यो पनि नित्य छैन, ध्रुव छैन, म, मेरो भन्ने आत्मवाद दृष्टिले युक्त छ, यसलाई हटाउनेतर्फ लाग्नुपर्छ भनी सम्झाउनु पर्दछ । यस किसिमले सम्झाउँदै गर्दा यदि उसले सही रूपमा यसलाई लिएमा, मनन गरेमा, अभ्यास गरेमा ऊ संसारिक दुखबाट विमुक्त हुनसक्दछ। अब ऊ र आश्रवबाट मुक्त भिक्षुको बीचमा कुनै अन्तर रहँदैन । ती दुवै विमुक्ति नै हुन् ।"

बिरामी व्यक्तिलाई भेट्न जाँदा साधारणतया रोगको बारेमा, उपचारको बारेमा, औषधि आदिको बारेमा सोधपुछ, कुराकानी गर्ने काम प्रायः मानव समाजमा देखिन्छ । रोगीलाई फोश्रो ढाडस दिने पनि कतिपय हुन्छन्। जतिसुकै गरे पनि मृत्युबाट बच्न नसकिने मानिसको नियतिलाई मध्य नजर राख्दै भगवान बुद्धले मानव जीवन नै सफलीभूत बनाउन सकिने उपरोक्त माथि वर्णन गरिएका अत्यन्त समसामयिक तथा समाजोपयोगी तरिका बताउनुभएको कुरा यो सूत्रको अध्ययनबाट अवगत हुन आउँछ ।

ग) कुल सुत्त (कुल सूत्र)

त्रिपिटक अन्तर्गत संयुक्त निकायकै चौथो वर्ग (सलायतन वर्ग) मा भएका १० वटा संयुक्त मध्ये आठौं संयुक्त (गामणी संयुक्त) को नवौं सूत्र नै कुल सूत्र हो ।[५]

कुल भन्नाले परिवार, वंश, जाति भन्ने बुझिन्छ। कुलको हानी, नोक्सानी वा नाश हुने आठ वटा कारणहरूको बारेमा बुद्धको भनाई यस सूत्रमा पाइन्छ ।

उहाँका अनुसार पहिलो कारण राज्य अथवा राजभय, दोश्रो कारण चोरको (चोर भय), तेश्रो कारण आगो वा अग्नि भय, चौथो पानीको भय (जल भय), राखेको ठाउँबाट सामान हराउनु पाँचौं कारण, छैठौंमा उचित प्रकारले काम गर्न नजान्नाले, सातौंमा खराब सन्तानको कारणले र आठौं कारण अनित्यता अथवा क्षणभंगूरता हुन् ।

मानिसहरूको प्रत्येक समाजमा कलह, विवाद, झै झगडा, बिखण्डन, मनमुटाव, आपसी असमझदारी, खिंचातानी, द्वन्द्व आदि भइरहनुमा माथिका आठ कारणमध्ये कुनै न कुनै एक वा एकभन्दा बढी कारण जिम्मेवार भएका पाइन्छन् । यदि सामाजिक सद्भाव कायम राख्ने हो भने, पारिवारिक सौहार्द्रता बचाइराख्ने हो भने, आफ्नो कुल वंश परम्परालाई नासिनबाट जोगाउने हो भने बुद्धोपदेशित माथिका कारणहरूलाई हटाउने वा नियन्त्रण गर्ने वा व्यवस्थापन गर्दा समस्त मानव समाजलाई नै हित हुने देखिन्छ ।

---

५ ऐ पादटिप्पणी ४, पृ. ८३०

https://dhamma.digital

घ) धम्मिक सुत्त (धार्मिक सूत्र)

त्रिपिटक अन्तर्गत खुद्दक निकायभित्र पन्ध्र वटा ग्रन्थहरू राखिएका छन् । त्यसको पाँचौं ग्रन्थ सुत्तनिपातमा पाँच वटा वर्गहरू छन् । दोश्रो वर्ग चूल वर्ग हो । त्यसको चौधौं सूत्र नै धम्मिक सुत्त हो ।[६] यस सूत्रमा भिक्षु तथा गृहस्थहरूको कर्तव्यको बारेमा बुद्धको शिक्षा बताईएको छ ।

आफ्ना पाँचसय उपासक साथीहरूसँग बुद्धलाई भेट्न आएका धम्मिक उपासकले बुद्धसँग दुईवटा प्रश्न गरे - कस्ता श्रावक उत्तम र कस्ता उपासक उत्तम ? उत्तरको रूपमा बुद्धले भिक्षुको कर्तव्य र उपासकको कर्तव्य बारेमा स्पष्ट जानकारी गराउनु भयो ।

भिक्षुको कर्तव्य

१. भिक्षाटनका लागि समय मै निस्कनु पर्छ । असमयमा घुम्नु हुँदैन, यसबाट आशक्ति बढ्छ ।

२. प्राणीहरूलाई मोहित बनाउने रूप, शब्द, गन्ध, रस र स्पर्शमा नभुलीकन भोजनका लागि जानुपर्छ ।

३. समय मै भिक्षा प्राप्त गरी एकान्तमा गई, आफूभित्र मन लगाई, चित्त एकाग्र बनाउनुपर्छ ।

४. अन्य भिक्षुहरूसँग कुरा गर्दा धर्मकै कुरा गर्नु, चुक्लि वा अर्काको निन्दाको कुरा नगर्नू ।

५. वादविवाद गरिरहने अल्पज्ञानीलाई म प्रशंसा गर्दिनं, किनकि वादविवादमा भुल्नाले अनेक आशक्ति बढ्ने हुन्छ ।

६. प्रज्ञावान भिक्षुले भिक्षा जाँदा, विहारमा बस्दा वा सुत्दा, पानी ओसार्दा वा चीवर धुँदा विचारपूर्वक गर्नुपर्छ र यी सबैमा कमलको फूलमा पानीको थोपा झैं आसक्तरहित हुनू ।

गृहस्थको कर्तव्य

१. चलायमान वा अचलायमान प्राणीहरूको न त हत्या गर्नू, न त हत्या गर्न नै लगाउनू, न त मार्ने आज्ञा नै दिनू, सबै प्राणीहरूप्रति दण्ड त्यागी बन ।

२. कसैको पनि कुनै चीज नचोर्नू, न त चोर्न नै दिनू, न त चोर्नका लागि अनुमति नै दिनू । सबै प्रकारका चोरीकार्य त्याग ।

३. प्रज्ञावान व्यक्तिले सकेसम्म अब्रम्हचर्यलाई त्याग्नू, ब्रम्हचर्य पालन गर्न नसके पनि कमसेकम अर्काको स्त्री वा पुरुषलाई सेवन नगर्नू ।

४. सभा वा परिषदमा जाने बेला झूठो नबोल्नू, न त बोल्ने अनुमति नै दिनू, सबै प्रकारको असत्य वचनलाई त्याग ।

५. जो गृहस्थ यी माथिका कुरालाई मन पराउँछन् उसले मादक पदार्थ सेवन छोड्नू, न त अरुलाई सेवन गराउनू, वा अनुमति दिनू, किनकि यो उन्मादक वस्तु हो भनी जान्नू ।

---

[६] पूर्वोक्त पाद टिप्पणी ३, पृ. १००

https://dhamma.digital

६ मूर्ख व्यक्ति मद (बेहोशी) को कारणले पाप कर्म गर्दछ र अन्य बेहोशी व्यक्तिहरूबाट पनि गराउँछ। यस्तो पापको घरलाई त्यागी देऊ, जुन उन्मादक छ, मोहक छ र मूर्खहरूको प्रिय छ।

७. प्राणीहत्या, चोरी, झूठ र जाँड रक्सि त्याग । अब्रम्हचर्य र मैथुनबाट अलग होऊ, अनि रातमा विकाल भोजन नगर ।

८. माला नलगाउने, सुगन्ध लेपन नगर्ने, भुईं या पातलो ओछ्यानमा सुत्ने, यसलाई अष्टांगिक उपोसथ भनिन्छ ।

९. प्रत्येक पक्षको चतुर्दशी, पूर्णिमा, अष्टमी र पर्व दिनहरूमा प्रसन्न मनले अष्टांग उपोसथलाई पूर्ण रूपले पालना गर्नुपर्दछ ।

१०. प्रज्ञावान व्यक्तिले बिहानै उपोसथ ग्रहण गरेर आफ्नो क्षमतानुसार श्रद्धापूर्वक भिक्षुसंघलाई खाद्य र पेय वस्तु दान दिनू ।

११. धर्मपूर्वक आमा बाबुको पालन पोषण गर्नू, कुनै पनि प्रकारको धार्मिक व्यापारमा आफूलाई लगाउनू । जो अप्रमत्त (अप्रमादी, होशियार) गृहस्थ यो ब्रतको पालना गर्दछ ऊ स्वयंप्रभ नामक देवलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।

ङ) दीघजाणु सुत्त (ब्यग्घपज्ज सुत्त)

त्रिपिटक अन्तर्गत अंगुत्तर निकायको अट्ठक निपात, पठम पण्णासक, गोतमीवग्गोको चौथो सूत्र नै दीघजाणु सुत्त हो ।[७]

दीघजाणु अथवा लामो घुँडा भएका एक व्यक्ति, जसको पाइतला पनि ठूलो छ, तसर्थ ब्यग्घपज्ज अर्थात् बाघ पाइला पनि भनिने उक्त व्यक्तिले बुद्धसँग ज्ञानको कुरा सुनी मागेको र बुद्धको स्पष्ट जवाफ यस सूत्रमा समेटिएको पाइन्छ ।

Dhamma.Digital

दीघजाणुको जिज्ञासा :

१. हामी गृहस्थ हौं, काम भोगी हौं, परिवार र छोराछोरीमा अल्झिएका छौं, काशीको चन्दन लेप लगाउँछौं, माला र सुगन्धको प्रयोग गर्छौं अनि सुनचाँदीको उपयोग गर्छौं ।

२. त्यसैले भन्ते भगवान्, हामीलाई यस्तो धर्मको ज्ञान दिनुहोस् जसबाट यस लोकमा र परलोकमा पनि हितकर र सुखकर होस् ।

जवाफमा बुद्धले चार प्रकारका धर्मको अभ्यासबाट कुलपुत्रलाई यस लोक र परलोकमा समेत हित सुख हुने कुरा बताउनुभयो :

१. उत्थान सम्पदा : जीवन यापनका लागि गरिने कृषि कार्य वा व्यापार वा पशुपालन वा खेलकूद वा सरकारी काम वा अन्य कुनै शिल्प वा काम किन नहोस् ती कार्यहरूमा दक्षता,

[७] भिक्षु बोधिसेन महास्थविर (अनु), अंगुत्तर निकाय, चौथो भाग, काठमाडौं : नातिकाजी नारायणदेवी महर्जन, २०६८, पृ. १०९

https://dhamma.digital

निरालसी, कुशलता, उचित व्यवस्थापन र उचित विचार गर्नू ।

२. आरक्षा सम्पदा : मेहेनत गरी, पसिना बगाएर, नंग्रा खियाएर, धर्मानुसार कमाएको सम्पत्तिलाई सावधानीपूर्वक रक्षा गर्नू । राजभय, चोरभय, अग्नि भय, जलभय, खराब सन्तानबाट सुरक्षा गर्नू ।

३. कल्याणमित्रता : जुन गाउँ वा ठाउँमा बसिन्छ, त्यहाँका शीलवान, श्रद्धावान, त्यागी कुनै पनि युवा, बृद्ध व्यक्तिसँग उठबस, कुराकानी, छलफल गरी उनीहरू जस्तै आफू पनि शीलवान, श्रद्धावान, प्रज्ञावान, त्यागी बन्ने शिक्षा लिनू ।

४. समजीवि : आम्दानी अनुसार खर्च गर्न सिक्नू ।

पुनः थप कुरा भन्नुहुँदै "आर्जन गरिएको सम्पत्ति नाश हुने चार कारणहरू : १. आत्मरञ्जन, अतिभोग २. सुरा धूर्त, ३. जुवा, ४. कुसंगतमा होशियार हुन" पनि सुझाउनु भयो । र उदाहरणका लागि चार वटा पानी आउने र चारै वटा पानी जाने निकास भएको तलाउमा यदि पानी आउने बन्द भयो भने तलाउ रित्तिन्छ भन्ने कुरा बताउनु भयो ।

यस लोक र परलोकमा हित सुख चाहनेले गर्नुपर्ने चार वटा अभ्यास पनि उहाँले सिकाउनु भयो :

१. श्रद्धा : बुद्धत्वप्रतिको श्रद्धा,

२. शील : पञ्चशील पालन,

३. त्याग : गच्छे अनुसार दानप्रदान, जसबाट कन्जुसीपना हट्छ, र

४. प्रज्ञा : उदयव्यय देख्न सक्ने शुद्ध, तीक्ष्ण प्रज्ञाले दुख विनाशतिर लैजान सक्छ ।

च) केसमुत्ति सुत्त[८] (अर्थात् कालाम सुत्त)

अंगुत्तर निकायकै तिक निपात, सातौं वर्ग (महावर्ग) को पाँचौं सूत्रमा उल्लिखित यो सुत्त बुद्धले आफ्नो २२ औं वर्षावासको दौरानमा कोशल जनपदको केशमुक्त नामक कालामहरूको निगममा बताउनुभएको पाइन्छ ।

एकदिन बुद्ध चारिका गर्नुहुँदै सो स्थानमा पुग्नुभयो र आफूकहाँ जम्मा हुन आएका कालामहरूलाई धर्मका केही कुरा बताउन लाग्नुहुँदा तिनीहरू मध्ये कोहीले जिज्ञासा पोखे, "भगवन् शास्ता, यहाँ हजुर जस्तै धेरै धर्मगुरु आउनुहुन्छ, सबैले आ–आफ्ना धर्म, दर्शन र शिक्षाका कुराहरू सुनाउनुहुन्छ र आफ्नै धर्म र दर्शन मात्र सही भएको, अरु सबै बेठीक भन्दै निन्दा गर्छन्, अनादर गर्छन्, तिरष्कार गर्छन् । त्यसकारण हामी रणभुल्लमा छौं, हाम्रो मनमा शंका उत्पन्न भएको छ, सन्देह उत्पन्न भएको छ कि कसको कुरालाई सही मान्ने, कसको कुरा पत्याउने, कसको कुरालाई अनुशरण गर्ने, कसको कुराले हाम्रो भलाई हुने हो? कृपा गरी यस विषयमा पहिले हामीलाई स्पष्ट

---

८ धर्मरत्न शाक्य त्रिशुली (अनु), अंगुत्तर निकाय, प्रथम भाग, ललितपुर : कुलनरसिं शाक्य, ने.सं.११२०, पृ.४०२

https://dhamma.digital

पार्नहोस्, अनि मात्र हामी तपाईंको कुरा सुन्न चाहन्छौं ।"

सर्वज्ञ बुद्धलाई यो जिज्ञासा शतप्रतिशत सही र अत्यावश्यक लाग्यो र साधुवाद दिनुहुँदै "हे कालामहरू, शंका गर्नु ठीक हो, सन्देह गर्नु जायज हो । शंका गर्नु पर्ने ठाउँमै सन्देह उत्पन्न भएको हो । राम्रोसँग सुन्नुहोस्,

१. कहिल्यै नसुनेका कुरा भनी एकै चोटी स्वीकार नगर,

२. परम्परादेखि चली आएको भन्दैमा नमान,

३ 'यस्तै भनिएको हो' भनेर शास्त्र अनुकूलतालाई मात्र नहेर,

४. आफ्नो ग्रन्थ अनुकूल हो भनेर पनि नस्वीकार,

५. तर्कसम्मत छ भनेर पनि आँखा चिम्लि नअँगाल,

६. न्यायसम्मत छ भनेर पनि अनुकरण नगर,

७. आकार प्रकार राम्रो छ भन्दै अन्ध श्रद्धा नदेखाऊ,

८. आफ्नो मत अनुकूल छ भनेर पनि उत्ताउलो नहोऊ

९. वक्ताको आकर्षक व्यक्तित्वको कारणले मात्र पनि अंगीकार नगर,

१०. आफ्नै गुरु भएको कारणले वा हाम्रो श्रमण पूज्य छन् भन्दै अन्धानुकरण नगर, विश्वास नगर ।

ती बताइएका धर्महरू, उपदेशहरू, शिक्षाहरू कुशल (सबैलाई हित गर्ने) छन् वा अकुशल (कसैलाई पनि हित नगर्ने) छन्?, विज्ञद्वारा निन्दित छ वा छैन ?, दुख मुक्तिका लागि हो वा होइन भनी जाँच्नुपर्दछ ।

लोभ, क्रोध, मोह अहितका लागि हुन् । यसमा अभिभूत व्यक्ति हिंसा, चोरी, काममिथ्याचार र झूठो बोल्ने गर्छन् । अरुलाई पनि त्यसमा प्रेरित गर्छन्, जुन कि चिरकालसम्मका लागि अहित तथा दुखकारक हुन्छन् । यी धर्महरू अकुशल, सदोष, विज्ञद्वारा निन्दित र दुखका लागि हुन् । त्यसैले आफैले जानेर गर्नू ।

अलोभ, अदोस, अमोह हितका लागि हुन् । यसमा अभिभूत व्यक्ति हिंसा, चोरी आदि अकुशल गर्दैनन् र अरुलाई पनि गराउँदैनन्, जुन कि चिरकालसम्मका लागि हितकारक हुन्छन् । यी धर्महरू कुशल, निर्दोष, विज्ञद्वारा प्रशंसित र दुखमुक्तिका लागि हुन् । यसप्रकार अभिध्या (अतिशय लोभ) रहित, ब्यापाद (प्रतिहिंसा) रहित र सतर्क सजग भई स्मृतिपूर्वक अभ्यास गर्दै, ब्रह्मविहारको अभ्यास गर्दै जाँदा यसै जन्ममा चार आश्वासन (ग्यारेन्टि) प्राप्त गर्छन् :

१. यदि परलोक छ वा कर्मफल आउँछ भने ऊ मृत्युपछि सुगतिमा प्राप्त हुन्छ,

२. यदि परलोक छैन, कर्मफल आउँदैन भने पनि ऊ यसै जन्ममा मैत्रीभावनासहित सुखपूर्वक बस्दछ,

३. पापकर्म गर्नेलाई अकुशल विपाक प्राप्त हुन्छ, तर यदि म कसैको खराबी चाहन्न भने मलाई केले दुख पुऱ्याउँछ र भनी ढुक्क भइन्छ र

४. यदि गरीरहेको पाप गर्न छोडेमा अकुशल कर्म गरिनेबाट र त्यसको विपाक भोग्नबाट मुक्त भइन्छ ।

बुद्धको यस्तो निर्भिक भनाई, स्वतन्त्र चिन्तनको शतप्रतिशत गुन्जायस भएको उद्‌गार र दीर्घकालीन हित सुखका कारक धर्महरूका कुरा सुनेर ती कालाम ब्राह्मणहरू हर्षले विभोर भएर भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गर्दै अञ्जलीबद्ध भई आजीवन शरणागत उपासक उपासिका बने ।[९]

बुद्धको उपदेश आजभन्दा करिब छब्बिस सय वर्ष अगाडि भनिएका हुन्, तथापि आज पनि उत्तिकै सान्दर्भिक, उपयोगी र व्यावहारिक रहेको देखिन्छ । बुद्धका यी र यस्ता समाजोपयोगी शिक्षाहरूलाई अवलम्बन गर्न सकेमा सुखी परिवार, सुखी समाज र समृद्ध देश बन्नमा कसैले रोकेर रोक्न सक्ने देखिन्न । तर यसका लागि सम्बन्धित समाज, समूह र राज्यस्तरकै ध्यान जानु र व्यवहारमा उतार्नु पर्ने कुरामा शायद दुई मत रहन्न होला ।

अस्तु ॥

सन्दर्भ सामग्री :

प्राणपुत्र, भिक्षु सम्यक् सम्बोधि (अनु.), सम्यक् सम्बुद्ध, काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल, २०६०

बोधिसेन महास्थविर, भिक्षु (अनु), अंगुत्तर निकाय, चौथो भाग, काठमाडौं : नातिकाजी नारायणदेवी महर्जन, २०६८

वज्राचार्य, दुण्ड बहादुर (अनु.), मज्झिम निकाय, ललितपुर : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०५४

वज्राचार्य, दुण्ड बहादुर (अनु), संयुक्त निकाय, पाटन : वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०५५

वज्राचार्य, प्रकाश, बौद्ध दर्पण, काठमाडौं : बुद्धजयन्ति समारोह समिति र धर्मकीर्ति प्रकाशन, २०५३

शाक्य, धर्मरत्न त्रिशुली (अनु), अंगुत्तर निकाय, प्रथम भाग, ललितपुर : कुलनरसिं शाक्य, ने.सं.११२०

शाक्य, धर्मरत्न त्रिशुली (अनु.), सुत्तनिपात, पाटन : कुलनरसिंह शाक्य, २०५० (ने.सं.१११३)

◆◆◆

[९] भिक्षु सम्यक् सम्बोधि प्राणपुत्र (अनु.), सम्यक् सम्बुद्ध, काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल, २०६०, पृ. १५७

https://dhamma.digital

मनुष्य जन्म प्राप्त हुनु दुर्लभ, जन्मेर जीवित रहनु पनि दुर्लभ

✍ **संगिता धाख्वा**
परियत्ति सद्धम्म कोविद

१. पृष्ठभूमि

मनुष्य जन्म दुर्लभ र जन्मेर जीवित रहनु पनि दुर्लभ सम्बन्धी भगवान् बुद्धले दिनुभएका विभिन्न उपदेशहरू त्रिपिटकमा उल्लेख भएको पाइन्छ। यस पृथ्वीका सम्पूर्ण प्राणीहरूमध्ये मनुष्य नै सबै दृष्टिकोणबाट सर्वोकृष्ट र सुविकसित सत्व हुन्। यो कुरा सबै नै महत्वपूर्ण धर्मशास्त्रहरू र दर्शनशास्त्रहरूले मात्र स्वीकार गरेका होइनन् कि प्रायः सबै धर्म र दर्शनको परम्परालाई प्रमाणको रूपमा नमान्ने विज्ञानले पनि यस तथ्यलाई मान्यता प्रदान गरेको छ। मानिसमा असीमित शक्ति वा क्षमता हुन्छ। त्यो क्षमता राम्रो वा नराम्रो कार्यमा प्रयोग गर्ने कुरा व्यक्ति विशेषमा भर पर्दछ। मानिस भएर बाँच्चै मानवीय गुण वा आचरणले सम्पन्न भई जीवन जिउने व्यक्ति दुर्लभ हुन्छन्। यस्तो असल व्यक्तिहरूको संख्या वृद्धि हुन सके यो धरती मानव मैत्री वा अति रमणीय हुने कुरामा शंका छैन।

२. मनुष्य शब्दको अर्थ

कच्चायन पालि व्याकरण, दोस्रो भाग अनुसार मनुष्य शब्दको अर्थ तीन किसिमले दिइएको पाइन्छः:

(१) कुसलाकुसले धम्मे मनति जानातीति मनुस्सो अर्थात् कुसल अकुसल धर्महरूलाई जान्ने भएकोले मनुष्य भनिन्छ।

(२) कारणाकारणं मनति जानातीति वा मनुस्सो अर्थात् कारण अकारणलाई जान्ने भएकोले मनुष्य भनिन्छ।

https://dhamma.digital

(३) अत्थानत्थं मनति जानातीति वा मनुस्सो अर्थात् अर्थ अनर्थलाई जान्ने भएकोले मनुष्य भनिन्छ।[१]

यसरी मनुष्य शब्दको अर्थ तीन किसिमले दिइएको छ भने अभिधम्मत्थसंगहो अनुसार मनो उस्सो (उसन्नो) यस्साति मनुस्सो अर्थात् जुन सत्वको मन तीक्ष्ण, उत्तम, उत्कृष्ट मनस्थिति हुन्छ त्यसलाई मनुष्य भनिन्छ।[२]

यसरी बुद्धधर्ममा मनुष्यको अर्थ साधारण मानव मात्र नभई मानिसमा हुने मानवीय गुण बुद्धि विवेकसंग पनि गाँसिएको पाइन्छ।

३. मनुष्य जन्म दुर्लभ सम्बन्धी बुद्धका उपदेशहरु

"मनुस्सथभावो दुल्लभो लोकस्मिं" अर्थात यो संसारमा मनुष्य जीवन लाभ गर्न पाउनु दुर्लभ छ। भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्धले भिक्षुहरूलाई स्मरण गराउनको निमित्त दिनहुँ अववाद उपदेश दिनुहुने यी वचनहरू कतिको महत्वपूर्ण छ, कत्तिको गहकिलो र गम्भीर छ, कत्तिको अर्थपूर्ण, भावपूर्ण र सारगर्भित छ, मानिसले मानिसको रूपमा रहेर विचार गर्नु अति नै आवश्यक देखिन्छ। मानिस जति माथि पुग्न सकिन्छ, त्यो अवस्थामा कुनै पनि देवता र ब्रह्मा पनि पुग्न सक्दैन। सर्वज्ञ सम्यक्सम्बुद्ध, तथागत बुद्धले यो संसारमा मनुष्यत्वलाई जति महत्व दिई प्रशंसा गरिराख्नु भएको छ, त्यति कुनै देवी देवता तथा ब्रह्मालाई पनि प्रशंसा गर्नुभएको पाइँदैन। प्राणीको संसारमा देवत्व, ब्रह्मत्व प्राप्त गर्नसक्ने कुनै सत्व छ भने त्यो मनुष्य प्राणी नै हो।

मनुष्य जन्म हुनु ठूलो संयोग

संयुक्त निकायको पठमछिग्गलयुग-सुत्तमा मनुष्य तथा अन्य दुर्लभ धर्म सम्बन्धमा यसरी उल्लेख भएको पाइन्छ[३] –

बुद्धले भिक्षुहरूलाई सोध्नुभएको थियो, जस्तै (उपमाको लागि) कुनै एक जना मानिसले एउटा प्वाल भएको एउटा जुआ (नोल) लाई महासमुद्रमा फालिदिन्छ। त्यहाँ दुईटै आँखा नदेख्ने एउटा अन्धो कछुवा रहेछ। त्यो अन्धो कछुवाले १०० वर्षको एकचोटी समुद्रको पानीबाट माथि टाउको उठाउँदो रहेछ।"

त्यो अन्धो कछुवाले आफ्नो टाउको पानीबाट उठाउने बेला उक्त जुआको प्वालमा उस्को टाउको छिर्न सक्छ होला ?" सामान्यत यस्तो संयोग प्राप्त गर्न धेरै गाह्रो होला। तर पनि संसार भनेको अत्यन्त लामो भएकोले त्यो अन्धो कछुवा पनि नमरेमा, उक्त जुआ पनि पानीले नकुहिएमा

---

१ A. Thitzana. *Kaccāyana Pali Vyākaranam* Part II, USA: Pariyatti Press, 2016. p. 824

२ भद्दन्त रेवतधम्म, रामशंकर त्रिपाठी (अनु.), अभिधम्मत्थसंगहो, वाराणसीः वाराणसेय संस्कृत विद्यालय, १९६७, पृ. ४७६

३ दुण्डबहादुर वज्राचार्य (अनु.), संयुत्तनिकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं. २०५५, पृ. ११३५, ११३७

https://dhamma.digital

असंख्य काल बितेपछि शायद कछुवाको टाउको उक्त जुआको प्वालमा छिर्ने संभावना हुन्छ । तर मनुष्यलोकबाट च्युत भएर अपाय दुर्गति पतन भएका मनुष्य फेरि यस मनुष्यलोकमा उत्पत्ति हुने संभावना त्योभन्दा पनि गाह्रो हुन्छ । त्यो कुन कारणले भने दुर्गति लोकमा धर्मचर्या, समयचर्या, कुशलचर्या, पुण्यक्रिया गर्ने मौका हुँदैन । त्यहाँ एकले अर्कोलाई हिंसा गरी खानमा लागिरहेका हुन्छन्, बलियोले दुर्बललाई खान्छन् । कारण किनभने चार आर्यसत्यलाई राम्रोसँग नजान्नाले हो । ती चार दु:ख आर्य सत्य, दु:ख समुदय सत्य, दु:ख निरोध सत्य र दु:ख निरोधगामिनी प्रतिपदा आर्य सत्य हुन् भनी जानेर प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।" यसरी अज्ञानताको भूमरीमा परी मनुष्य जुनी पाउन मुश्किल परेको अवस्था दर्साएको छ ।

त्यस्तै संयुक्त निकाय नखसिख अगञ्ञ सुत्तमा[४] मनुष्य जन्म दुर्लभ सम्बन्धमा उपदेश यसरी दिनुभएको छः

भगवान् बुद्धले आफ्नो नङमाथि धूलो अलिकति राखी भिक्षुहरूलाई सोध्नुभयो – "भिक्षुहरू ! मेरो यो नङमाथि रहेको धूलो बढी छ कि, यो महापृथ्वीमा रहेको धूलो बढी छ ?"

"भन्ते ! महापृथ्वीमा रहेको धूलो अत्यन्त बढी छ, तपाईको नङमाथि रहेको धूलो धेरै नै कम छ, अल्प मात्र छ, जुन तुलना गर्न लायक छैन, कौडी बराबर पनि छैन, जसको गिन्ति नै छैन ।"

"भिक्षुहरू ! त्यस्तै नै ती सत्व प्राणीहरू नङमाथि रहेको धूलो समान अत्यन्त कम मात्र छन् जो मनुष्य जुनिमा जन्म लिन्छन् । ती सत्व प्राणीहरू पृथ्वीको धूलो समान अत्यन्त बढी छन्, जो अरू अरू योनिमा जन्म लिन्छन् । ती कुन कारणले ? चार आर्यसत्यलाई नजान्नाले । त्यस्तै नै, ती सत्व प्राणीहरूमा मनुष्यहरू कम मात्र छन् जो मरेर फेरि पनि मनुष्य भएर जन्म लिन्छन्, ती अत्यन्त धेरै छन् जो मरेर चार अपाय दुर्गतिमा उत्पन्न हुन्छन् । ती के कारणले हो भने चार आर्यसत्यलाई नजान्नाले ।

अनादि संसारमा घुमिरहेका मानिसहरूको सत्पुरुष धर्म (कुशल धर्म) राम्रोसँग सुरक्षित रहेको जन्मको संख्या एकदम कम हुन्छ, जुन नङको धूलो समान थोरै हुन्छ । अकुशल कर्म गरेर अपाय भव (जन्म), मिथ्यादृष्टि भव, दुश्चरित्र भव संख्या महापृथ्वीमा भएको धूलो समानले धेरै छन् । यसरी भगवान बुद्धले मनुष्य जन्म निकै दुर्लभ भएको कुरा विभिन्न उदाहरण दिई उपदेश दिनुभएको छ । यस्तो गहन शिक्षालाई मनन गरी आफ्नो जीवनलाई दुर्गतिमा पतन हुन नदिन कुशल कर्म वृद्धि गर्नुतर्फ अग्रसर हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ ।

जन्मेर जीवित रहनु कठिन

सत्व प्राणीहरूको जीवन अनिश्चित, अनित्य छ, मृत्यु निश्चित र नित्य, ध्रुव छ । जन्मनु भनेकै आखिर मरण हुनकै लागि हो । यसै सन्दर्भमा धम्मपदमा यसरी उल्लेख भएको छः

---

[४] बज्राचार्य पाद टिप्पणी. पृ. ११४१ ।

https://dhamma.digital

किच्छो मच्चानं जीवितं [५] अर्थात् जन्मेर जीवित रहनु पनि कठिन छ।

जबसम्म हामीमा क्लेशहरू बाँकी रहन्छन् तबसम्म हामी यस संसारमा अनवरत रूपमा विभिन्न गतिहरूमा जन्म ग्रहण गरिरहनुपर्ने हुन्छ। जन्म भएपछि यससँग सम्बन्धित शारीरिक र मानसिक दुःखहरू क्रमशः भोग्दै जानुपर्दछ। सबभन्दा ठूलो दुःख त्यतिबेला हुन्छ जब मानिस मरण नजिक हुन्छ। मृत्युबाट कोही पनि टाढा रहन सक्दैनन्। यसै सन्दर्भमा धम्मपदमाट यसरी उल्लेख भएको पाइन्छः

न अन्तलिक्खे न समुद्दमज्झे, नपब्बतानं विवरं पविस्स।

नविज्जति सो जगतिप्पदेसो, यत्थट्ठितं नप्पसहेथ मच्चु ॥ १३॥

अर्थ– आकाश, समुद्र वा पर्वतको गुफा होस् जहाँ गएर बसेता पनि मृत्युबाट बच्न सक्ने कुनै ठाउँ छैन। [७]

यस संसारमा सत्व प्राणीहरूको मृत्युका कारण विभिन्न छन्। अभिधर्मार्थ संग्रहमा देखाइएको अनुसार प्राणीहरूको मृत्यु चार प्रकारबाट हुन्छन्। १) आयुको क्षय हुनाले हुने मृत्यु, २) कर्मको क्षय हुनाले हुने मृत्यु, ३) आयु र कर्म दुईटैको क्षय हुनाको कारणले हुने मृत्यु र ४) आयु र कर्म दुईटै बाँकी रहेर पनि कुनै एउटा अन्तरायको कारण (अकाल) ले मृत्यु।

मानिसहरूको जीवन कर्म, चित्त, ऋतु र आहारमा निर्भर रहेको हुन्छ। अतीत, वर्तमान कर्मको कारणले, मनमा भय त्रासको कारणले, मौसम प्रतिकूल हुनाले, आहार प्रतिकूल हुनाले पनि मृत्यु हुन सक्छन्।[८]

प्राकृतिक प्रकोप, रोगआदि भय, शस्त्रअस्त्र भय आदि कारणले मानिसहरूको मृत्यु भईरहेको छ। वर्तमान अवस्थामा पनि कोभिड १९, कोरोना भाइरसको महामारीको कारणले विश्वमा झन्डै ४० लाख मानिसहरूले ज्यान गुमाईसकेको अवस्था छ। नेपालमा मात्रै ९ हजारभन्दा बढी मानिसहरूको मृत्यु भैसकेको अवस्था छ। दैनिक व्यवहारमा भोग विलासमा रमाउँदा रमाउँदै, व्यस्त रहँदा रहँदै, संसारिक क्रियाकलापमा भुल्दाभुल्दै, मानिसलाई कहाँ कहिले कुन स्थानमा र समय कालले फेला पारी लैजाने हो केही टुंगो हुँदैन। जन्म हुने सम्पूर्ण सत्व प्राणीको मृत्यु अवश्यम्भावी छ, तर मृत्यु हुने स्थान, समय र तिथि भने अनिश्चित छ।

---

[५] भिक्षु अमृतानन्द (अनु.), धम्मपद गाथा नं १८२ (सातौं संस्करण), काठमाडौंः आनन्दकुटी विहार संस्था, वि.सं. २०७०, पृ. ८३

[६] धम्मपद गाथा नं १२७

[७] भिक्षु अमृतानन्द पाद टिप्पणी ५, पृ. ५८

[८] भिक्षु ज्ञानपूणिक महास्थविर (अनु.), अभिधर्मार्थ संग्रह, काठमाडौंः आनन्दकुटी विहार गुठी, वि.सं. २०४८, पृ. ३१२

https://dhamma.digital

बुद्धशासन भएको समयमा पनि सत्व प्राणीलाई उपयुक्त संयोग जुर्न कठिन

बुद्धशासन भएको समयमा मनुष्य जन्म हुनु राम्रो क्षण हो, तर सत्व प्राणीलाई उपयुक्त संयोग जुर्न कठिन भइरहेको हुन्छ। जुन अक्खण सुत्तमा[९] उल्लेख भएको पाइन्छ :

- "तथागत अर्हत, सम्यकसम्बुद्ध, लोकविज्ञ, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, अनुपम पुरुष दमन सारथि, देव तथा मनुष्यका शास्ता, बुद्ध अनि भगवान लोकमा उत्पन्न हुन्छ। सुगतबाट उपशमन हुने, परिनिर्वाण हुने अनि सम्बोधि लाभको निम्ति धर्मोपदेश हुन्छ। यस समयमा त्यो व्यक्ति भने नरकमा जन्मेको हुन्छ जुन उसको लागि अनुपयुक्त क्षण वा समय हो।
- बुद्ध लोकमा उत्पन्न भएको बेलामा यदि त्यो व्यक्ति तिर्यक योनि वा पशुपंछि आदि योनीमा जन्मेको हुन्छ भने उसको लागि त्यो अनुपयुक्त क्षण वा समय हो।
- बुद्ध लोकमा उत्पन्न भएको बेलामा यदि त्यो व्यक्ति प्रेत योनिमा जन्मेको हुन्छ भने उसको लागि त्यो अनुपयुक्त क्षण वा समय हो।
- यदि त्यो व्यक्ति दीर्घायु भएको ब्रह्मलोकमा जन्मेको हुन्छ भने उसको लागि त्यो अनुपयुक्त क्षण वा समय हो।
- त्यो व्यक्ति बुद्ध लोकमा उत्पन्न भएको बेलामा जन्मे तापनि भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक र उपासिका भन्ने थाहा नपाएको, अनजान म्लेक्ष प्रत्यन्त (सीमान्त) प्रदेशमा जन्मेको हुन्छ भने उसको लागि त्यो अनुपयुक्त क्षण वा समय हो।
- त्यो व्यक्ति मध्य जनपदमा जन्मेको हुन्छ तर ऊ मिथ्यादृष्टि तथा विपरितदर्शी हुन्छ। उनले बोक्ने धारणाहरू जस्तो 'दान दिनु भनेको निरर्थक हो, सुकृत दुष्कृत कर्मको फल तथा विपाक छैन, न त यो लोक छ, न त परलोक छ, न त पिता छ, न त माता छ, बिना माता पिताबाट जन्मिने (औपपातिक) सत्व छ, लोकमा यस्ता श्रमण ब्राह्मण छैनन् जो सम्यक प्रकारले जीवन व्यतीत गर्छन्, अनि यस लोक र परलोकलाई स्वयंले जानेर तथा साक्षत्कार गरेर भन्न सक्दैनन्। यसरी त्यो व्यक्ति मध्य जनपदमा जन्मेको भए पनि मिथ्यादृष्टि हुन्छ भने पनि उसको लागि त्यो अनुपयुक्त क्षण वा समय हो।
- त्यो व्यक्ति मध्य जनपदमा जन्मन्छ तर ऊ दुष्प्रज्ञ, मूर्ख, लाटो, सुभाषित दुर्भाषितको अर्थ बुझ्न सक्तैनन् भने उसको लागि त्यो अनुपयुक्त क्षण वा समय हो।
- बुद्ध उत्पन्न नहुने शून्य कल्पमा त्यो व्यक्ति जन्मन्छ। ऊ बुद्धि भएको मनुष्य भए पनि ज्ञान गुणका कुरा सुन्ने अवसर हुदैन। तसर्थ उसको लागि त्यो अनुपयुक्त समय हो।

यी माथिका आठ वटा क्षण वा अवस्था जुन मनुष्य भएर जन्मे पनि उसको लागि त्यो अनुपयुक्त समय हो भने उसको लागि त्यो उपयुक्त समय पनि छ जसलाई नवम क्षण भनिन्छ।

---

[९] भिक्षु बोधिसेन महास्थविर (अनु.), अङ्गुत्तरनिकाय चौथो भाग, काठमाडौं : नातिकाजी महर्जन, नारायणदेवी महर्जन, वि.सं. २०६८, पृ. ५९–६०

https://dhamma.digital

नवम क्षण त्यो हो -यहाँ तथागत अर्हत, सम्यकसम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविज्ञ, अनुपम पुरुष दमन सारथि, देव तथा मनुष्यका शास्ता, बुद्ध अनि भगवान लोकमा उत्पन्न हुन्छ। सुगतबाट उपशमन हुने, परिनिर्वाण हुने अनि सम्बोधि लाभको निम्ति धर्मोपदेश हुन्छ। यस समयमा त्यो व्यक्ति मध्य जनपदमा जन्मेको हुन्छ, अनि ऊ प्रज्ञावान भएको, मूर्ख नभएको, लाटो नभएको, सुभाषित दुर्भाषितको अर्थलाई बुझ्नसक्छ। ब्रह्मचर्यवासको निम्ति यही नै एक मात्र क्षण वा समय हो।" यो मात्र यस्तो एउटा क्षण जुन नवौं क्षण, जुन क्षणमा बुद्ध लोकमा उत्पन्न भएको हुन्छ, त्यो व्यक्तिलाई दुर्लभ मनुष्य जन्म पनि प्राप्त भएको छ। साथै ती व्यक्तिमा ज्ञान बुद्धि पनि छ। बुद्धद्वारा देशित सद्धर्मलाई सुनेर आचरण अभ्यास गर्ने मौका पनि प्राप्त भएको छ। यो समयमा भए दुःखबाट मुक्त भएकाहरू पनि असंख्य हुन्छन्। त्यसैले यो उपयुक्त समय भनिन्छ।

बुद्ध उत्पन्न नभए पनि 'बुद्धशासन' भईरहेको समयलाई पनि नवम क्षण मानिएको छ। वर्तमान युगमा बुद्ध नभए तापनि बुद्धको ओवाद उपदेशरूपी 'बुद्धशासन' भएको समय हो। यो शासनमा हामी मनुष्य भएर जन्मन पाउनु र बुद्धशासन संयोग पनि जुर्नु हाम्रो पहिलेको जन्मको पारमी संस्कारले गर्दा हो। यो शासनमा तथागतद्वारा देशित सद्धर्म सुन्ने, अध्ययन गर्ने परियत्ति शासन, आचरण अभ्यास गर्ने पटिपति शासन, आचरण अभ्यासबाट मार्गफललाई प्राप्त गर्नसक्ने पटिवेध शासन पनि छन्। साथै आचरण र अभ्यास गर्न सिकाउने, ओवाद उपदेश दिने गुरुहरू, कल्याणमित्रहरू पनि रहेका छन्। यस्तो समयमा कसरी जीवन जिउने भन्ने कुरा स्वयं व्यक्तिमा नै निर्भर गर्दछ।

पाप वा अकुशलमा रमाउने मानिसहरू धेरै हुन्छन्। पुण्य वा कुशलकर्ममा रमाउने थोरै हुन्छन्। अकुसल भनेको एकदिनमा नै कायकर्म, वचीकर्म, मनोकर्मको हिसाबले लाखौं, करोडौं भन्दा बढी उत्पन्न हुन्छन्। दिन, महिना, वर्षभित्र र जीवनभरमा संचित अकुशलको संख्या अनगिन्ति हुन्छन। एक एक चित्त क्षणले नै एउटा एउटा अपाय भवमा पतन गरेर अपाय दुःखलाई भोग गरी त्यसपछि शान्त भएर गएको कर्म पनि एक एक जनाको अनगिन्ति रूपले असंख्य भईरहेको छ। त्यसैले यो दुर्लभ मनुष्य जीवन प्राप्त भइरहेको अवस्था र संयोग जुर्न गाह्रो बुद्धशासन संयोग जुरिरहेको बेलामा बुद्धले देखाउनु भएको शील समाधि प्रज्ञाको बाटोमा हिड्नु अत्यन्त फलदायी हुन्छ। जुन अभ्यास गर्ने मौका अन्य भुवनमा कमै हुन्छ। मनुष्य लोकमा एकजना बुद्ध उत्पन्न हुन असंख्य कल्प लागेको हुन्छ। अहिले लोकमा बुद्ध नभए पनि उहाँको धर्म र विनयरूपी शासन भएको अवस्थामा जीवित रहुन्जेल अकुसलकर्म गर्नुबाट सकभर टाढा रहनु पर्दछ। उत्पन्न नभएको अकुशललाई उत्पन्न हुन नदिन कोशिस गर्नुपर्दछ। उत्पन्न भइसकेको अकुशललाई हटाउन प्रयत्न गर्नुपर्दछ। उत्पन्न नभएको कुशललाई उत्पन्न गर्न कोशिस गर्नुपर्दछ। उत्पन्न भइसकेको कुशललाई झन वृद्धि गर्नुतर्फ कोशिस गर्नुपर्दछ भनी त्रिपिटकको विभिन्न भागमा उल्लेख गरिएको छ। यसरी अहिले बुद्धशासन भइरहेका बेला मनुष्य हुनु दुर्लभ भएको कुरा अंगीकार गर्न सकेमा मानव जीवनको मूल्य अभिवृद्धि गर्ने तर्फ प्रेरित हुन्छ।

https://dhamma.digital

मनुष्य लोकमा कुशल, अकुशलकर्म बनाउनको निमित्त अवसर

कम्मट्ठान दीपनीमा मनुष्य लोकमा कस्ता कस्ता पुण्यकर्मले कस्तो फल प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ :

मनुष्य जन्म सुगति लोक हो। मनुष्य जन्म कुशल विपाक (फल) हो, तर यस लोकमा आफ्नो जीवन अवधिमा कुशल विपाक र अकुशल विपाक दुवै हुन्छन्। प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा विभिन्न विपाकहरू भोग गर्दछन्। जीवनमा लाभ र हानि, निन्दा र प्रशंसा, यश र अयश, सुख र दुःख भोगिरहेको हुन्छ।

मनुष्य लोकमा कुशलको निमित्त अवसर रहन्छ। यहाँ धर्मको आचरण तथा अभ्यास गर्ने अवसर पाइन्छ। छ वटा देवलोक, देवराज इन्द्र आदि देवताहरूको स्कन्ध सुख यहीं मनुष्यलोकमा नै बीऊ (कुशल कर्म वा पुण्यरूपी बिज) रोपी प्राप्त भएको हुन्छ। मनुष्य भईरहेको समयमा नै आफ्नो हृदयमा देव जाति, इन्द्र जातिको बीऊ रोपीराखेको कारणले पछि छ देव लोकमा देवत्व, इन्द्रत्व भाव प्राप्त हुने हुन्छन्। अझ त्यति मात्र होइन २० वटा ब्रह्मलोकमा ब्रह्माको स्कन्ध देह आनुभाव, ऋद्धि सुख पनि मनुष्य लोकमा नै जग राखी प्राप्त भएका हुन्।

मनुष्य भईरहेको बेला आफ्नो हृदयमा ब्रह्मरूपी बीऊ रोपी त्यसलाई सुरक्षित गर्न सक्यो भने पछिको जन्ममा उसले ब्रह्माको भाव प्राप्त गर्नसक्ने हुन्छ। फेरि स्वयं मनुष्य लोकमा साहु महाजन, प्रदेश राजा, एकराज, चक्रवर्ती, मान्धाताहरूको सुख, ऐश्वर्य पनि मनुष्य लोकमा जग राखी प्राप्त हुने हुन्छ। अनादि संसारमा संसारचक्रबाट मुक्त भएर गएका श्रावक बोधिको स्वामी, प्रत्येक बोधि, सम्यक् बोधिका स्वामी हुनेहरू देव, मनुष्य, ब्रह्मा, आर्य पुद्गल, विद्याधर, प्रख्यात पुद्गलहरूले पनि मनुष्य लोकमा नै जग राखेर बनेका हुन्। मनुष्यलोकमै जन्म भएर बुद्ध स्वयं एक अपराजित अनुपम व्यक्तित्व हुनु भयो। त्यसैले भगवान् बुद्धको गुण वर्णन गर्दा भन्ने गरिन्छ –"सत्था देव मनुस्सानं ...." मनुष्य लोकमा उत्पन्न भई बुद्ध हुनु भएका उहाँ ब्रह्मादि देव मनुष्यहरूको शास्ता (गुरु) हुनुहुन्छ।

मनुष्य भईरहेको समयमा आ-आफ्नो बोधि बीऊलाई रोपी राम्रोसँग सुरक्षित गर्न सकेमा मात्र ती ती आर्य पुद्गल महान महान पुद्गल भावमा पुगिने हुन्छन्। त्यसैले मनुष्यभूमि भनेको कल्पवृक्ष समान छ। ब्रह्मा, देव, मनुष्य, लौकिक, लोकोत्तर सुख सबै मनुष्यभूमीमा कल्पवृक्षबाट उम्रेको फल, पात, हाँगा समान छन्।[१०] यसरी जस्तो बीऊ रोप्यो त्यही अनुसार फल प्राप्त हुने ध्रुब सत्य नियम हो।

राम्रो कुशल पुण्यले राम्रो गति, नराम्रो अकुशल कर्मले नराम्रो दुर्गतिमा पुऱ्याउँछ। यस सन्दर्भमा मनुष्य लोकमा कुशल अकुशल कर्म बनाउनको निमित्त अवसर हो।

---

[१०] भिक्षु बुद्धघोष महास्थविर(सं), कम्मट्ठान दीपनी, ललितपुरः पवित्र बहादुर बज्राचार्य (संयुक्त), वि.सं. २०४७, पृ. १०–१३

https://dhamma.digital

मनुष्य जन्ममा धर्मको द्वीप बनाउन प्रेरणा

भगवान् बुद्धले आफ्ना शिष्यहरूलाई अन्तिम अवस्थामा भन्नुभएको कुरालाई पनि हामीहरूले कहिल्यै पनि बिर्सनु हुँदैन। उहाँले भन्नुभएको छ - "अत्तदीपा भिक्खवे विहरथ" भिक्षुहरू हो ! आफ्नो द्विप आफैं बन। आफ्नो द्वीप आफू कसरी बन्ने त भन्दाखेरी उहाँले त्यो नीति नियम पनि प्रतिपादन गर्नुभएको छ – "धम्मदीपा भिक्खवे विहरथ धम्मसरणा" धर्मको द्वीप बनाएर आफू नै आफ्नो द्वीप बन । "दीप" शब्दले बत्तिलाई पनि जनाउँछ, आफ्नो प्रकाश आफै होऊ । आफ्नो प्रकाश आफै हुनको लागि धर्मको आधार विना आफ्नो प्रकाश आफैं बन्न सक्दैन। सद्धर्ममा आधारित भएर यदि आफूलाई चम्काउन सक्यो भने आफ्नो प्रकाश आफै पनि हुन सक्छ।

यहीं शब्दलाई अगाडि सारेर भगवान् बुद्धले व्यक्तिलाई आफ्नो नेतृत्व नदिइकन धर्मको नेतृत्वमा "मेरो शासन चल्छ" भनेर धर्मलाई नै गुरु बनाएर वा नेतृत्व दिएर वहाँले परिनिर्वाण प्राप्त गर्नुभएको थियो। त्यसरी धर्मको मर्म बुझ्ने भगवान् बुद्धले जुन धर्म देखाइराख्नु भएको छ, त्यो धर्मको सही पहिचान गर्न सक्नु पर्छ।[११]

यसरी मनुष्य जन्मको महत्वलाई आफूले सही पहिचान गर्न सकेमा अकुशलबाट टाढा भएर मानिसले आफ्नो र अरुको हितमा समर्पण हुन सकिन्छ।

निष्कर्ष

यो संसारमा मनुष्य जीवन पाउनु दुर्लभ छ। जन्मेर जीवित रहनु कठिन छ। मनुष्यले गरेर नसक्ने यो संसारमा कुनै पनि काम छैन। यो विश्व ब्रह्माण्डमा सर्वश्रेष्ठ सर्वोत्तम, सर्वोच्च, शिर्षस्थ तह (श्रेणी) भनेको नै सर्वज्ञ सम्यक्सम्बुद्धत्व हो, त्यो समेत पाउनसक्ने क्षमता मनुष्यत्वमा छ।

आज मानिसको बैज्ञानिक मस्तिष्कले गर्दा भौतिक विकास चरम सीमामा पुगेको छ। मानवता र दानवता दुवै स्वभाव मानव मन र मस्तिष्कबाटै उब्जिन्छन्। मानव मूल्यलाई सही पहिचान गर्न नसकेमा दुर्लभ जीवन खेर फाल्छन्। लोभ, द्वेष, मोह, मान, ईर्ष्या आदि जस्ता क्लेशहरूको वशमा रही संसारलाई विध्वंश गरी उथल पुथल पार्न सक्ने शक्ति समेत पनि मनुष्यमा छ। त्यस्को दुष्परिणाम पनि यो धरतीले भोगिरहनु परिरहेको छ। उसको नराम्रो कामले यो जन्ममा मात्र होइन जन्म जन्मान्तरसम्म पनि दुखको फल भोग्नुपर्ने हुन्छ। यसको ठिक विपरित मनुष्य जीवन पाउनु दुर्लभ छ भनी गहिरिएर बुझ्नेले आफ्नो मानव मूल्यलाई सही पहिचान गर्न सकिन्छ। अनि सही विचार, चिन्तन मनन, ज्ञान, बुद्धि, विवेक, प्रज्ञा शक्ति प्रयोग गरी आफ्नो हित सुख हुने काम गर्दछ भने उसले गरिने प्रत्येक असल क्रियाकलापले अरुलाई पनि कल्याण भइरहेको हुन्छ। त्यसैले कस्तो जीवन रोज्ने हो त्यो मानवको आफ्नो हातमा छ। मनुष्य जीवन पाउनु दुर्लभ, जन्मेर जीवित रहनु पनि दुर्लभ छ भन्ने अंगिकार गर्नेले सही जीवन रोजी आफ्नो र अरुको भलाईमा मानवीय जीवन अधिकतम उपयोग गर्दछ।

[११] भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर, बुद्धधर्ममा स्व–पहिचानको महत्व, काठमाण्डौं: युवा बौद्ध समूह, वि.सं. २०५७, पृ. ५, १३

https://dhamma.digital

सन्दर्भग्रन्थ सूची :

अमृतानन्द, भिक्षु (अनु.), धम्मपद (सातौं संस्करण), काठमाडौंः आनन्दकुटी विहार संस्था, वि.सं. २०७०

बज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), संयुत्तनिकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं. २०५५

बुद्धघोष महास्थविर, भिक्षु (सं), कम्मट्ठान दीपनी, ललितपुरः पवित्र बहादुर बज्राचार्य (संयुक्त), वि.सं. २०४७

बोधिसेन महास्थविर भिक्षु (अनु.), अङ्गुत्तरनिकाय (अट्ठक र नवक निपात), चौथो भाग, काठमाडौं : नातिकाजी महर्जन, नारायण देवी महर्जन, वि.सं. २०६८

रेवतधम्म, भद्दन्त र रामशंकर त्रिपाठी (अनु.), अभिधम्मत्थसंगहो, वाराणसीः वाराणसेय संस्कृत विद्यालय, १९६७

ज्ञानपूणिक महास्थविर, भिक्षु (अनु.), अभिधर्मार्थ संग्रह, काठमाडौंः आनन्दकुटी विहार गुठी, वि.सं. २०४८

ज्ञानपूर्णिक महास्थविर, भिक्षु, बुद्धधर्ममा स्व–पहिचानको महत्व, काठमाण्डौंः युवा बौद्ध समूह, वि.सं. २०५७

A. Thitzana. *Kaccāyana Pali Vyākaranam* Part II, USA: Pariyatti Press, 2016

♦♦♦

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

लज्जा र भय : निर्दोष जीवनको आधार

✍ **उप प्राध्यापक ललिता धाख्वा**
'परियत्ति सद्धम्म कोविद'

सार संक्षेप

लज्जा र भय मानिसमा हुनुपर्ने आचरण योग्य धर्म (स्वभाव) हुन् । मानिसले गर्ने शारीरिक क्रियाकलापहरू, बोल्ने बोली व्यवहार तथा सोच्ने विचार कुशल वा अकुशल हुन्छन् । अकुशल कर्म गर्नमा लज्जित हुने वा घृणा गर्ने स्वभाव लज्जा (हिरी) हो भने अकुशल कर्म गर्नमा भयभीत वा त्रसित हने स्वभाव भय (ओत्तप्प) हो । आज लज्जा र भय स्वभाव मानिसमा नहुँदा परिवार, समाज र देश हत्या, हिंसा, दुराचार, घुसखोरी, अन्याय, अत्याचारले ग्रसित भएको छ । यी दुई स्वभाव मानिसमा विद्यमान भएमा कुशल कर्म मात्र सिद्ध हुनेहुँदा लोभ, क्रोध, मोह जस्ता क्लेषरूपी मयल मानिसमा उत्पन्न हुँदैन । यस अर्थमा लज्जा र भयलाई सेतो, शुद्ध धर्म पनि भनिएको छ । कुशल वृद्धिका लागि यी शुद्ध धर्मलाई उत्पन्न गरी वृद्धि गर्नुपर्ने कुरामा भगवान बुद्धले जोड दिनुभएको छ । बिशेषतः आफूप्रति गौरव राख्न सकेमा लज्जा उत्पन्न हुन्छ भने अरूप्रति गौरव राख्न सकेमा भय उत्पन्न हुन्छ । यी स्वभाव उत्पन्न गरी गौरवपूर्वक काय दुश्चरित्र गरेन भने मानिसको शारीरिक गतिविधि शुद्ध हुन्छ , वची दुश्चरित्र गरेन भने बोली व्यवहार राम्रो हुन्छ त्यस्तै मनो दुश्चरित्र गरेन भने मन शुद्ध हुन्छ । जति जति शुद्धता बढ्दै जान्छ त्यति त्यति नै अरुबाट निन्दा, उपहास एवं दण्ड भोग्नुपर्ने हुँदैन । निर्दोष भई जीवन बिताउन सक्नेहुन्छ । यसले आफूलाई हित हुन्छ भने आफ्नो कारणले अरुलाई पनि हित भईरहन्छ ।

प्रस्तुत लेखमा लज्जा र भयको परिचय, लज्जा र भय उत्पन्न गराउने कारणहरू, लज्जा र भयको अभावले हुनसक्ने पापकर्म तथा दुष्परिणाम, लज्जा र भय उत्पन्न भएमा गर्नसक्ने कुशल पुण्यक्रिया, लज्जा र भय आध्यात्मिक धन एवं बल, लज्जा र भय उत्पन्न गर्नका लागि गर्नुपर्ने अठोट जस्ता विषयवस्तुहरू समेटिएका छन् । यी बिषयहरू मनन गरी लज्जा र भय उत्पन्न र वृद्धि गर्दै निर्दोषपूर्ण जीवन बिताउनमै जीवनको सार्थकता अन्तर्निहित हुन्छ ।

https://dhamma.digital

शब्द कुञ्जिका : हिरी, ओत्तप्प, अहिरी, अनोतप्प, निर्दोष जीवन, अकुशल कर्म, कुशल कर्म, शुक्ल धर्म, कृष्ण धर्म ।

उद्देश्य

लज्जा र भयका सम्बन्धमा उल्लिखित बुद्धशिक्षालाई उजागर गरी यी मानवीय स्वभाव वा गुण निर्दोषपूर्वक जीवन जिउने आधार हुन् भन्ने तथ्यलाई प्रकाश पार्ने उद्देश्यले यो लेख तयार गरिएको छ ।

बिषय प्रवेश

भगवान बुद्धले प्राणीहरूको हित सुखका लागि मार्गनिर्देशन गर्नुभएको छ । उहाँले सही मार्गमा हिंड्न सकेमा भय अन्तरायरहित सुखद प्रतिफल प्राप्त हुने तथा गलत मार्गमा जानेहरू भय अन्तरायमा परी दुःखको सागरमा रुमलिन्छन् भनी बताउनु भएको छ । तुम्हेहि किच्चं आतप्पं, अक्खातारो तथागता अर्थात् काम त तिमीहरूले नै गर्नुपर्दछ, तथागतहरूले केवल मार्ग देखाई दिन्छन् ।[1] तसर्थ कुन मार्गमा जाने भन्ने कुरामा व्यक्ति स्वयं जिम्मेवार हुन्छ । सही र गलत मार्ग छुट्याउन नसकेका कारणले मानिसहरू गलत मार्गमा लागी हत्या, हिंसा, भ्रष्टाचार जस्ता पाप कार्यहरू गरिरहेका हुन्छन् ।

बुद्धका अनुसार अकुशल पापकर्म गर्नमा लज्जित हुने वा घृणा गर्ने स्वभावलाई लज्जा (हिरी) भनिन्छ । अकुशल पापकर्म गर्नमा भयभीत वा त्रसित हुने स्वभावलाई भय (ओत्तप्प) भनिन्छ ।[2] त्यस्तै पापकर्म गर्नमा लाज नलाग्ने निर्लज्ज स्वभाव (अहिरिक) हो भने पापकर्म गर्नमा त्रास नहुने स्वभाव भयरहित (अनोतप्प) हो ।[3] अहिरिक र अनोतप्प दुई स्वभावलाई कृष्ण (कण्ह) धर्म[4] अर्थात् कालो (अशुद्ध) स्वभाव भनिएको छ । मानिसमा यस्तो स्वभाव विद्यमान भएमा लोभ, क्रोध, मोह जस्ता क्लेशरूपी मयलले मनलाई दूषित पार्दछ । यस्तो दूषित मनस्थितिले प्रेरित भई पापकर्म गर्न तयार हुन्छ । जस्तो गर्मीमा कालो रंगको लुगा लगाउँदा कालो रंगले प्रकाशलाई सोस्ने हुँदा घामले पोल्छ । त्यस्तै गरी मनमा अहिरीक र अनोतप्प उत्पन्न हुँदा लोभ, क्रोध, मोह जस्ता क्लेशरूपी आगोले मन अशुद्ध पार्दछ । यस्ता अशुद्ध मनको वशमा परी मानिसले अकुशल कर्महरू गर्न पुग्छन् र दोषयुक्त जीवन बिताउनुपर्ने हुन्छ । आफ्नो अकुशल कार्यले गर्दा अरुलाई समेत अहित हुनजान्छ ।

---

१ भिक्षु अमृतानन्द (अनु.), धम्मपद गाथा नं. २७६, काठमाण्डौः आनन्दकुटी विहार संस्था, बि.सं २०७०, पृ. १२२

२ महेन्द्र रत्न शाक्य, अभिधर्म चैतसिक काण्डया परिचय, ललितपुरः अनागारिका विनिता, वि.सं. २०४२, पृ. ५९, ६०

३ उही, पृ. ३७, ३८

४ अनागारिका अग्गञाणी (अनु.), पपतित सूत्रया व्याख्या, काठमाण्डौः अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र, वि.सं २०६७, पृ..१०

https://dhamma.digital

लज्जा र भय उत्पन्न गराउने कारणहरू

हिरी र ओत्तप्पको लक्षण आदि सम्बन्धमा अभिधर्ममा[५] उल्लेख भए अनुसार अकुशल पापकर्म गर्नमा लाज मान्नु, घृणा गर्नु हिरीको लक्षण हो। पापकर्म नगर्नु यसको कृत्य हो। पापकर्म गर्नमा संकोच मान्नु अथवा पापकर्मबाट पछि हट्नु यसको प्रत्युपस्थान हो। आत्मगौरव यसको पदस्थान वा आसन्न कारण हो। पाप गर्नु मूर्खहरूको काम हो। 'म जस्तो सत्पुरुषले पाप गर्नुहुँदैन' भनी आफूले आफैलाई गौरव राख्नाले, सम्मान गर्नाले हिरी उत्पन्न हुन्छ। आफ्नो कुल, जाति, उमेर, शिक्षा, बहुश्रुत गुण इत्यादि हिरी (लज्जा) उत्पन्न गराउने कारणहरू भनी उल्लेख गरिएको छ।[६] आफ्नो कुलमा बाजे, बज्यै, आमाबुबाहरूले परम्परादेखि इज्जत जाने खराब काम नगरेकाले आफूले पनि त्यस्तो काम गर्नुहुँदैन भनी कुलको गुणलाई सम्झी अकुशल कर्म गर्नमा लाज उत्पन्न हुन्छ। त्यस्तै आफ्नो जाति उमेर, शिक्षा, बहुश्रुत गुण इत्यादिलाई विचार गरी म जस्तो व्यक्तिले खराब काम गर्नुहुँदैन भन्ने आत्मगौरब भाव मनमा आएमा हिरी उत्पन्न हुन्छ।

दुश्चरित्र कर्ममा गर्नमा भय, त्रास उत्पन्न हुनु ओत्तप्पको लक्षण हो। पापकर्म नगर्नु यसको रस (कृत्य) हो। पापकर्म गर्नमा संकोच मान्नु अथवा पापकर्मबाट पछि हट्नु यसको प्रत्युपस्थान वा फल हो। पर गौरव यसको पदस्थान वा उत्पन्न हुने नजिकको कारण हो। 'मैले पापकर्म गरेमा अरुले थाहा पाउनेछ, अकुशलकर्म गर्यो भने अरुले उपहास गर्नेछन्' भनी अरुहरूप्रति गौरव राख्नाले ओत्तप्प वा भय उत्पन्न हुन्छ। विशेषगरी प्रज्ञावानहरूले निन्दा गर्नेछन्। पापकर्म गरेमा दण्ड, सजाँय इत्यादि भोग गर्नुपर्ने हुन्छ, दुर्गतिमा पतन पनि हुन पुग्नेछ। यदि कसैले नदेख्ने गरी पाप गरेता पनि दिव्य चक्षु भएका देवताहरूले थाहा पाउनेछन्, अनि ती देवताहरूले आफूलाई धिकार्ने छन्, निन्दा गर्नेछन्'।[७] यी तथ्यहरू मनन गर्न योग्य छन्। यसै सन्दर्भमा अङ्गुत्तर निकायको हिरीगारव सुत्तमा [८] बुद्धवचन यसरी उल्लेख गरिएको छ :-

हिरी ओत्तप्पसम्पन्नो, सप्पतिसो सगारवो
अभब्वो परिहानाय, निब्बानस्स सन्तिके''ति ॥

लाज र भय सम्पन्न भई सबैमा गौरव गर्ने व्यक्ति पतन हुनु भनेको असम्भव हो, त्यस्तो व्यक्ति निर्वाणको नजिकै पुग्दछ।

लज्जा र भयको अभावले गर्दा मानिसले अनैतिक तथा आपराधिक गतिविधिहरू गरिरहेका हुन्छन्। शरीर, वचन र मनद्वारा गरिने त्यस्ता क्रियाहरूलाई दश अकुशल कर्म[९] भनिन्छ।

---

५ शाक्य, पाद टिप्पणी नं १, पृ. ५९-६०

६ भिक्षु ज्ञानपूर्णिक (अनु.) न्हूगु परित्राण निश्रय, ललितपुरः सन्ति सुखावास, वि.सं. २०५०, पृ. १२२-१२३

७ उही, पृ. १२३

८ भिक्षु बोधिसेन महास्थविर (अनु.), अङ्गुत्तरनिकाय तेस्रो भाग, ललितपुरः अनागारिका वीर्यपारमिता, बि.सं २०६७, पृ. १८७

९ ज्योति शाक्य, (अनु.), महाशी धर्मकथिक ऊ. सुन्दरको दुश्चरित्र अपराध भय विमुक्ति उपदेश, बेतिमाया शाक्य, वि.सं. २०५५,पृ.११-१२

https://dhamma.digital

जुन निम्नानुसार छन् -

दश अकुशल कर्म

१) पाणातिपात - पर प्राणीलाई यातना दिनु, हिंसा गर्नु ।

२) अदिन्नादान - अर्काको चीजवस्तु नदिईकन जबरजस्ती लिनु वा चोरी गर्नु ।

३) कामेसु मिच्छाचार - परपुरुष वा परस्त्री गमन गर्नु, काम विषयादि भोगविलासमा दोषयुक्त व्यवहार एवं आचरण गर्नु ।

४) मुसावाद - परजनको हानी हुनेगरी ढाँटेर कुरा गर्नु, झूठो बोल्नु ।

५) पिसुणवाचा - परस्परमा मिल्ने घनिष्ट मेल-मिलाप भएकाहरू माझ फाटो ल्याउने गरी चुगली गर्नु

६) फरुसवाचा - अति कठोर, कडा वचनले गाली गर्नु, सराप्नु ।

७) सम्फप्पलापवाचा - लाभ नहुने अनर्थले युक्त कुराकानी गर्नु ।

८) अभिज्झा - अर्काको धनसम्पत्तिलाई आफ्नो बनाउन चाहने लोभ ।

९) व्यापाद - क्रोध गर्नु, अर्काको विनाशको कामना गर्नु ।

१०) मिच्छादिट्ठि - भ्रमपूर्ण दृष्टि, उल्टो धारणा ।

यी दश वटा अकुशल कर्म वा नराम्रा आचरणले मानिस चरित्रहीन हुने तथा उसको जीवनमा उन्नतिको सट्टा अवनति भईरहन्छ । यस्ता कर्म गर्ने चरित्रहीन मानिसले यस वर्तमान जीवनमा पनि दुःख पाउने तथा मरणपछि पनि दुर्गतिमा पतन भई दुःख भोग गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ यी दश अकुशल कर्मलाई दुश्चरित्र पाप, सदोष (दोषसहित), दुःखदायक, कृष्णमार्ग (अँध्यारो बाटो) पनि भनिन्छ ।[१०]

अकुशल कर्म गर्नाले भोग्नुपर्ने भय

शरीर, वचन र मनद्वारा गरिने काम, कुरा र विचार दोषयुक्त भएका व्यक्तिले अकुशल फलको रूपमा चार प्रकारका भय भोग्नुपर्ने हुन्छ । ती चार प्रकारका भय[११] निम्न प्रकारका छन्:-

अत्तानुवाद भय - आफूले आफैलाई आरोप लगाउने भय अत्तानुवाद भय हो । अकुशल कर्म गर्ने व्यक्तिले आफूले गरेको अपराधलाई सम्झी आफू अपराधी, नीच भनी आफैलाई दोषारोपण गरी मन अशान्त पारी बस्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा पश्चाताप वा आत्मग्लानी हुन्छ ।

---

[१०] शाक्य, पादटिप्पणी नं ८, पृ. १०-१२

[११] अनागारिका अग्गञाणी, सद्धर्म पुष्पमाला (लेख संग्रह) , ललितपुरः अष्टरत्न धाख्वा, रत्नदेवी धाख्वा परिवार, बि.सं. २०७० पृ. ११-१२

https://dhamma.digital

परानुवाद भय - अरुबाट आफूलाई आरोप लाग्ने भय परानुवाद भय हो । 'यो व्यक्ति पापी, बदमास हो' भनी अरुबाट, विशेषतः प्रज्ञावान व्यक्तिहरूबाट निन्दा, उपहास गरिनु पर्ने भय हो । यस्तो अवस्थामा निर्दोष जीवन जिउनवाट वञ्चित हुनुपर्ने हुन्छ ।

दण्ड भय - देशको कानून बमोजिम गैरकानूनी काम गरेकाले अपराधीको रूपमा दण्ड सजाँय भोग्नु पर्ने भय दण्ड भय हो ।

दुग्गति भय - शरीर, वचन र मनद्वारा अकुशल कर्म गरेकाले मरणपछि दुर्गतिमा पतन हुनुपर्ने भय दुग्गति भय हो ।

माथिका क्रमशः तीनवटा भय यसै जन्ममा भोग्नुपर्ने हुनसक्छ । देशमा कानून नीति निर्माण गरेर दण्ड सजाँयको व्यवस्था गर्न सकिन्छ, तर सुशासन नभई दण्डहीनताको अवस्थामा कानून उल्लंघन गरेर पनि अपराधी दण्डभोगबाट छुट्न सक्दछ । तरअत्तानुवाद भय र दुग्गति भयबाट कोही पनि मुक्त हुन सकिँदैन । व्यक्तिले आफूले गरेको आपराधिक गतिविधिलाई सम्झी निर्भिक भएर बाँच्न सकिँदैन जुन अरुले गरेको दोषारोपण भन्दा धरै गुणा भारी हुन्छ ।

लज्जा र भय दुई शुक्ल (सेतो) धर्म

भगवान बुद्धले अङ्गुत्तर निकाय चरिय सुत्तमा[१२]लज्जा र भयलाई दुईवटा सेतो वा शुद्ध धर्म भनी बताउनु भएको छ ।

द्वेमे भिक्खवे, धम्मा सुक्का लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे ? हिरी च ओत्तप्पञ्च ।

भिक्षु हो ! यी दुई शुक्ल धर्मले लोकलाई पालन गर्दछ । कुन दुई ? लज्जा र भय ।[१३]

लज्जा र भय मानिसमा विद्यमान भएमा पाप कर्म सिद्ध हुँदैन । मानिसले काय दुश्चरित्र गरेन भने उसको शारीरिक गतिविधि शुद्ध हुन्छ , वची दुश्चरित्र गरेन भने बोली व्यवहार राम्रो हुन्छ । त्यस्तै मनो दुश्चरित्र गरेन भने मन शुद्ध हुन्छ । जति जति शुद्धता बढ्दै जान्छ त्यति त्यति नै दुश्चरित्र पापकर्मरहित भई कुशल कर्म सम्पादन भईरहन्छ । तसर्थ कुशल वृद्धिका लागि मानिसमा चाहिने गुण लज्जा र भय हुन् । यी गुण मानिसमा विद्यमान भएमा शरीर, वचन र मनबाट कुशल कर्म भईरहन्छ । यस्ता कर्म गर्ने मानिसले सही आचरणका कारण निर्दोष, सुखपूर्वक जीवन बिताउन सक्ने हुन्छ । तसर्थ दश कुशल कर्मलाई धर्म पनि भनिएको छ । [१४] दश प्रकारका कुशल कर्म निम्नानुसार छन्:-

---

[१२] विपश्यना विशोधन विन्यास, अङ्गुत्तरनिकायो पठमो भागो, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास ई.सं. १९९५, पृ. ६८

[१३] भिक्षु बोधिसेन महास्थविर (अनु.), अङ्गुत्तरनिकाय प्रथम भाग, काठमाण्डौः ज्ञानज्योति कंसाकार, लक्ष्मीप्रभा कंसाकार, बि.सं २०५८, पृ.५३

[१४] अमिता धाख्वा, (सं.), बुद्धधर्मका प्रारम्भिक ज्ञान, काठमाण्डौः अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र, बि.सं. २०७३, पृ.२३-२४

https://dhamma.digital

दश कुशल कर्म

१. पाणातिपाता विरति - प्राणीहिंसाबाट अलग्ग भई दण्डको प्रयोग, शस्त्रको प्रयोग नगरिकन दयावान भई सबै प्राणीप्रति अनुकम्पा राख्नु ।

२. अदिन्नादाता विरति - चोरी काम छोडेर आफ्नो मेहनतले जति प्राप्त हुन्छ त्यसैलाई मात्र ग्रहण गरी पवित्र जीवन व्यतित गर्नु ।

३. कामेसु मिच्छाचारा विरति - कामभोग सम्बन्धी मिथ्याचारलाई छोड्नु अर्थात परस्त्री वा परपुरुषगमन गर्नुबाट अलग्ग रहनु ।

४. मुसावादा विरति - फटाहा कुरा गर्नुबाट अलग भई सत्य कुरा गर्नु , यथार्थवादी हुनु ।

५. पिसुणवाचा विरति - चुगली गर्ने काम छोडी, झगडा हुने कामबाट अलग भई वैमनष्य भाव हटाइदिने, परस्परमा मेलमिलाप हुने कुरा गर्नु ।

६. फरुसवाचा विरति - कडा वचन बोल्न छोड्नु । सुन्नमा आनन्द हुने, मन प्रसन्न हुने सभ्य वचन प्रयोग गर्नु ।

७. सम्फप्पलापवाचा विरति - फजुल व्यर्थ कुरा छोडी समयानुकूल यथार्थ, अर्थयुक्त, तर्कयुक्त कुरा गर्नु

८. अनभिज्झा - निर्लोभी भई अर्काको धनमाथि लोभ नगर्ने हुनु ।

९. अव्यापाद - द्वेषरहित भई कुनै पनि प्राणीप्रति शत्रुभाव नराखी सुखी होस् भनी मैत्री चित्त राख्नु ।

१०. सम्मादिट्ठि - गलत धारणा नराखिकन सही धारणा राख्नु अर्थात् कुशल कर्मको फल राम्रो हुन्छ, अकुशल कर्मको फल नराम्रो हुन्छ भनी कर्म र कर्मफलमा विश्वास गर्ने सही धारणा राख्नु नै सम्मादिट्ठि हो ।

त्यस्तै असल फल उत्पन्न गराउने आधार हुनाले मानिसले गर्नयोग्य अन्य दश वटा क्रियाहरू अर्थात कुशल कर्मलाई दश पुण्यक्रिया[१५] भनिएको छ, जुन निम्नानुसार छन् :

१) दान - आफूसँग भएको चीजवस्तु अरुको हितको निम्ति दिनु वा त्याग गर्नु ।

२) सील - शरीर र वचनलाई संयमित गर्ने आचरण र अभ्यास ।

३) भावना - कुशल चित्तलाई वृद्धि गराउने स्वभाव ।

४) अपचायन - आफूभन्दा ठूला-बडाको गौरव राख्नु ।

५) वेय्यावच्च - आफूभन्दा ठूला-बडाहरूका गर्नुपर्ने निर्दोष कामकाज गरिदिनु, आफन्तहरूलाई मद्दत गर्नु ।

---

[१५] भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर (अनु.), दश पुण्य-पुष्प, ललितपुरः सन्ति सुखावास प्रकाशन समिति, वि.सं. २०५६ पृ.३-४

Dhamma.Digital

६) पत्तिदान - आफूले गरेको कुशल कर्मको भाग वा पुण्य अरुलाई बाँड्नु ।

७) पत्तानुमोदन - अरुले पुण्य प्रदान गरिएकोलाई खुशी भई साधु भन्दै अनुमोदन गर्नु ।

८) धम्मसवन - सद्धर्म श्रवण गर्नु ।

९) धम्मदेसना - सद्धर्म बताउनु ।

१०) दिट्ठिजुकम्म - ठीक धारणा वा सीधा यथार्थ दृष्टियुक्त हुनु ।

माथिका सबै कुशल कर्म उन्नतिको बाटो हो भने सबै अकुशल कर्म अवनतिको बाटो हो । तसर्थ अकुशल वा कुशलको भेद थाहा पाई कुन बाटो रोज्ने भन्ने कुरा व्यक्तिमै भर पर्दछ । लज्जा र भय भएका व्यक्तिले अवनतिको बाटोलाई त्यागी उन्नतिको बाटो पछ्याउँदछ ।

लज्जा र भय लोकलाई रक्षा गर्ने धर्म

भगवान बुद्धले लज्जा र भय दुईवटाले लोकलाई रक्षा गर्छन् भनी बताउनु भएको छ । लोकलाई बस्न योग्य हुने गरी सुरक्षित पार्ने हुनाले लज्जा र भयलाई लोकपाल धर्म पनि भनिएको छ । यदि यी दई स्वभाव विद्यमान नभएमा मानिस पशुतुल्य व्यवहार गर्न पनि पछि पर्दैनन् । जुन कुरा चरिय सुत्तमा[१६] यसरी उल्लेख गरिएको छ :

इमे खो, भिक्खवे, द्वे सुक्का धम्मा न पालेय्युं , नयिध पञ्ञायेथ माताति वा मातुच्छाति वा मातुलानीति वा आचारियचरियाति वा गरूनं दाराति वा । सम्भेदं लोको आगमिस्स, यथा अजेलका कुक्कुटसूकरा सोणसिङ्गाला ।

भिक्षु हो ! यी दुई शुक्ल धर्म (लज्जा र भय) ले लोकलाई पालन नगरेको भए यस लोकमा आमा, कान्छी आमा, माईजु, आचार्य-भार्या वा गौरवनीय कुनै स्त्री भनी चिन्न सक्दैनन् । यसरी नचिनेकाले लोकमा भेंडा, बाखा, कुखुरा, सुँगुर, कुकुर र स्याल जस्तै संसर्ग गर्न पुग्छन् ।[१७]

जसरी पशुहरूमा पारिवारिक मर्यादा हुँदैन, त्यस्तै नै मानिसमा यदि लज्जा र भय हुँदैन भने पारिवारीक सम्बन्धका सीमा नै उल्लंघन भई अनैतिक दुष्कर्म हुनसक्छ । परिवार समाजमा नाता सम्बन्धको सीमा नै रहँदैन; न त आमाले छोरा, न त छोराले आमा भनी व्यवहार गर्न सक्छन् । तसर्थ मानिसलाई नीचत्वमा पुर्‍याईदिने दुश्चरित्र पापकर्मबाट पछि हट्न सक्यो भने आफ्नो व्यक्तिगत जीवन पनि राम्रो हुने र आफ्नो कारणले अरुलाई पनि भय उत्पन्न हुँदैन । आज घरेलु हिंसादेखि यौनजन्य आपराधिक गतिविधि हुनुको कारण विश्लेषण गर्दा व्यक्तिमा लाज र भय नहुनुलाई मान्न सकिन्छ ।

लाज र भय मान्नुपर्ने ठाउँमा लाज र भय नहुने अवस्थामा कुन कार्य कुशल वा अकुशल, गर्न उचित वा अनुचित छुट्याउन नसक्ने हुनाले मानिस जस्तोसुकै पापकर्म, दुष्कृत्य गर्न तयार

---

१६ विपश्यना विशोधन विन्यास, पादटिप्पणी नं ११, पृ. ६८

१७ भिक्षु बोधिसेन, पादटिप्पणी नं ११, पृ. ५३

https://dhamma.digital

हुन्छ। मानिसको विचार गर्ने चरित्र नै मिथ्या भएको हुन्छ। जब मानिसको बुद्धि गलत सोचाइमा जान्छ, तब लज्जा र भय त्यहाँ हुँदैन । गलत विचार र दुष्कर्मले मानिस दुर्गतितर्फ उन्मुख भईरहन्छ। जुन कुरा भगवान बुद्धले धम्मपदमा यसरी बताउनु भएको छ :[१८]

अलज्जिताये लज्जन्ति लज्जताये न लज्जरे ।

मिच्छादिट्ठि समादाना सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥

लाज मान्न नहुने ठाउँमा लाज मानी लाज मान्नु पर्ने ठाउँमा लाज नमानी मिथ्यादृष्टि ग्रहण गर्ने जीव दुर्गतिमा पुग्दछ ।

अभये च भयदस्सिनो भये चा'भयदस्सिनो ।

मिच्छादिट्ठि समादाना सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥

भय नलिनु पर्ने ठाउँमा भय लिई, भय लिनु पर्ने ठाउँमा भय नलिई मिथ्यादृष्टि ग्रहण गर्ने जीव दुर्गतिमा पुग्दछ ।[१९]

दुर्गति वा सुगतिको निर्माणकर्ता मानिस स्वयं हो भन्ने कुरालाई पनि माथिका गाथाहरूले प्रष्ट्याएका छन् ।

मानिसको जीवनलाई प्रभाव पार्ने र निर्देशित गर्ने अरु कोही नभएको कुरालाई बौद्ध सिद्धान्तमा मान्यता दिएको पाइन्छ। बुद्धले आफ्नो मालिक आफै हो, आफू बाहेक अरु कोही आफ्नो मालिक हुन सक्दैन भनेर आफ्नो प्रयासलाई सर्वोपरी महत्व दिई स्वावलम्बी हुने शिक्षा दिनुभएको छ। जुन धम्मपदमा[२०] यसरी उल्लेख गरिएको छ :

अत्ता हि अत्तनो नाथो - को हि नाथो परो सिया ?

अत्तना'व सुदन्तेन - नाथं लभति दुल्लभं ।

आफू नै आफ्नो मालिक हो, आफ्नो मालिक अरु को हुनसक्ला ? आफूलाई राम्रोसँग दमन गर्न सक्यो भने दुर्लभ स्वामित्व प्राप्ति हुन्छ ।

लज्जा र भय : आध्यात्मिक धन तथा बलको रूपमा

भगवान बुद्धले अङ्गुत्तर निकायको धनवग्गमा[२१] हिरी र ओत्तप्पले सम्पन्न स्त्री वा पुरुष दरिद्र् हुँदैन, महाधनी हुन्छ, उसको ती धनलाई आगो, पानी, राजा चोर तथा अप्रिय उत्तराधिकारी (अंशियार) कुनैले विनाश गर्न सक्दैन, त्यस्तै हिरी र ओत्तप्पले सम्पन्न व्यक्ति बलवान हुन्छ र सुखका साथ जिउने हुन्छ भनी भन्नुभएको छ ।

---

१८ भिक्षु अमृतानन्द (अनु.), धम्मपद गाथा नं. ३१६, पृ. १३९

१९ उही, गाथा नं. ३१७, पृ. १३९-१४०

२० उही, गाथा नं. १६० । पृ.७३ ।

२१ भिक्षु बोधिसेन, पादटिप्पणी नं ७, पृ. १५७-१६३

https://dhamma.digital

लज्जा र भय उत्पन्न गरी इमान्दारपूर्वक भौतिक धनसम्पत्ति कमाउन सकिन्छ । त्यस्ता धनलाई लगानी गरी लाभ पनि गर्न सक्छन् तर ती धनसम्पत्ति नित्य र स्थीर हुँदैन । ती धनसम्पत्ति आगो, पानी इत्यादिका कारण विनाश पनि हुन सक्छन् । तर लज्जा र भयरूपी आध्यात्मिक धनलाई उपयोग गरी कुशल मनोवृत्ति तथा कुशल कार्यहरू सम्पादन गर्न सक्दछ, जसले वर्तमान जीवनमा मात्र नभई अर्को अर्को जन्महरूमा पनि सुखद प्रतिफल दिन्छ । यसरी कुशल मनोवृत्ति तथा कुशल कार्यहरू सम्पादन गर्नमा हिरी र ओत्तप्पले बल प्रदान गरेको हुन्छ ।

लज्जा र भयलाई वृद्धि गर्न गर्नुपर्ने अठोट

हिरी र ओत्तप्पलाई वृद्धि गर्न अधिष्ठान (अठोट) गनुपर्ने कुरा मज्झिम निकायको सल्लेख सुत्तमा[२२] उल्लेख गरिएको छ । 'अरुहरू पापकर्म गर्नलाई निर्लज्ज हुन्छन्, तर हामी त पाप गर्न लज्जावान हुन्छौं । अरुहरू भय लिनुपर्ने ठाउँमा भय नलिइकन बस्छन्, तर हामी भय लिनुपर्ने ठाउँमा भयभीत हुन्छौं' । यसरी अठोट गरी त्यही अनुरूपको कुशल चित्त उत्पन्न गरीरहनुपर्दछ । जसरी आफै सुतिरहेको अवस्थामा अरु सुतिरहेकाहरूलाई उठाउन सम्भव हुँदैन । बरु आफू बिउँझेमा अरु सुतिरहेकाहरूलाई पनि उठाउन सम्भव हुन्छ । त्यसरी नै जो आफै पापकर्म गर्नमा लाज र डर मान्दैन भने उसले अरु दुश्चरित्र पाप गर्न लाज र डर नहुनेहरूलाई उद्धार गर्न सकिंदैन । तर आफूमा लज्जा र भय छ भने आफूबाट अकुशल कर्म नहुने हुँदा आफ्नो कारणले अरुलाई हानी हुनसक्दैन ।

निष्कर्ष

पापकर्म गर्न लजाउने लज्जा र पापकर्म गर्न डराउने भय स्वभाव धर्मको अभावमा मानिसले शरीर, वचन र मनबाट नराम्रो वा दुश्चरित्र कार्य गरीरहेका हुन्छन्, जुन आफू र अरुको हितमा हुँदैन । आज परिवार, समाज र देश अन्याय, अत्याचारले ग्रसित हुनुमा मानिसमा लज्जा र भय स्वभाव नहुनु पनि प्रमुख कारण हो । देशमा कानून, नीति नियम आदिबाट नराम्रा क्रियाकलापरूलाई केही हदसम्म नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । तर दण्डहीनताको अवस्थामा नियम कानूनलाई मिचेर पनि दोषी दोषमुक्त हुने, अपराधी अपराध मुक्त हुन सक्दछन । तर अत्तानुवाद भय र दुग्गति भयबाट कोही पनि मुक्त हुन सक्दैनन् । किनभने आफूले गरेको आपराधिक गतिविधिलाई सम्झी निर्भिक भएर बस्न सकिंदैन, जुन परिस्थिति सामना गर्नु भनेको अरुले लगाएको दोष भन्दा धरै गुणा भारी हुन्छ । त्यसैले आत्मग्लानी हुने, पश्चाताप हुने, निर्भिक भएर हिंड्न नसकिने आदि लज्जा र भय नहुनुको दुष्परिणाम हो । यसको विपरित लज्जा र भय स्वभावलाई व्यक्तिले आफूभित्र विकास गर्नसकेमा आफू र अरुलाई गौरव राखी काम, कुरा र विचार गर्ने क्षमता हुन्छ । पापकार्य गर्नमा संयमित हुने भएकोले दोषरहित भई जीवन निर्वाह गर्नसक्दछ । तसर्थ दोषरहित जीवन जिउनका लागि मानिसमा चाहिने गुण लज्जा र भय हुन् । वास्तवमा लाज र भय नहुने व्यक्तिले कुन कार्य

[२२] दुण्डबहादुर बज्राचार्य, (अनु.) मज्झिम निकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, बि.सं २०५४, पृ.३४

https://dhamma.digital

कुशल वा अकुशल, गर्न उचित वा अनुचित छुट्याउन नसक्ने हुनाले पशुतुल्य दुष्कृत्य गर्न पनि तयार हुन्छन् । परिवार, समाजमा नाता सम्बन्धको सीमा नै रहँदैन ; न त आमाले छोरा न त छोराले आमा भनी व्यवहार गर्न सक्छन् । तसर्थ लज्जा र भय उत्पन्न तथा वृद्धि गरी मानिसलाई नीचत्वमा पुऱ्याईदिने दुश्चरित्र पापकर्मबाट पछि हट्न सकेमा आफ्नो व्यक्तिगत जीवन पनि निर्दोष हुने र आफ्नो कारणले अरुलाई पनि भय उत्पन्न नहुने हुँदा परिवार, समाज अनि देशलाई नै बस्न योग्य हुने गरी सुरक्षित पार्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरु

अग्गञाणी, अनागारिका, पपतित सूत्रया व्याख्या, काठमाण्डौः अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र, बि.सं. २०६७

अग्गञाणी, अनागारिका, सद्धर्म पुष्पमाला (लेख संग्रह) "गृहस्थ जीवनय् मा:गु प्यता प्रकारया सुख" ललितपुरः अष्ट रत्न धाख्वा, रत्नदेवी धाख्वा परिवार, बि.सं. २०७०

अमृतानन्द, भिक्षु (अनु.), धम्मपद, काठमाण्डौः आनन्दकुटी विहार संस्था, बि.सं २०७०

बज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.) मज्झिम निकाय, ललितपुरः वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, बि.सं २०५४

धाख्वा, अमिता (सं) बुद्धधर्मका प्रारम्भिक ज्ञान, काठमाण्डौः अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र, बि.सं. २०७३

बोधिसेन, भिक्षु (अनु.), अङ्गुत्तरनिकाय प्रथम भाग, काठमाण्डौः ज्ञानज्योति कंसाकार, लक्ष्मीप्रभा कंसाकार, बि.सं २०५८

बोधिसेन, भिक्षु (अनु.), अङ्गुत्तरनिकाय तेस्रो भाग, ललितपुरः अनागारिका वीर्यपारमिता, बि.सं २०६७

वासेट्ठञाण (ले.), भिक्षु ज्ञानपूर्णिक महास्थविर, (अनु.) न्हूगु परित्राण निश्रय, ललितपुरः सन्ति सुखावास, वि.सं २०५०

शाक्य, ज्योति (अनु.), महाशी धर्मकथिक ऊ. सुन्दरको दुश्चरित्र अपराध भय विमुक्ति उपदेश, ललितपुरःबेतिमाया शाक्य, वि.सं. २०५५

शाक्य, महेन्द्र रत्न, अभिधर्म चैतसिक काण्डया परिचय, ललितपुरः अनागारिका विनिता, वि.सं २०४२

ज्ञानपूर्णिक महास्थविर, भिक्षु, दश पुण्य-पुष्प, ललितपुरः सन्ति सुखावास प्रकाशन समिति, वि.सं. २०५६

........, अङ्गुत्तरनिकायो पठमो भागो, इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास ई.सं. १९९५

........, अङ्गुत्तरनिकायो (छक्क-सत्तकनिपातपालि), इगतपुरीः विपश्यना विशोधन विन्यास ई.सं. १९९५

♦♦♦

https://dhamma.digital

मनलाई जानौं

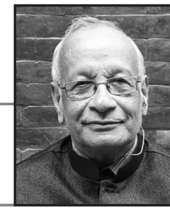

✍ **श्यामलाल चित्रकार**
सद्धम्म कोविद

विषय प्रवेशः

भगवान बुद्धले सिकाउनु भएको सद्धर्म संसारभर फैलिदै गइरहेको छ । बुद्धधर्मलाई मनोविज्ञानको जननी पनि मान्न सकिन्छ। धम्मपदको पहिलो र दोश्रो गाथा अनुसार मन नै पहिले जान्छ, मन नै सर्वश्रेष्ठ र संसार नै मनोमयी छ। मनले नै दुःख दिन्छ र मनले नै सुख दिन्छ।[1] मनलाइ शुद्ध पारे निर्वाणसम्म पुगिन्छ । बुद्धशिक्षाको पहिलो खुड्किलो परियत्ति अध्ययन हो । नेपालमा अखिल नेपाल भिक्षु महासंघले बि.सं. २०२० सालदेखि संचालन गरीरहेको नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षाको पाठ्यक्रम अनुसार कक्षा ८, ९ र १० उत्तिर्ण गरी सद्धम्म कोविद उपाधिको लागि हरेक कक्षाको षष्टम् पत्रमा उल्लेखित अभिधर्मार्थ संग्रह र जीवनको प्रत्येक घडीमा अभिधर्मको उपयोग दुई वटा किताबहरू तीन वर्ष पढ्नुपर्छ। तर परियत्तिका विद्यार्थीहरू यी विषयहरूमा उत्तिर्ण हुने गरे तापनि विषयवस्तु बुझ्न उनीहरूलाई कठिन हुने गरेको छ। अभिधर्मको दिग्दर्शन बमोजिम मनको स्वभाव यथार्थ जानी विकृतिहरू हटाउनु सबैको लक्ष्य हो । अभिधर्मको विद्यार्थीको नाताले परियत्ति जर्नल प्रकाशनार्थ लेख पठाउन आह्वान गरिए अनुरूप अभिधर्मबारे केही विचार प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अभिधर्म सम्बन्धी ग्रन्थ परिचयः

नेपालको कपिलवस्तु जिल्लामा रहेको लुम्बिनी सालबनमा ई.पू. ५६३ मा जन्मनु भएका बोधिसत्व सिद्धार्थ कुमारले ३५ वर्षको उमेरमा बोधिज्ञान लाभ गर्नुभई बुद्ध हुनुभयो । सारनाथमा पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई प्रथम धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभयो । सातौं वर्षावासको समयमा तावतिंस

---

१ मनोपुब्बङ्गमा धम्मा□मनोसेट्ठा मनोमया, मनसा चे पदुट्ठेन□भासति वा करोति वा ततोनं दुक्ख मन्वेति□ चक्कं'व वहतो पदं । धम्मपद □ १

https://dhamma.digital

भुवनमा जानुभई देवपुत्रको रूपमा रहेकी आफ्नी आमा महामायादेवीसहित देव र ब्रह्माहरूलाई तीन महिनासम्म अनवरत र विस्तृत रूपमा बुद्धले अभिधर्म देशना गर्नुभएको थियो । बुद्ध मानव हुनु भएकोले भोजनको लागि दिनदिनै पृथ्वीमा ओर्लनुहुन्थ्यो र त्यही बेला प्रज्ञावान् अग्रश्रावक भिक्षु सारिपुत्रलाई छोटकरीमा देशना गर्नु भएर तावतिंस भूवनमा नै फर्कनुहुन्थ्यो । भिक्षु सारिपुत्रले पनि त्यही अभिधर्म देशना आफ्ना ५०० शिष्यहरूलाई न छोटकरी न विस्तृत ठिक्क रूपमा बताउनुभएको थियो । भगवान बुद्ध ८० वर्षको उमेरमा महापरिनिर्वाण भएको तीन महिनामै मगध नरेश अजातशत्रुको संरक्षकत्वमा महाकाश्यप महास्थविरको अध्यक्षतामा ५०० अर्हत् भिक्षुहरूको उपस्थितिमा धर्म सम्मेलन (संगायना) भयो । त्यो संगायनामा बुद्धको छाया सरह रही बुद्धको सम्पूर्ण धर्म उपदेशहरू जस्ताको तस्तै स्मरण गरेका भिक्षु आनन्दले एवं मे सुत्तं (यसरी मैले सुनेको थिएँ) भन्ने वाक्यांशबाट शुरु गरी वाचन गरेका धर्महरू सबै सर्वसम्मतिले अनुमोदन गरिएको थियो । प्रथम संगायना धर्म र विनय सम्बन्धितमात्र बुद्धवचनहरू संग्रहित भएको भनियो तापनि सो धर्म संग्रहमा अभिधर्महरू पनि समावेश छन् तथा अभिधर्म मातिकाका अध्यक्ष महाकाश्यप महास्थविर स्वयम्ले वाचन गरेका थिए ।[२] सम्राट अशोकले राज्यारोहण गरेको केही वर्षपछि त्रिशरणमा गएका थिए । गैह्र बौद्धहरूको प्रवेशबाट बुद्धशासनमा आएको विकृतिहरू हटाउन सम्राट अशोकले आफ्ना गुरु मोग्गलिपुत्त तिस्स महाथेरको अगुवाइमा १००० जना भिक्षुहरूको सहभागितामा ई.पू. २४६मा[३] तेश्रो संगायनाको आयोजना गर्नुभयो । त्यो बेला प्रचलित १७ वटा निकायहरूमा रहेका गलत दार्शनिक सिद्धान्तहरूलाई खण्डन गरी मोग्गलिपुत्त तिस्स महाथेरले प्रष्ट विचार राखि कथावत्थु ग्रन्थको रचना गर्नुभयो र भगवान बुद्धको सम्पूर्ण उपदेशहरू सूत्र पिटक, विनय पिटक र अमिधम्म पिटकमा विभाजन गरी संग्रहित गरियो । ६०,००० नक्कलि भिक्षुहरूलाई निष्काशन गरियो । अभिधम्म पिटकमा १.धम्मसङ्गणी, २.विभङ्ग, ३.धातुकथा, ४.पुग्गलपञ्ञति, ५.कथावत्थु, ६.यमक, ७.पट्ठान गरी ७ ग्रन्थहरू छन् । श्रीलङ्काका राजा वट्टगामिनी अभय (इ.पू. १००□७७) को समयमा भएको संगायनालाई थेरवादीहरूले चौथो संगायनाको रूपमा मान्दछन् । त्यसको अन्त्यमा सबै त्रिपिटक साहित्य तथा अट्ठकथाहरू सयौं पटक रुजु गरी शुद्ध भइसकेपछि मात्र ताडपत्रमा अङ्कित गरियो ।[४]

अभिधर्ममा चित्त, चेतसिक, रूप, निब्बाण जस्ता परम सत्य, सूक्ष्म परमार्थ धर्मबारे वर्णन गरिने भएकोले यसलाई परमत्थ देशना भनिन्छ । ती सत्यहरू नामरूपको शरीरमा विद्यमान छ, तापनि यसलाई बुझ्न र प्राप्त गर्न सजिलो छैन । अभिधर्म ग्रन्थहरूमा उल्लेखित गहन बुद्धवचनहरूलाई सम्झाउन र बुझाउन अर्थकथाचार्यहरू र बौद्ध विद्वानहरूले अट्ठकथाहरू,

---

२ महेन्द्र रत्न शाक्य, अभिधर्म चित्तको परिचय, (काठमाडौंः थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमी, वि.सं. २०७२), पृ. ७

३ भरत सिंह उपाध्याय, पालि साहित्य का इतिहास (छैठौं संस्करण), (प्रयागः विभूति मिश्र, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, इ.सं. २०००), पृ.५१२

४ P.V. Bapat (Ed.), *2500 Years of Buddhism* (5th Reprint), (New Delhi: Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India, AD 1987), pp. 44-45

https://dhamma.digital

टीकाहरू र अनुटीकाहरूको रचना गरे । ईस्वी चौथो शताब्दीका आचार्य बुद्धघोषले अभिधर्म पिटकका सात वटा ग्रन्थहरू मध्ये धम्मसङ्गणीको अट्ठकथा 'अट्ठसालिनी', विभङ्गको अट्ठकथा 'सम्मोहविनोदनी', बाँकी पाँच वटा ग्रन्थहरूको अट्ठकथा 'पञ्चपकरण अट्ठकथा' लेख्नु भएको थियो ।[५] यस पछि पनि धेरै बौद्ध विद्वानहरूले धेरै ग्रन्थहरू लेखेका थिए । त्यस मध्ये धेरै मुलुकहरूमा अति प्रख्यात पुस्तक 'अभिधम्मत्थसंगहो' बारेमा केही चर्चा गरिन्छ ।

यो पुस्तकका लेखक कान्जीवरमका भारतीय भिक्षु आचार्य अनुरुद्ध थेर हुन् ।[६] तर आचार्य बलदेव उपाध्यायले आचार्य अनुरुद्ध बाह्रौं शताब्दीमा बर्मामा जन्मनु भएको भनी लेख्नुभएको छ ।[७] भरतसिंह उपाध्यायले आचार्य अनुरुद्ध सिंहली भिक्षु हुन् र सम्भवतः एघारौं वा बाह्रौं शताब्दीका हुन् र उहाँले केही समय कान्जीवरममा पनि बिताएका थिए भनेका छन् । मुख्यतयाः उहाँ पोलोन्नरुवाको मूलसोम विहारमा बस्नुहुन्थ्यो । उहाँले अभिधम्मत्थसंगहो लेख्नुभयो । उहाँले नै अभिधम्म सम्बन्धी दुई वटा ग्रन्थहरू पनि लेख्नुभयो । ती ग्रन्थहरू हुन् : १ परमत्थ□ विनिच्छय र २ नामरूप□परिच्छेद ।[८] अभिधर्मका विद्यार्थीहरूलाई अभिधम्मत्थसंगहोका गम्भीर विषयलाई सरल भाषामा बुझाउन आचार्य धर्मानन्द कौशम्बीले अभिधम्मत्थसंगहोको नवनीत□टिका प्रस्तुत गर्नुभएको छ ।[९] नेपालमा पनि नेपालभाषा र नेपालीमा प्रकाशित अभिधम्मत्थसंगहो सम्बन्धित पुस्तकहरूका केही नामावली सन्दर्भ ग्रन्थहरूको सूचीमा दिइएको छ । अभिधर्मार्थ संग्रह १. चित्त काण्ड २. चेतसिक काण्ड ३. प्रकीर्णक काण्ड ४. वीथि काण्ड ५. वीथिमुक्त काण्ड ६. रूप काण्ड ७. समुच्चय काण्ड ८. प्रत्यय काण्ड र ९. कर्मस्थान काण्ड गरी ९ वटा अध्यायमा विभक्त गरिएको छ । ती अध्यायहरूमा एक आपसमा अन्तर सम्बन्ध छ । पहिलो अध्याय चित्त काण्डमा उल्लेखित विषयमा राम्रो ज्ञान र सम्झना नराखी त्यस पछिका अध्यायहरू बुझ्न कठिन हुन्छ ।

मनको स्वभावः

स्थिर र शान्त चित्तले कोशिस गरेमा संसारमा गर्न नसकिने कुनै छैन । मन सर्वश्रेष्ठ र बलवान् छ । त्यही मनको शक्तिले बोधिसत्व सिद्धार्थ कुमार सर्वज्ञ बुद्ध हुनुभयो । अहिलेसम्म बैज्ञानिकहरूले अनुसन्धान गरी पत्ता लगाउन नसकेको सूक्ष्मातिसूक्ष्म मनको स्वभावलाई विश्लेषण गरी बुझ्न र बुझाउन सकेकोले उहाँ सम्यकसम्बुद्ध हुनुभयो । सबै कुरा थाहा पाउन सक्ने, जहाँ पनि पुग्न सक्ने इत्यादि सहितको १. ऐश्वर्य, २. धर्म, ३. यश, ४. सिरि, ५. काम र ६. प्रयत्न गरी ६ वटा भाग्यले युक्त हुनु भएकोले उहाँलाई भगवान् भनिएको हो ।[१०] तर त्यस्तो बलवान् हुन सक्ने

५ शाक्य, पूर्ववत, पा.टि.नं. २, पृ. ९

६ Narada Maha Thera (Ed.), *A Manual of Abhidhamma*, (Malaysia: Buddhist Missionary Society, 1979), p. iii

७ आचार्य बलदेव उपाध्याय, बौद्ध दर्शन मीमांसा, (बाराणसी : चौखम्बा बिद्याभवन, इ.सं.१९९९), पृ. १४

८ उपाध्याय, पूर्ववत, पा.टि.नं. ३, पृ.६३७

९ ऐ. पृ.६६१

१० प्रकाश बज्राचार्य, बौद्ध दर्पण (चौथो संस्करण), (काठमाण्डौः धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, वि.सं. २०६७), पृ. ३३

https://dhamma.digital

मनको स्वभाव टाढा टाढा जाने, एक्लै एक्लै घुमी रहने, शरीर नभएको, गुफामा बस्ने, साह्रै चञ्चल स्वभावको, संयम र रक्षा गर्न गाह्रो, पाप गर्नमा रमाउने इत्यादि गर्दछ ।[११]

दश अकुसल कर्महरू जस्तै शरीरबाट प्राणी हिंसा गर्नु, चोरी गर्नु, व्यभिचार गर्नु, बचनबाट झुठो बोल्नु, कडा वचन बोल्नु, चुग्ली गर्नु, नचाहिंदो बकवास कुरा गर्नु र मनबाट लोभ गर्नु, रिस गर्नु र अन्धविश्वास (गलत) धारणामा पर्नु जस्ता अकुसल स्वभावहरू छन् । त्यस्ता अकुसल स्वभावलाई प्रहाण (नाश) गर्ने तथा त्यस्ता खराव कामहरू गर्नमा मन गइरहेको छ भने मनलाई संयम गर्ने कोशिसमा लागि पर्ने बुद्धको उपदेश हो । दान दिनु, राम्रो आचरण गर्नु, ध्यान भावना गर्नु, आमाबाबु गुरु इत्यादि मान्यजनहरूलाई मान्नु, मान्यजनहरूलाई सेवा टहल र सहयोग गर्नु, पुण्य दान गर्नु, हर्षित भई अरुले गरेको पुण्यको अनुमोदन गर्नु, उपदेश सुन्नु, उपदेश भन्नु र अन्धविश्वास (गलत धारणा) बाट बच्नु यी दश पुण्यक्रियाहरूमा मनको झुकाउ छैन भने ती पुण्यक्रियाहरूमा मनलाई पठाउन कोशिस गर्ने, साथै त्यस्तो असल मनको स्वभावलाई रक्षा गरी राख्ने र बढावा गर्न कोशिस गरी रहने पनि बुद्धकै उपदेश हो । यी कोशिसहरू आर्य अष्टाङ्गिक मार्गहरू मध्ये सम्यक् व्यायाम भित्र पर्दछ । यसलाई सम्यक् प्रधान पनि भनिन्छ ।

परमार्थ धर्म

मनलाई अर्को शब्दहरूमा चित्त, विञ्ञाण, मानस, हृदय, मन, मनो विञ्ञाण धातु, mind, consciousness पनि भनिन्छ । अभिधर्मार्थ संग्रहमा चित्त शब्द प्रयोगको बाहुल्य छ । अभिधर्ममा चित्त, चेतसिक, रूप र निर्वाण गरी चार वटा परमार्थ धर्महरू (Ultimate truth, fundamental truth) बारे विशद चर्चा गरिएको छ । मानिस, घोडा, हात्ती इत्यादि जीवजन्तुहरू तथा घर, खेत, ठाउँ, गाउँ, पहाड, नदीनाला, रूपैयाँ, पैसा इत्यादि श्रीसम्पत्तिहरू पनि व्यावहारिक रूपमा सत्य हुन् । त्यस्ता व्यावहारिक रूपमा प्रयोग गरिनेहरूलाई सम्मुति सत्य (Conventional truth) भनिन्छ । चित्त १ (परमार्थ चित्त १) मा विभिन्न चेतसिकहरू मिसिए पछि ८९/१२१ किसिमका चित्तहरू बनिन्छ), ५२ किसिमका चेतसिकहरू, २८ प्रकारका रूपहरू र निर्वाण १ गरी यी ८२ वटा परमार्थ धर्महरू हुन् । ती परमार्थ धर्महरूलाई विभिन्न समूहहरूमा विभाजन गर्दा पञ्चक्खन्ध, द्वादसआयतन, अट्ठारस धातु इत्यादि भनि विश्लेषण गरे पनि तिनीहरू पनि परमार्थ धर्महरू नै हुन् । संक्षिप्तमा भन्दा संसारमा नाम रूप दुई वटा मात्र परमार्थ धर्महरू छन् । आँखाले देखिने, कानले सुनिने, नाकले गन्ध थाहा पाउन सक्ने, जिब्रोले स्वाद थाहा पाउन सकिने, शरीरमा स्पर्शले थाहा लाग्ने रूप धर्महरू व्यावहारिक सत्य हुन् । नदी किनारमा हिजोसम्म एउटा घर थियो । आज त्यो बाढीले बगाइदियो । घरको नामो निसान छैन । पथवी, आपो, तेजो, वायो चार महाभूत रूपहरू तथा हरेक अणु परमाणुमा हुने वण्ण, गन्ध, रस, ओज रूपहरू परमार्थ रूपहरू हुन् । धेरैजसोले आँखाले देखिने आकार र रङ्गलाई मात्र रूप सम्झन्छन् । प्रकाश, शब्द, गन्ध र रसलाई

[११] भिक्षु अमृतानन्द, (अनु.), धम्मपद, (काठमाण्डौः धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, वि.सं. २०६७), पृ.१२, ३९

https://dhamma.digital

रूप मान्न बिर्सन्छन् । आँखाले नदेखिने, कानले नसुनिने, नाकले गन्ध थाहा पाउन नसकिने, जिब्रोले स्वाद थाहा पाउन नसकिने, शरीरमा स्पर्शले थाहा नलाग्ने अति सूक्ष्म नाम धर्मबारे हालसम्म पनि वैज्ञानिकहरूले प्रकाश पार्न सकेको देखिंदैन, जति ई.पू. ५२८ मा बुद्धले नामरूपबारे गहन विश्लेषण, वर्गीकरण, क्रमबद्ध निर्विकल्प रूपमा संसार सामु प्रकाश पार्नुभयो । क्रमिक विकासको क्रममा वैज्ञानिकहरूको सिद्धान्तहरू गलत भएका छन् । तर हालसम्म बुद्धको कुनै एक वचन पनि अन्यथा साबित गर्न सकेको छैन । लाखौं अर्हत् भिक्षुहरूले प्रत्यक्ष अनुबोध गर्दै हरेक बौद्ध संगायनाहरूमा विद्वान तथा अर्हत् भिक्षुहरूले २५०० वर्षसम्म पनि अक्षरसः अनुमोदन गर्दै आएका छन् ।

चित्तहरूको वर्गीकरणः

चित्त र चेतसिक परमार्थ धर्महरूलाई छुट्टाछुट्टै हेर्न र बुझ्न साह्रै कठिन छ । किनभने चित्त र चेतसिक दुवै एक साथ उत्पत्ति हुन्छन्, एक साथ विनाश हुन्छन्, एउटै आरम्मण लिन्छन्, साथै एउटै वस्तु (आँखा, कान, नाक, जिब्रो, शरीर वा हृदयवस्तु) मा आधारित हुन्छन् । अभिधर्मार्थ संग्रहमा चित्तलाई संक्षेपमा ८९ प्रकारको बताइएको छ । जुनसुकै चित्त भए पनि एक समयमा एउटा मात्र चित्त उत्पन्न हुन्छ । चित्त र चेतसिकको उत्पत्ति र विनाश यस्तो द्रुत गतिले हुन्छन कि एक पटकको आँखा झिम्काईमा एक हजार अरब पटक हुन्छन् भन्ने कुरा अभिधम्म अट्ठकथामा वर्णन गरिएकोछ ।[१२]

भगवान बुद्धले धर्महरू र चित्तहरूबारे जति वैज्ञानिक र प्रष्ट रूपमा वर्गीकरण गरी उपदेश दिनुहुन्थ्यो, जो अरु धार्मिक सम्प्रदायहरूमा पाइँदैन । पछि बौद्ध विद्वानहरू जस्तै विज्ञानवादीहरू र सौत्रान्तिकहरूले चित्तहरूको नाम र विभाजन बेग्लै प्रकारले गरेको पाईन्छ ।[१३] उल्लेखित चित्तहरूको नामहरू, त्यसको अर्थ तथा त्यसमा सम्प्रयुक्त धर्महरूको हेक्का र सम्झना गर्ने प्रयास नै अभिधर्म विद्यार्थीहरूको लक्ष्य हुन्छ । धर्महरूको व्याख्या र विभाजन विभिन्न प्रकारले गरिए तापनि ८९ प्रकारका नाम धर्म विभाजनलाई प्रमुख आधार मानेमा श्रेयष्कर नै हुनेछ । एक समयमा एक प्रकारको चित्तमात्र उत्पन्न हुन्छ र विनाश हुन्छ । एकै प्रकारको चित्त वा एक पछि अर्को चित्त गरी धारा प्रवाह रूपमा चित्तहरू उत्पत्ति विनाश भईरहन्छन् ।

चित्तहरूलाई विभिन्न समुहहरूमा विभाजन गरी नामाकरण गरिएको पाइन्छ । जस्तो कि लौकिक चित्त र लोकुत्तर चित्त । काम, रूप र अरूप भूमिमा अवचरण गर्ने चित्तहरूलाई लौकिक चित्त भनिन्छ । कामलोकमा अवचरण गर्ने कुन कुन चित्तहरू हुन र कति वटा छन् भन्ने जिज्ञासा भएमा अकुसल चित्त १२, अहेतुक चित्त १८ र काम शोभन चित्त २४ जम्मा ५४ चित्तहरू भनि जवाफ निकाल्न सकिन्छ । त्रिलोक भन्दाको माथिकोलाई लोकुत्तर चित्त भनिन्छ । जाति वा

---

[१२] Min Tin Mon, The Essence of Buddha Abhidhamma, (Yangon: Min Tay Zar Mon, AD 1995), p. 111

[१३] उपाध्याय, पूर्ववत, पा.टि.नं.७, पृ. १९१, २१२□२१८

https://dhamma.digital

उत्पत्तिको हिसावले पनि चित्तलाई वर्गीकरण गरिएको छ। जस्तो कि सम्पूर्ण ८९/१२१ चित्तहरूलाई कुसल, अकुसल, विपाक र क्रिया चित्तहरूमा विभाजन गरिएका छन्। कुसल चित्त कति वटा छन् भन्दा महाकुसल चित्त ८, रूपावचर कुसल चित्त ५ र अरूपावचर कुसल चित्त ४ र मार्ग चित्त ४ गरी जम्मा २१ वटा हुन आउँछ। यसरी जुनसुकै समुहमा रहेका चित्तहरूको संख्या खोजी निकाल्न सकिन्छ। अभिधर्म अध्ययनको सिलसिलामा यो एउटा रमाइलो पक्ष हो साथै सम्झना र बुझाइ पनि गहिरिंदै जान्छ।

चित्त छ। चित्तको आफ्नै काम छ। तर चित्त एक्लै कहिलै अस्तित्वमा रहँदैन। हरेक चित्तहरूमा कुनै न कुनै चेतसिक धर्महरू सम्प्रयोग भएका हुन्छन्। ५२ वटा चेतसिकहरू मध्ये ७ वटा सब्ब चित्त साधारण चेतसिक सबै प्रकारका चित्तहरूमा मिसिएको हुन्छन्। १४ वटा अकुसल चेतसिकहरू अकुसल चित्तहरूमा उत्पन्न हुन्छन्। १९ वटा सद्धा, सति, हिरी इत्यादि सोभन साधरण चैतसिकहरू, ३ वटा विरति चैतसिकहरू (सम्मावाचा, सम्माकम्मन्त र सम्माआजीव), २ वटा अप्पमञ्ञा चेतसिक (करुणा र मुदिता) र १ वटा पञ्ञा चेतसिक गरी जम्मा २५ वटा चेतसिकहरू सोभन चित्तहरूमा उत्पन्न हुन्छन्। ६ वटा पकिण्णक चेतसिकहरूको स्थान निश्चित हुँदैनन्। कुसल, अकुसल, विपाक वा क्रिया चित्तहरूमा मिल्न सक्छन्। कस्ता प्रकारका चेतसिकहरूले गर्दा कस्तो प्रकारको मनको स्थिति हुन्छ भन्ने जान्नको लागि अभिधर्मको अध्ययन उपयोगी हुन्छ। यसरी मनलाई जान्न सकेमा खराब बाटो त्यागी असल बाटोमा हिंड्न प्रेरणा मिल्दछ। तलका पंक्तिहरूमा केही चित्तहरूको छोटकरी विवेचना गरिएका छन्।

लोभमूल चित्तहरू:

ती लोभमूल चित्तहरू क्रमैसंग ८ वटा चित्तहरूको नाम दिइएको छ। वेदना, दिट्ठि, र संस्कारको हिसावले विभाजन छ। मिथ्या दृष्टि र सम्यक दृष्टि मध्ये यहाँ दिट्ठिगत सम्पयुत्तं भन्नाले कर्म र कर्मफल सम्बन्धी गलत धारणा राख्ने मिथ्या दृष्टिलाई भनिएको हो। यसरी गलत धारणासहित रमाइलो मानिकन (सोमनस्स सहगत) प्रेरणा रहित (असङ्खारिक चित्त) स्वस्फूर्त उत्पन्न भएको चित्तलाई सोमनस्ससहगतं दिट्ठिगतसम्पयुत्तं असङ्खारिकं चित्तं भनिएको हो। यो लोभ चित्त सबभन्दा ठूलो पाप चित्त हो। त्यस पछिका लोभ चित्तहरूको पापको मात्रा घट्दै गई आठौं लोभ चित्त उपेक्खासहगतं दिट्ठिगतविप्पयुत्तं ससङ्खारिकं चित्तं सबभन्दा कम पाप भएको चित्त हो। यो चित्तलाइ १ नम्बर दिने हो भने माथि माथिको चित्तहरूलाई दोब्बर दोब्बर नम्बर दिंदै जाँदा सबभन्दा माथिको लोभ चित्तको नम्बर १२८ पुग्न जान्छ।

यसरी सबभन्दा माथिको लोभ चित्त कतिको घना हो भन्ने कुरालाई सम्झन सकिन्छ। संस्कारको हिसावले असङ्खारिक चित्तं वा ससङ्खारिक चित्तं भई असङ्खारिक चित्त ४ वटा र ससङ्खारिक चित्त ४ वटा गरी ८ वटा लोभ चित्तहरू छन्। पालिमा संखार र संस्कृतमा संस्कार शब्दको अर्थ सन्दर्भ अनुसार फरक फरक हुन्छन्। जस्तै पञ्चस्कन्धमा वेदना र सञ्ञा बाहेकको ५० वटा

https://dhamma.digital

चेतसिकहरूलाई सङ्खार जनाइएकोछ । पटिच्चसमुप्पादको १२ वटा अङ्गहरूमध्ये दोश्रो अङ्ग सङ्खार भन्नाले कुसल र अकुसल सम्पूर्ण कामहरूलाई जनाउँछ । सबै संस्कारहरू अनित्य छ भनि प्रज्ञाले देखेको बेला मात्र सांसारिक दुःख देखी विरक्त हुन्छ । यही नै विशुद्ध हुने मार्ग हो ।[१४] बुद्धको अन्तिम वचन समेतमा संस्कारहरू सबै नाश हुने धर्म हुन्, होसपूर्वक मेहनतका साथ कार्य गर्नु भनी उपदेश दिइएको छ । कार्य कारणबाट बनाउनु र बनाइएका धर्महरू नै संस्कार धर्महरू हुन् । यहाँ ससङ्खारिक लोभ चित्त भन्नाले अरुको प्रेरणा वा उक्साहटबाट लोभ उत्पन्न भएको भन्ने अर्थ लगाइएको छ ।[१५] मनमा ठीक बेठीक, गर्ने नगर्ने भनि द्वन्द्व भईरहन्छ । अरुको प्रेरणाबाट मात्र नभई अनेक विचार गरी स्वप्रेरणाबाट पनि लोभ चित्तहरू उत्पन्न हुन्छन् ।[१६] एउटा चित्त उत्पन्न हुन ५२ वटा चेतसिकहरूमध्ये अनेक मिल्दो चेतसिकहरू मिसिएका हुन्छन् । सबभन्दा माथिको लोभ चित्तमा सब्बचित्त साधारण चेतसिक ७ वटा, प्रकिर्णक चेतसिक ६ वटा, अकुसल चेतसिकहरू मोह, अहिरिक, अनोतप्प, उद्धच्च, तथा लोभ र दिट्ठि गरी १९ वटा चेतसिकहरू सम्प्रयोग भएका छन् । ससङ्खारिक लोभ चित्तमा थिन र मिद्ध दुई वटा थपिनपुग्छ । यस्तै हरेक चित्तमा मिल्दो चेतसिक धर्महरू आकर्षित हुन्छन् ।

द्वेष चित्तहरू:

दोमनस्स सहगत पटिघ सम्पयुत्त असङ्खारिक र ससङ्खारिक गरी द्वेष चित्तहरू दुई वटा छन् । आफूलाई प्रतिकूल हुने अवस्थाहरूको श्रृजना हुनासाथ द्वेष चित्तहरू उत्पन्न हुन्छन् । द्वेष चित्त उत्पन्न हुनासाथ अरुको जिउ, धन, मान, मर्यादामा हानी नोक्सानी हुने कार्य गरिन्छन् । अरुलाई हानी गर्नु भन्दा पहिला आफ्नै मनमा शान्ति भङ्ग भई बेचैन उकुस मुकुस हुन्छ । गाली गलौज, मारपीट, हत्या हिंसा, प्रतिशोध इत्यादिबाट पछि अनेक प्रकारका दुःख विपाकहरू भोग्न तयार हुनु पर्नेछ ।

Dhamma.Digital

अहेतुक चित्तहरू:

विपाक चित्तहरू १५ र क्रिया चित्तहरू ३ गरी जम्मा १८ चित्तहरूमा लोभ, द्वेष, मोह, अलोभ, अद्वेष, अमोह ६ वटा हेतुहरूमध्ये कुनै एउटा पनि हेतु नभएको चित्तलाई अहेतुक चित्त भनिन्छ । पूर्व कुसल अकुसल कार्यहरूको नतिजा वा परिणाम स्वरूप विपाक चित्तहरू उत्पन्न हुन्छन् । ती अहेतुक विपाक चित्तहरू कुसल पनि होइनन् र अकुसल पनि होइनन् । तर काम शोभन चित्तहरू २४ वटा मध्ये महाकुसल चित्तहरूको फल विपाक चित्तहरूमा अलोभ र अद्वेष दुई वटा हेतुहरू अथवा अलोभ, अद्वेष, अमोह तीन वटा हेतुहरू सहितको हुन्छन् । अकुसल लोभचित्त र

---

[१४] अमृतानन्द, पूर्ववत, पा.टि.नं. ११, पृ.९२
सब्बे संखारा अनिच्चाति यदा पञ्ञाय पस्सति, अथ निब्बिन्दति दुक्खे यस मग्गो विसुद्धिया । धम्मपद नं. २७७

[१५] शाक्य, पूर्ववत, पा.टि.नं.२,पृ.४६

[१६] Narada, f.n. no. 6, pp. 18-19

द्वेषचित्तहरू द्विहेतुक हुन्छन् । मोह चित्तमा मोह हेतु एउटा मात्र रहन्छ । अतः ८९ वटा चित्तहरू मध्ये अहेतुक चित्तहरू १८ बाहेक ७१ वटा सबै चित्तहरू हेतु सहितका हुन्छन् । अहेतुक तीन वटा क्रिया चित्तहरू मध्ये हसितुप्पादचित्त बुद्ध र अर्हत्हरूमा मात्र उत्पन्न हुन्छ । आलम्बनहरूतर्फ मन लगाउने आवर्जन काम गर्ने (मनले गर्ने १४ वटा कार्यहरू मध्येको एक) पञ्चद्वारावज्जन चित्त र मनोद्वारावज्जन दुई क्रिया चित्तहरू सबैमा उत्पन्न हुने चित्तहरू हुन् । कामसोभन, रूपावचर र अरूपावचर क्रिया चित्तहरू अर्हत्हरूमा मात्र उत्पन्न हुने चित्तहरू हुत् । परिणाम कुनै नआउने, गर्नु मात्र कार्यहरूलाई क्रिया चित्त भनिन्छ । बुद्ध र अर्हत्हरूले दान, शील, भावना, धर्मदेशना इत्यादि पुण्यकार्यहरू गर्छन्, तर त्यसको कुनै फल विपाक हुँदैनन् ।

मनले गरिने कार्यहरू (किच्च)

परमार्थ धर्म चित्त एउटा मात्र भए पनि चित्तले गर्ने काम बमोजिम चित्तको नामहरू फरक फरक हुन्छन् । मानिस एउटै भए पनि रोगीको उपचार गर्नेलाई डाक्टर र अदालतमा वहस गर्नेलाइ वकिल भनिन्छ । मनले गर्ने १४ प्रकारका कामहरू (किच्च) यस प्रकार छन् । १. पटिससन्धि किच्च, २. भवङ्ग किच्च, ३. आवज्जन किच्च, ४. दस्सन किच्च, ५. सवन किच्च, ६. घायन किच्च, ७. सायन किच्च, ८. फुसन किच्च, ९. सम्पटिच्छन किच्च, १०. सन्तीरण किच्च, ११. वोट्ठब्बन किच्च, १२. जवन किच्च, १३. तदारम्मण किच्च, १४. चुति किच्च । आँखाले हेर्ने काम गरे चक्खुविञ्ञाण भनिन्छ, इत्यादि । मनले माथिका कामहरू गर्दा क्रम मिलाएर गर्दछ । तल माथि गर्दैन । चित्तहरू उत्पन्न हुने क्रम (प्रवाहलाई) वीथि भनिन्छ । चक्खु, सोत इत्यादि द्वारहरूमा ६ वटा आरम्मणहरू मध्ये सम्बन्धित आरम्मणले स्पर्श गरेमा भवङ्ग उपच्छेद भएपछि मनले आवज्जन गर्ने काम गर्छ । पञ्चद्वारमा भए पञ्चद्वारावज्जन भनिन्छ र मनोद्वारमा भए मनोद्वारावज्जन भनिन्छ । द्विपञ्चविञ्ञाण पछि सम्पटिच्छन, सन्तीरण, वोट्ठब्बन, जवन, तदारम्मण कार्यहरू हुन्छन् । मनोद्वार वीथिमा भवङ्ग उपच्छेद पछि एकै चोटि मनोद्वारावज्जनको कार्य हुन्छ र त्यसपछि जवन र तदारम्मणको कार्यहरू हुन्छन् ।

उपसंहारः

अभिधर्म ग्रन्थ अध्ययन साथै ध्यान भावनाबाट मनको संरचना जानिन्छ । पाप वा पुण्यको संचय गर्ने काम जवन चित्तहरूले गर्छन् । त्रिलोकमा पुण्य संचय हुने जवन चित्तहरूको अभिवृद्धि गर्ने, पाप संचय हुने जवन चित्तहरू आउनु भन्दा अगावै वीथि क्रमलाई भङ्ग गर्ने वा कुसल जवनमा परिवर्तन गर्ने प्रत्येक व्यक्तिले धार्मिक उद्देश्य राखिनु पर्दछ । विपस्सना भावनाको विधिमा श्वास प्रश्वास आदिमा समथ विकास गरी राग, द्वेष आदि विकृतिहरू पन्छाइ तटस्थ भावमा बस्ने प्रयास गर्ने निर्देशन दिइन्छ ।

https://dhamma.digital

सन्दर्भ ग्रन्थहरूको सूची

नेपालभाषाः

अमृतानन्द, भिक्षु (अनुं), धम्मपद, काठमाडौं : धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, श्रीघः वि.सं २०४७

धर्मगुप्त महास्थविर, भिक्षु (अनु.) अभिधम्मत्थसङ्गहो, ललितपुरः बौद्ध जन विहार, ललितपुर, वि.सं २०६८

धम्मवती, भिक्षुणी (सं. व अनु.), अभिधर्म, काठमाडौं : धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, श्रीघः वि.सं २०७२

ज्ञानपूर्णिक (धम्माचरिय), भिक्षु, भाय् ह्यूम्ह, अभिधम्मत्थसङ्गहो, अभिधर्म संग्रह, (मूलपालि शब्दार्थ व भावार्थ लिसें), काठमाडौंः आनन्दकुटी विहारगुठी, वि.सं.२०४८

ज्ञानपूर्णिक, भिक्षु (अनु.), पच्चय उद्देस निद्देस, भिक्षु अनिरुद्ध महास्थविर, लुम्बिनीः राजकीय बुद्ध विहार, वि.सं. २०४४

नेपालीः

बज्राचार्य, प्रकाश, बौद्ध दर्पण (चौथो संस्करण), काठमाडौं : धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, श्रीघः वि.सं. २०६७

बन्ध, आर. बि., (अनु.) जीवनको प्रत्येक घडीमा अभिधर्मको उपयोग, ताइवानः द कर्पोरेट बडि अफ द बुद्ध एदुकेसनल फाउण्डेसन, ताइवान, वर्ष, अ.प्रा.

बुद्धघोष महास्थविर, भिक्षु, (अनु. र सं), अभिधर्मार्थ संग्रह, काठमाडौं : कुलनरसिंह शाक्य, ने.सं ११११

मानन्धर, मदन रत्न, (अनु.) महासतिपट्ठान सुत्त (मूल पालि र नेपाली भावार्थ सहित), काठमाडौं : धर्मकीर्ति प्रकाशन, वि.सं. २०७५

शाक्य, धर्मरत्न "त्रिशुली", (अनु.), अभिधम्मत्थसङ्गहो, ललितपुर : धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली", वि.सं. २०६०

शाक्य, महेन्द्र रत्न, अभिधर्म चित्तको परिचय, थेरवाद बुद्धिष्ट एकेडेमी, काठमाडौं, वि.सं. २०७२

हिन्दीः

उपाध्याय, भरतसिंह, पालि साहित्य का इतिहास, छैंठौं संस्करण, विभूति मिश्र, प्रधानमन्त्रीः हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग इ. सं. २०००

उपाध्याय, बलदेव, बौद्ध दर्शन मीमांसा, वाराणसी : चौखम्बा बिद्या भवन, १९९९

https://dhamma.digital

English:

Bapat, P.V., (Ed.), *2500 Years of Buddhism, 5th reprint*, New Delhi: Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting , Government of India, AD 1987

Mon, Dr. Min Tin, *The Essence of Buddha Abhidhamma*, Yangoon: Min Tay Zar Mon, 1995

Narada Maha Thera, *A Manual of Abhidhamma,* Malyasia: Buddhist Missionary Society, 1979

♦♦♦

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

नेपालमा स्थविरवादको विकाशमा लोकरत्न उपासक (तुलाधर) को देन

✍ सुचिता तुलाधर

पृष्ठभूमि

बुद्धधर्मका अनन्य भक्त लोकरत्न तुलाधरको जन्म वि.सं. १९६४ काठमाडौं, असन टोलमा भएको थियो । थेरवाद बुद्धधर्मका उपासक उहाँ एक प्रख्यात लोकगायक हुनाका साथै नेपालभाषा र साहित्य क्षेत्रमा उहाँले पुऱ्याउनु भएको योगदानका कारण उहाँलाई करुणाकर सिरपाबाट सम्मानित गरिएको थियो । जीवनभर अविवाहित रहनु भएका लोकरत्न सँधै सेतो वस्त्र लगाउने गर्नुहुन्थ्यो । त्यसैले उहाँलाई सबैले तुयु दाजु, तुयु बा भनेर बोलाउने गर्दथे ।[१] कडाइका साथ शील पालन गर्ने हुनाले उहाँलाई राम्रोसँग चिनेकाहरूले तुयु भिक्षु समेत भन्ने गर्दथ्यो । धर्म, संस्कृति, सामाजिक सेवामा जीवन अर्पित गरी उहाँको वि.सं २०४९मा देहावसान भएको थियो ।[२]

लोकरत्नको युवा अवस्था भनेको नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मको पुनर्जागरणको समय थियो ।[३] तत्कालीन शासकहरूले नेपालमा नेपालभाषा र बुद्धधर्म दुवैको दमन गर्ने नीति लिएको हुनाले नेपालबाट बुद्धधर्म झण्डै लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेको थियो । नेपालभाषा पनि बाँच्नका लागि संघर्ष गरिरहेको अवस्था थियो । नेपालभाषाका कार्यकर्ता तथा बुद्धधर्मको अभ्यास र प्रचार प्रसार गर्नेहरूलाई सर्वस्व हरण, जेल सजायँ, देश निकाला गर्नेदेखि मृत्युदण्ड समेत दिने गर्दथ्यो ।[४] यसै क्रममा, प्रव्रजित भिक्षुहरूलाई देश निकाला गर्ने जस्तो निन्दनीय कार्यहरू समेत ३ पटकसम्म भएको थियो । यस्तो परिस्थितिमा लोकरत्न एक अमुक दर्शक मात्र भएर बस्नुभएको थिएन । त्यस्ता

---

१ मदन सेन बज्राचार्य, लोक गायक लोकरत्न तुलाधरया जीवनी, वि.सं. २०४६, पाटनः लोक साहित्य परिषद, पृ. १

२ अन्तर्वार्ता : अंगुरमान तुलाधर, कमलादी

३ पूर्वोक्त पाद टिप्पणी १, पृ. १

४ माधव कर्माचार्य, फणीन्द्र रत्न बज्राचार्य (सं), चित्तधर स्मृति ग्रन्थ, लोकरत्न तुलाधर, "न्यत बाबु : चित्तधर दाजु", काठमाडौं : नेपाल भाषा परिषद, वि.सं. २०४०, पृ. ७ देखि १४

https://dhamma.digital

समस्याहरूको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरूको निर्माण कार्यमा लाग्नुभएको थियो ।[५]

लोकरत्नमा थेरवाद, महायान र बज्रयान तीनै यानहरूमा उत्तिकै आस्था थियो । उहाँको समय स्थविरवादको पुनर्जागरणको समय भएकोले उहाँले यस्को जग बलियो बनाउन भरमग्दुर प्रयास गर्नु भएको देखिन्छ । यस्को लागि उहाँले पुऱ्याउनु भएको अतुलनीय योगदानका केही अंशहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

किंद्वो विहारको जिर्णोद्धार तथा आनन्दकुटी विहारको निर्माण :

नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मको पुनर्स्थापन र पुनर्जागरणको लागि किंद्वो बहा र किंद्वो विहारको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । किंद्वो बहा स्वयम्भूको दक्षिण स्थित पुरानो बहा हो भने किंद्वो विहार त्यसको केही दुरीमा रहेको अनागारिका धर्मचारीबाट निर्माण गरिएको विहार हो ।[६]

वि.सं. १९७७ मा लोकरत्न १९ वर्षको हुँदा ल्हासाबाट काठमाडौं फर्कनु भएको थियो । त्यसबखत किंद्वो विहारको जिर्णोद्धारका कार्य भईरहेको थियो । यसको सम्पूर्ण जिम्मा लिनुभएका सिद्धिरत्न ताम्राकार अस्वस्थ भएको र बुद्धरत्न साहु पनि ल्हासा जानुपरेको हुनाले किंद्वो विहार जिर्णोद्धार गर्ने कार्यको सम्पूर्ण जिम्मा लोकरत्नलाई दिइएको थियो, जुन उहाँले राम्ररी सम्पन्न गर्नुभयो ।[७]

पछि किंद्वो विहारमा धेरै श्रद्धालुहरूको घुईंचो बढेपछि त्यो ठाउँ सानो हुन थालेको थियो । त्यसैले वि.सं. १९९८ मा लोकरत्न र उहाँका साथीहरू मिलेर धम्मालोक भन्तेको नाममा स्वयम्भू पछाडि बस्न योग्य स्थान बनाउनका लागि बहाली पुर्जी प्राप्त गराई एउटा सानो रामझोपडि तयार गरि दिनुभएको थियो । धम्मालोक भन्तेले त्यहाँबाट प्रबचन दिन थालेपछि त्यहाँ पनि भिडभाड बढेर त्यो ठाउँ पनि सानो भएर गयो । त्यसैले लोकरत्न र उहाँका साथीहरू मिलेर उक्त झोपडिलाई ठूलो बनाइ दिनुभयो । यस ठाउँमा बस्दा अत्यन्त आनन्द आउने भएकोले यस ठाउँलाई आनन्दकुटी विहार भनियो ।[८]

आनन्दकुटी विहारमा राखिएको संगमरमरको बुद्धमूर्ति धम्मालोक भन्ते स्वयंले कुशीनगरबाट ल्याउनु भएको थियो । भिमफेदीसम्म ल्याईपुग्दा जुद्ध शमशेरको प्रशासनद्वारा बौद्ध भिक्षु तथा अनागारिकाहरूलाई देश निकाला गर्ने घोषणा गरिएको थियो । यो खबर आएपछि उक्त बुद्धमूर्ति भिमफेदीमा नै छोडी धम्मालोक भन्ते काठमाडौं जानुभएको थियो । पछि उक्त बुद्धमूर्ति लोकरत्नको

---

५ बैकुण्ठ प्रसाद लाकौल, नेपालय् स्थविरवाल गुकथं वःगु खः ? काठमाडौंः मालति लाकौल, वि.सं. २०४२, पृ. ६९ देखि ७२

६ Saraha Levin and David N. Gellner, *Rebuilding Buddhism*, England: Harvard University Press, 2005, pp 52 and 72

७ लाकौल, पूर्वोक्त पादटिप्पणी नं ५, पृ. ६९ देखि ७२

८ बज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी नं १, पृ. ४३ देखि ४४

https://dhamma.digital

सक्रियतामा आनन्दकुटी विहारमा ल्याईयो ।[९]

श्रीलंकाका नारद भन्तेसँग लोकरत्न पनि श्रीलंका जानुभएको थियो । आनन्दकुटीमा पनि श्रीलंकाको थुपाराम विहारको चैत्य बनाउने भनेर त्यहाँ त्यस्को नक्सा बनाउन लगाएको थियो । पछि त्यही नक्सा बमोजिम आनन्दकुटीमा पनि थुपाराम चैत्य बनाएको थियो ।[१०]

विश्वशान्ति महाविहार (कर्मराज महाविहार) को निर्माण :

स्वयम्भुस्थित यो विहार निर्माण कार्यमा लोकरत्नले नाइकेको भूमिका निभाउनुभएको थियो । यस विहार निर्माण कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निभाउने लोकदर्शन बज्राचार्य र बुढा लामाबीच कुरा गर्न लोकरत्नले नै दोभाषेको रूपमा सहयोग गर्नुभएको थियो । विहारको निमार्णका लागि उहाँले राजदरवारबाट ८ वटा सत्तरी पनि ल्याउनुभएको थियो । विहारको निर्माण कार्य सकिएपछि यो विहारको रेखदेख तथा पुजापाठमा निरन्तरता दिनका लागि बुढा लामाले लोकरत्नलाई नै जिम्मा दिन लगाउनुभएको थियो । लोकरत्नले यस विहार निर्माण हुँदा एउटा छुट्टै डायरी लेख्नुभएको थियो । आज यो डायरी नै यस विहारको एक महत्वपूर्ण इतिहास भएको छ ।

मणिचूडमा चैत्यको निर्माण :

ल्हासाबाट पाल्नुभएका न्वमवा लामाको इच्छा बमोजिम मणिचूड डाँडामा एउटा चैत्य स्थापना गरिएको छ । यो चैत्य निर्माणको लागि लोकरत्न स्वयं आवश्यक सामानका साथ ज्यामी दकर्मी सबैलाई लिएर त्यहीं २ हप्तासम्म बसी यस्को निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुभएको थियो । यस्तै प्रकारले जामाच्वोमा रहेको चैत्य जिर्णोद्धार गर्ने तथा कपिलवस्तुमा मंगलमान बज्राचार्यद्धारा चैत्य निर्माण गराईएको कार्यमा पनि लोकरत्नले महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउनु भएको थियो ।[११]

ज्ञानमाला भजन :

नेपालको लागि ज्ञानमाला भजनको जन्मदाता भिक्षु धम्मालोक भन्ते हुनुहुन्छ । बुद्धधर्मको सन्देश बोकेका गीतहरू गाउने चलन बि.सं १९९० स्वयम्भूको सत्तलबाट शुरु भएको थियो ।[१२] यसको लागि पुस्तक व्यवस्थापन गर्न लोकरत्न तुलाधरको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । राणाशासकबाट ज्यान सजायँ हुनसक्ने जस्तो खतरा हुनसक्ने त्यस अवस्थामा उहाँले १ महिनासम्म शिवपुरीमा नै बसेर ज्ञानमाला पुस्तक संपादन गर्ने काम गर्नुभएको थियो । यसबेला लोकरत्नले धम्मालोक भन्तेले लेख्नु भएको ईश्वर म्हसीकि, अनुत्तर विजय पुस्तकको सम्पादन कार्यमा मदत गर्नुभएको थियो ।[१३] भजनको पहिलो पुस्तक वि.सं. १९९५ मा प्रकाशित भएको थियो । यो पुस्तक निकै

---

९ मूर्ति काठमाडौं पठाउन भिमफेदीमा बनाइएको पूर्जी अनुसार

१० लाकौल, पूर्वोक्त पादटिप्पणी नं ५, पृ. १५ देखि ९१

११ बज्राचार्य, पुर्वोक्त पादटिप्पणी नं १, पृ. ५६ देखि ५८

१२ तीर्थ नारायण मानन्धर, जिगु लुमन्तिइ यँ दे म्हिगः व थौं, काठमाडौं : नेपालभाषा परिषद, २००७ पृ. ९८

१३ बज्राचार्य, पूर्वोक्त पाद टिप्पणी नं १, पृ. ५६

https://dhamma.digital

लोकप्रिय भएकोले गर्दा दोस्रो संस्करण पनि वि.सं. १९९८ मा नै प्रकाशित भएको थियो । दोस्रो संस्करणको लागि पनि लोकरत्नले थुप्रै मद्दत गर्नुभएको थियो । तर यी दुवै पुस्तकहरूमा लेखक र प्रकाशकको मात्र नामहरू राखेर संपादकको नाम नै खालि राखिएको छ । लोकरत्नले राणा सरकारको नजरबाट बच्नका लागि नै यी पुस्तकहरूमा आफ्नो नाम नराख्नु भएको हुनुपर्दछ। यदि यस्तो नगरेको भए धम्मालोक भन्ते जस्तै उहाँ पनि ज्ञानमाला भजन पुस्तकका कारण जेल जानुपर्ने थियो होला भन्न सकिन्छ। लोकरत्नले झण्डै २० वटा जति गीतहरू पनि रचना गर्नुभएको थियो। ती मध्ये "नित्य याव आरती, बुद्ध भगवान्या" बोल रहेको गीत एउटा ज्ञानमाला भजनको १७ औं संस्करण पुस्तकको पृष्ठ १६५ मा भित्रिएको छ। यस्मा पनि लेखकको नाम उल्लेख भएको पाईंदैन। लोकरत्नले लेख्नुभएको मौलिक गीतमा केही हेरबदल गरेर यस पुस्तकमा छापिएको पाईन्छ।

संस्थागत कार्य :

लोकरत्नले धर्मोदय सभा र स्वयम्भू विकाश मण्डलको संस्थागत सदस्य भएर काम गर्नुभएको थियो। धर्मोदयको चौथो महाअधिवेशनको लागि लोकरत्न यस सभाका कार्यकारी सदस्य हुनु भएको थियो ।[१४] धर्मोदय सभाबाट धर्मोदय मासिक पत्रिका प्रकाशन गर्न थालेदेखि उहाँले यस्को प्रचारप्रसार गर्ने, ग्राहक बनाउने, पत्रिका वितरण गर्ने, लेखहरू संकलन गर्ने जस्ता कार्यहरू निरन्तर रूपमा गर्नुभएको थियो। वि.सं. २००८ मा अर्हन्त भिक्षु सारिपुत्र र महामौद्गल्यायनका अस्थिधातुहरू नेपालमा ल्याएर ठूलो उत्सव गरी नगर परिक्रमा गरिएको थियो । यस्को लागि आवश्यक गाजाबाजा तथा मानिसहरू मिलाउने सम्पूर्ण जिम्मा लोकरत्नलाई नै दिइएको थियो ।[१५]

स्वयम्भु विकाश मण्डलमा वि.सं. २०११ देखि वि.सं. २०३४ सम्म संस्थापक सदस्य भएर काम गर्दा यस संस्थाको प्रचारमन्त्रि तथा बुद्धपुजा व्यवस्थापन उपसमितिको आयोजक हुनु भएको थियो। त्यस्तै स्वयम्भु डाँडामाथि मोटर जानेबाटो बनाउने काममा पनि उहाँले महत्वपूर्ण भूमिका निभाउनु भएको थियो ।[१६]

थेरवाद भिक्षुहरुका लागि विभिन्न सहयोग :

बुद्धधर्म विकासको लागि अत्यन्त चुनौतिपूर्ण रहेको राणाकालीन समयमा भिक्षु भिक्षुणीहरूबाट धर्मप्रचार गर्ने काममा धेरै सहयोग पुऱ्याउने उपासकहरू मध्ये लोकरत्नलाई एक विशेष व्यक्तिको रूपमा लिन सकिन्छ। लोकरत्न जस्ता उपासक उपासिकाहरूको सहयोग नभएको भए नेपालमा थेरवाद बुद्धशासन यसरी अगाडि बढाउन अझ कठिन हुने कुरामा दुई मत हुने स्थान छैन् । वि.सं. २००१ मा वर्षाबासको समयमा जुद्धशमसेरको आदेशमा ८ जना बौद्ध भिक्षुहरूलाई देश निकाला गरिएको थियो ।[१७] लोकरत्नले त्यसबेला एउटा जुक्ति निकालेर अनागारिकाहरूलाई देश

[१४] ऐ ऐ, पृ. ५८

[१५] ऐ.ऐ. पृ ६० देखि ६१

[१६] ऐ.ऐ. पृ ६३

[१७] लाकौल, पुर्वोक्त पाद टिप्पणी नं ४, पृ. १५ देखि ५८

https://dhamma.digital

निकाला हुनबाट जोगाउनु भएको थियो । अनागारिका धम्मपालीको नाममा लोकरत्न आफैले वर्षाबासको समयमा महिलाहरूलाई बिदेश जान निकै अप्ठ्यारो हुने कुरा जाहेर गरी जरसाहेब बहादुर शमशेरलाई एउटा बिन्तिपत्र पठाउनु भयो । उक्त बिन्तिपत्र सदर भएकै कारण अनागारिका धम्मपालीकोलागि नेपालमा नै वर्षाबास बस्नका लागि अनुमति प्राप्त भएको थियो ।[१८]

लोकरत्न दिनहुँ स्वयम्भु जाने गर्नुहुन्थ्यो । त्यहाँबाट फर्कने बेलामा किंद्वो विहार र आनन्दकुटी विहारमा पसेर सबैलाई एक बचन बोलि कस्तो छ, के पुगेन सबै बुझेर आवश्यक भए बमोजिम मद्दत गर्नुहुन्थ्यो । यसरी लोकरत्नले भिक्षुसंघको लागि गर्नुभएको गुण सबैले मनन गर्न योग्य छ ।[१९]

अमृतानन्द महास्थविर

नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मको पुनर्स्थापना र यस्को विकाशमा योगदान दिनुभएका अग्रपंक्तिका व्यक्तित्वहरू मध्ये अमृतानन्द भन्तेको पनि नाम आउँछ । पाल्पामा सन् १९१८ मा जन्मनु भएका उहाँबाट नेपालमा थेरवाद शासनकोलागि महत्वपूर्ण काम गर्नुभएको थियो ।[२०] आफ्नो प्रभावशाली व्यक्तित्व, वाक्सिद्धिका कारण उहाँले निकै ख्याती प्राप्त गर्नुभएको थियो । उहाँले थुप्रै महत्वपूर्ण ग्रन्थहरू पनि लेख्नुभएको थियो । उहाँ यसरी सफल हुनुको मुख्य कारण उहाँले प्राप्त गर्नुभएको शिक्षा दिक्षा र तालिम नै हुन । प्रब्रजित हुने बेलासम्म साधारण शिक्षामात्र हासिल गरेका अमृतानन्द भन्तेले ३ । ४ वर्षसम्म भारतको विश्वविद्यालयमा बसेर अध्ययनगरी तालिम प्राप्त गर्नुभएको थियो । भन्तेले यसरी अध्ययन गर्न पाउनमा लोकरत्नको ठूलो देन रहेको छ । भन्तेले आफू विश्वविद्यालयमा भर्ना हुन लोकरत्नलाई निरन्तर रूपमा मासिक पढाई खर्च पठाई आर्थिक रूपले पूर्ण जिम्मा लिनका लागी अनुरोध गर्नुभएको थियो । ३..४ वर्षको लागि हरेक महिना कम्पनी रु. २०, ३० आवश्यक भएको थियो । विश्वविद्यालयमा भर्ना हुने बेलामा अग्रिम ३ महिनाको शुल्क भुक्तानी गर्नुपर्ने अवस्था रहेको थियो । भन्तेले कति आतुरता र विश्वासका साथ लोकरत्नलाई अनुरोध गर्नुभएको थियो भन्ने कुरा उहाँले ३ वटा पत्र ५ दिन भित्रमा नै पठाउनु भएबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । भन्तेले लोकरत्नलाई यस्तो मौका फेरि फेरि आउँदैन, मौका हातमा आएको बेला काम गरी हाल्नुपर्छ, यस्को लागि आर्थिक उपकार गरि दिनुभयो भने दान मध्येको सबैभन्दा ठूलो धर्मदानको फल संचय गर्न सक्नुहुनेछ भन्नुभएको थियो । भन्तेले फेरि दोहेऱ्याएर भन्नुभएको थियो कि मलाई यति बिद्या आर्जन गराएर शासनिक उपकार गरि दिनुभयो भने नेपालको (बुद्धधर्मको) भविष्य सुधार नभइ रहन सक्दैन ।[२१]

पत्रमा भन्तेले उहाँहरू बीच भएका कुराहरू गोप्य राख्नका लागि खबरदारी समेत गर्नुभएको पाइन्छ । यसरी गोप्य रूपमा लेखिएको पत्र अनुसार भन्तेले लोकरत्नसंग जस्तोसुकै कुरामा पनि

---

[१८] बज्राचार्य, पूर्वोक्त पाद टिप्पणी १, पृ. २३ देखि पृ. ४५

[१९] भिक्षु मैत्रीसंगको कुराकानी बाट

[२०] Harish Chandra Lal singh, *Buddhism in Nepal,* Kathmandu: Ratna pustak Bhandar, 2004, Pp 122-123

[२१] अमृतानन्द भन्तेले लोकरत्नलाई पठाउनु भएको ३ वटा पत्रहरू

https://dhamma.digital

सल्लाह गर्न मिल्ने हितैषी भएको र उहाँले भन्तेलाई जसरी पनि सहयोग गर्ने गरेको बुझिन आउँछ। पछि भन्तेको श्रीमती प्रबजित भईसकेपछि लोकरत्नले उहाँहरूको छोरी विमलालाई आफ्नै घरमा लगेर एक अभिभावकको रूपमा देखभाल समेत गर्नुभएको थियो। यसरी अध्ययन तालिम लिने बखतमा भन्तेले आर्थिक र सामाजिक जिम्मेवारीबाट पूर्ण रूपले निश्चिन्त हुनसकेको हुनाले नै यति राम्ररी तालिम प्राप्त गर्न सकेको भनेर ठोकुवा नै गर्न सकिन्छ।

भिक्षु धम्मालोक

लोकरत्न ल्हासामा हुँदादेखि नै दशरत्न बैद्य/साहु (पछिका धम्मालोक भन्ते) सँग राम्रो चिनजान थियो। ल्हासाबाट फर्केपछि दशरत्न साहुले किंद्वो विहारमा मर्मत कार्यका लागि आफ्नो हातमा लगाइराखेको दशौवटा सुनका औंठीहरू लोकरत्नलाई दिनुभएको थियो। यसबाट दशरत्न साहुको बुद्धधर्मप्रति भएको श्रद्धा तथा लोकरत्नप्रति भएको बिस्वास स्पष्ट हुन्छ। पछि उहाँ प्रब्रजित भएर धम्मालोक भन्ते भइसकेपछि उहाँले रचना गर्नुभएको ज्ञानमाला भजन पुस्तकको सम्पादन गर्ने काम पनि लोकरत्नले नै गर्नुभएको थियो।[२२] जुन उस बखत राणा सरकारको नजरबाट बचेर गर्नुपर्ने खतराले भरिपूर्ण कार्य थियो।

प्रज्ञानन्द महास्थविर

नेपालको भिक्षु महासंघको प्रथम संघमहानायक हुनुभएका प्रज्ञानन्द महास्थविर वि.सं. १९८५।८६ तिर धर्मप्रचारका लागि नेपाल आउनुभएको थियो। त्यस बखत समय परिस्थितिका कारण उहाँ स्वयम्भु पछाडि छोद्वो भन्ने ठाउँमा बडो कष्टकर किसिमले बस्नुभएको थियो। उहाँलाई लोकरत्न र दशरत्न साहु (पछिका धम्मालोक भन्ते) ले देखेपछि किंद्वो विहारमा ल्याउनुभएको थियो। किंद्वो विहारमा बसिसकेपछि मात्र उहाँले धर्मप्रचार गर्न थाल्नुभएको थियो। धर्मप्रचार गर्नकोलागि चाहिने जति सहयोग पनि लोकरत्न र दशरत्न साहुले नै गर्नुभएको थियो।[२३] भन्तेको इच्छा बमोजिम लोकरत्नले उहाँलाई साँखु, बज्रजोगिनी, मणिचुड, नाला, बनेपा, नमोबुद्ध, चोभार, तःदहं, फर्पिङ्ग, कुरुवाः, बुंगमति आदि सबै ठाउँहरूमा घुमाउनुभएको थियो।

भिक्षु शाक्यानन्द

शाक्यानन्द भन्ते नेपाल भिक्षु महासंघको दोस्रो संघनायक हुनुहुन्थ्यो। भन्ते र लोकरत्नबीच पनि दुःखसुःखको कुरा गर्न मिल्ने किसिमको सम्बन्ध रहेको कुरा उहाँले लोकरत्नलाई पठाउनुभएको पत्रहरूबाट प्रमाणित हुन्छ। भन्तेले लोकरत्न मार्फत काठमाडौं र बुटवलका खबर आदानप्रदान गर्ने गरेको बुझिन आउँछ।[२४]

---

[२२] बज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी न. १, पृ.६६

[२३] ऐ.ऐ., पृ.७३

[२४] भिक्षु शाक्यानन्दले लोकरत्नलाई पठाउनु भएको पत्र

https://dhamma.digital

चुन्द शास्त्री महास्थविर

चुन्द भन्तेसंग पनि लोकरत्नको महत्वपूर्ण सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । भन्तेले लोकरत्नलाई आफ्नो पत्रमा भिक्षुहरूलाई सँधै उपकार गर्ने एक महत्वपूर्ण उपासकको रूपमा प्रशंसा गर्नुभएको छ । उहाँले लेख्दै गर्नुभएको संस्कृत, हिन्दी, नेवारी आयुर्वेदको "शब्दकोष" मा नेपालभाषामा व्यक्त गर्न अप्ठेरा केही शब्दहरू नेपालका वैद्यहरूलाई सोधेर लेखी पठाउनु भन्नुभएको थियो । यसरी लोकरत्नले चुन्द भन्तेको ग्रन्थ तयार पार्नलाई पनि महत्वपूर्ण सहयोग गर्नुभएको बुझिन आउँछ ।[२५]

उपसंहार

राणा सरकारको तर्फबाट बुद्धधर्मको अभ्यास र प्रचारप्रसारमा अंकुश लगाउनका साथै भिक्षुहरूलाई देशनिकाला गर्ने जस्तो निन्दनीय कार्यहरू हुँदा लोकरत्न एक अमुक दर्शकमात्र भएर बस्नुभएको थिएन । त्यस्ता समस्याहरूको व्यवस्थापन गर्ने र स्थविरवादको पुनर्जागरणका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरूको निमार्ण कार्यमा लाग्नुभएको थियो ।

उहाँले पुनर्जागरणकालीन वरिष्ठ भिक्षुहरू सबैलाई चाहिंदो किसिमले सहयोग गर्नुभएको थियो । ती मध्ये अमृतानन्द भन्तेको लागि उहाँले गर्नुभएको महत्वपूर्ण कार्यहरूले गर्दा लोकरत्न थेरवाद बुद्धशासनको लागि एक महत्वपूर्ण आधारशिलाको रूपमा रहनगएको छ । भिक्षु अमृतानन्दले बुद्धधर्मका महत्वपूर्ण ग्रन्थहरू लेख्नुभएको छ । भन्तेमा यस किसिमको क्षमताको विकाश हुनुको मुख्य कारण उहाँको शिक्षानै हो । लोकरत्नको कारणले नै भन्तेले निश्चिन्त भएर अध्ययन क्षेत्रमा यति ठूलो सफलता हासिल गर्नसकेको हो । यस्तो सहयोग भएको कारणले गर्दा नै भन्तेले आफ्नो पत्रमा भन्नुभए झै नेपालमा शासनिक सुधार हुनाका साथै यस्को जग पनि बसेको हो भन्न सकिन्छ । तर भन्तेले आफ्नो पत्रमा उहाँहरूबीच भएका कुराहरू गोप्य राख्न भनिएको कारणले पनि लोकरत्नले भन्ते उपर गर्नुभएको धम्मदान र नेपालको लागि गर्नुभएको शासनिक उपकार अहिलेसम्म नै उजागर नभएको हुनु पर्दछ । त्यसैले लोकरत्नले गर्नुभएका अन्य योगदानहरूका साथमा अमृतानन्द भन्ते उपर गर्नुभएको उपकारलाई प्रचारप्रसार गरिनु आवश्यक देखिन्छ । जहाँ जहाँ अमृतानन्द भन्ते र उहाँले नेपालमा बुद्धधर्मको जग बसाउनुभएकोबारे उल्लेख गरिन्छ, तहाँ तहाँ उपकारी लोकरत्नको नाम संगसंगै उल्लेख हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

लोकरत्नको स्वर्गारोहण भएको ३ दशक पनि भएको छैन, तर अहिले नै लोकरत्नलाई नेपालको थेरवाद बौद्ध जगतले भुलिसकेको देखिन्छ । बौद्ध विद्वान भनाउँदाहरूले पुनर्जागरणको इतिहास लेख्ने क्रममा लोकरत्न तथा यस्ता अभियन्ताहरूबारे खासै कतै चर्चा गरेको पाईंदैन । नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मको पुनर्जागरणका विभिन्न श्रृंखलामा योगदान दिनुभएका हरेकको भूमिकालाई एक महत्वपूर्ण कडीको रूपमा लिनु आवश्यक छ । त्यसकारण यस्ता उपासक उपासिकाहरूको योगदानको बारेमा

---

२५ भिक्षु चुन्दले लोकरत्नलाई पठाउनु भएको २ वटा पत्रहरू

https://dhamma.digital

पनि लेखाजोखा राख्नु आवश्यक छ। यस्ता कार्यहरूको लेखाजोखा गर्दा चर्चा परिचर्चा मात्र होईन उहाँहरूको बारेमा गहिरो शोधखोज गरी लिखित दस्तावेज समेत तयार पारी उहाँहरूको जीवनी प्रकाशन गर्नु आवश्यक छ। यसरी उहाँहरूको जीवनीलाई उजागर गर्न सकेमा मात्र उहाँहरूको योगदानलाई न्याय गरेको हुनेछ। यो संसारमा निःस्वार्थ रूपले गुन गर्ने मानिसहरू दुर्लभ छन्, गुन लिएर गुन सम्झने मानिसहरू झन दुर्लभ छन्। लोकरत्नले नेपालको बुद्धशासनको जग बसाल्नका लागि अतुलनीय गुन गर्नुभएको छ। उहाँलाई नेपालको बुद्धधर्म पुनर्जागरणको इतिहासमा स्मरणीय व्यक्तित्वको रूपमा स्थान दिनु समग्र बौद्ध जगतको प्रयास आवश्यक छ।

♦♦♦

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

आर्यमार्ग लाभ गरेका बुद्धकालीन बालबालिकाहरू

✍ रजनी शाक्य

१. पृष्ठभूमि

बालबालिकाहरूको अवस्था जीवनको महत्वपूर्ण अवस्था हो । कलिलो माटो भैंm हुने यस अवस्था भावी जीवन कस्तो हुने भन्ने कुरामा निर्णायक हुन्छन् । पारिवारीक परिवेश तथा सामाजिक वातावरणबाट बालबालिकाहरू प्रभावित हुने गर्दछ । परिवार तथा वातावरण अनुकूल भएमा उनीहरूले बाल्यकालमै महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू प्राप्त गर्न सक्ने क्षमता राख्दछन् ।

बुद्धदेशनाको मूल उद्देश्यको रूपमा रहेको मार्गफल सामान्यतः वयस्कहरूले मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ कि भन्ने विषयमा यदि उचित वातावरण भएमा र पूर्वकर्मको संस्कार भएमा बाल्यकालमा नै यस्ता आध्यात्मिक उपलब्धिहरू हासिल गर्न सकिने कुरा बौद्ध साहित्यमा उल्लेख भएका छन् । प्रस्तुत लेखमा तिनै बालबालिकाहरूको बारेमा चर्चा गरिने छ ।

उदाहरणका लागि विशाखा महाउपासिका मगध राज्यका अमृतभोगी कुबेरपतिको कुलमा जन्मेकी थिइन् । सात वर्षको उमेरमा पाँचसय रथ र पाँससय परिचारिकाहरू उनको सेवामा राखिएका थिए ।

बुद्धधर्मको इतिहासमा सर्वप्रथम श्रोतापन्न हुने महिला कुररघरकी काली, राजगृह नगरका सेठकी छोरी थिइन् । भद्रा कापिलानी मद्द देशको सागल नगरका अल्याख धनसम्पत्ति हुने कपिल ब्राम्हणकी छोरी थिइ ।[१]

यसरी नै सुवर्ण वर्णको भएकोले सोण (सुवर्ण) भनी नाम राखिएका सोण कोटिविंश चम्पाबासी उशम श्रेष्ठीको कुलमा जन्मेका थिए । अति सुखभोग गरेका सोणले खाली खुट्टा भुइमा टेक्नुपरेको थिएन ।[२]

---

१ भिक्षु अमृतानन्द, बुद्धकालीन श्राविका चरित-१ (काठमाडौं: आनन्दकुटी विहार गुठी, २५१८) पृ. ५२९ ।

२ भिक्षु कोण्डन्य (सं.) सम्यक् सम्बुद्ध (काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल, ११२४) पृ. २१६ ।

https://dhamma.digital

कुररघर नगरको एक महाधनी सेठको छोरा सोणले बाल्यकालमा कोटी मूल्यपर्ने मुन्द्री कानमा लगाउने गर्थे ।[३] वाराणसी सेठका छोरा यश कुमार, ५४ कोटी धन खर्च गरी जेतवन विहार बनाई भिक्षुसंघलाई दान दिएका महादानपति साहु अनाथपिण्डितका तीन छोरीहरू महासुभद्रा, चूलसुभद्रा, सुमना र छोरा कालको बाल्य सुख सुविधा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

मट्ठकुण्डली एक यस्तो बालक थियो, जसको जीवनकथा निकै मार्मिक थियो । उनी श्रावस्तीका अदिन्नपुब्बक ब्राम्हणको कुलमा जन्मेका थिए । धनसम्पत्तिले सम्पन्न ब्राम्हण कुलमा जन्मेर पनि बुबाको कंजुस चित्तका कारण सोह्र वर्षको उमेरमा जण्डिस रोग लागेर मरणान्त अवस्थासम्म पुग्दा पनि बुबाले वैद्यकहाँ राम्ररी जँचाएर औषधी उपचार गराएनन् । मट्ठकुण्डली बाँच्ला जस्तो अवस्था नरहेपछि छरछिमेक नातेदारहरू घरमा बिरामी हेर्न आउँदा आफ्नो सम्पत्ति देख्ने भयले गर्दा छोरालाई घरको बाहिरी आंगनमा नै राखेका थिए । रोगको उपचार नपाएपछि मट्ठकुण्डलीले त्यहीँ प्राण त्याग गरे ।[४]

२. बुद्धधर्ममा श्रद्धावान् बालबालिकाहरु

बुद्धकालीन समाजमा ६२ प्रकारका दार्शनिक मतमतान्तर विद्यमान थियो ।[५] ती मध्ये विशेष गरी मानिसहरू पूर्णकश्यप, मक्खलि गोसाल, अजित केशकम्बल, प्रकुध कात्यायन, सञ्जय वेलट्ठपुत्र र निगण्ठ-नाटपुत्र गरी छजना तीर्थंकर तथा गणाचार्यहरूले प्रतिपादन गरेका दार्शनिक सिद्धान्तहरू अनुसरण गर्ने गर्दथे ।[६] देशका प्रजागणदेखि लिएर राजा महाराजा, सेनापति, अमात्य, श्रेष्ठी, महाजनहरू आ-आफ्ना आस्था तथा विश्वास अनुरूप ती तीर्थंकरहरूकहाँ जाने, उनीहरूलाई घरमा आमन्त्रण गर्ने गर्दथे । एउटै परिवारका सदस्यहरू पनि फरक फरक दार्शनिक मान्यताको अनुसरण गरिरहेका हुन्थे जस्तै, विशाखा भगवान् बुद्धप्रति श्रद्धा राख्दथे भने उनका श्रीमान् पूर्णवर्द्धन निर्गन्थप्रति श्रद्धा राख्दथे ।[७] त्यस्तैगरी राजगृहका धनञ्जानी ब्राम्हणी श्रोतापत्ति फल प्राप्त भएकी थिइन् भने परिवारका अन्य सदस्यहरू भगवान् बुद्धलाई गाली गर्दथे ।[८] जुन दार्शनिक सिद्धान्तलाई मान्ने परिवारमा बालबालिका जन्मे त्यही दर्शनलाई बच्चाहरूले पनि अनुसरण गर्ने गर्दथे । बुद्धधर्म र अन्य तैर्थिक मतमतान्तरबीच तीब्र प्रतिस्पर्धा भएको प्रष्ट देखिन्छ ।

तैर्थिक मार्गमा लागेका श्रावकहरूले आफ्ना बच्चाहरूलाई भिक्षुसंघलाई वन्दना नगर्ने, विहारमा कहिल्यै भित्र नपस्ने कसम लिन लगाइराखेका हुन्थे । यस्तै एकदिन जेतवन विहार बाहिर खेलिरहेका बच्चाहरूलाई पानीको प्यास लागेछ । बच्चाहरू मध्ये एक उपासकको छोरालाई

---

३ भिक्षु अमृतानन्द, बुद्धकालीन महिलाहरू-१ (काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार गुठी, २५१७) पृ. ३७६ ।

४ दुण्डबहादुर बज्राचार्य (अनु.), धम्मपद (ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, ने.सं ११२२) पृ. २ ।

५ दुण्डबहादुर बज्राचार्य (अनु.), दीघनिकाय (ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, ने.सं ११२०) पृ. ९ ।

६ उही, पृ.३३ ।

७ उही पाद टिप्पणी सं. ४, पृ. ४६ ।

८ उही, पृ. ३२२ ।

https://dhamma.digital

विहारबाट पानी ल्याउन भने । बच्चा विहारमा गएर भगवानलाई वन्दना गरी सबै कुरा बताए । भगवान्ले उसले पानी खाएर अरु साथीहरूलाई पनि विहारभित्र नै आएर पानी खानको लागि आज्ञा गर्नुभयो । बालकले त्यसै गरे । विहारमा पसेका बच्चाहरूलाई बुद्धले धर्मउपदेश गरी त्रिशरण र पञ्चशीलमा प्रतिष्ठित गराउनु भयो । दंग पर्दै बच्चाहरू घर फर्केर सबै कुरा आमाबुबालाई बताए । त्यसपछि तिनीहरू हाम्रा बच्चाहरूले धर्म परिवर्तन गरे भनेर रुन थाले । छरछिमेकले सम्झाई बुझाई धर्मप्रति श्रद्धा उत्पन्न गराएपछि बच्चाहरूलाई विहारमा लगेर भगवान्कहाँ सुम्पिदिए ।[९]

राजगृह नगरमा एक उत्सवको दिन पाँचसय बच्चाहरू डाला भरी रोटी राखेर उद्यानतिर गइरहेको बेला भिक्षाटनमा आइरहनु भएका महाकाश्यप स्थविरप्रति श्रद्धाभाव जागेर वहाँलाई वन्दना गरी रोटी दान गरे । स्थविरले उनीहरूलाई भगवान् बुद्धकहाँ लगे । उनीहरूले भगवान् सहित भिक्षुसंघलाई रोटी दान गरेको कुरा धम्मपदट्ठकथामा उल्लेख गरिएको छ ।

श्रावस्ती नगरका एक परिवारमा आमाबुबा र एक्लो छोरा थिए । एक्लो छोरा भएकाले आमाबुबाका निकै प्रिय थिए । एकदिन घरमा निमन्त्रणा गरेका भिक्षुहरूको धर्मउपदेश सुनेर उसले प्रव्रजित हुने इच्छा व्यक्त गरे । तर आमाबुबाले प्रव्रजित हुनको लागि अनुमति नदिएपछि दिशा गर्ने बहानामा घरबाट भागेर विहारमा गई प्रव्रजित भए । बालक प्रव्रजित भएको थाहा पाएपछि आमाबुबा पनि प्रव्रजित भएका थिए ।[१०]

काल, अनाथपिण्डिक महाजनका छोरा थिए । भगवान् बुद्धप्रति पूर्ण श्रद्धा सम्पन्न महाजनका छोरा भएर पनि काल भने विपरीत स्वभावका थिए । विहारमा गएर भगवान् बुद्धको दर्शन गर्ने, धर्म श्रवण गर्ने, संघ सेवा गर्ने उसलाई मन पर्दैनथ्यो । छोराको स्वभावमा परिवर्तन ल्याउन महाजनले एकदिन पैसाको लोभ देखाए । विहारमा गएर रातभरी धर्मश्रवण गरेर आएमा सय रूपैंया दिने वाचा गरे । पैसा पाउनको लागि जेतवन विहारमा रातभरि धर्म श्रवण गरी घर फर्केका कालले पैसा लिएपछि मात्र खाना खाए ।

भोलिपल्ट पनि महाजनले विहारमा गएर धर्मश्रवण गरी भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेशका कुरा घरमा फर्केर महाजनलाई सुनाउन आयो भने हजार रूपैंया दिने वाचा गरे । आफूले सुनेको उपदेश घरमा गएर फेरि सुनाउनु पर्ने भएकोले कालले विहारमा भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेश राम्ररी ध्यान लगाएर सुने । भगवान्को उपदेश सुनिरहेका कालले श्रोतापत्ति फल प्राप्त गरे । भगवान्सँगै प्रसन्न मुद्रामा घर फर्केका काललाई महाजनले हजार रूपैंया दिँदा 'मलाई अब पैसा चाहिएन' भनी उसले पैसा लिएन । यसप्रकार महाजनले छोरा काललाई सुमार्गमा प्रतिष्ठित गराएको कुरा धम्मपद पालि साहित्यमा उल्लेख गरिएको छ ।

त्यसरी नै राजगृहका एक सेठको छोरा सिंगालक पुत्रको मनमा बुद्धधर्मप्रति श्रद्धा थिएन ।

---

९ उही, पृ. २६८ ।

१० भिक्षु अनिरुद्ध, धम्मपदट्ठकथा - ६ (काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार, ११११) पृ. ३० ।

https://dhamma.digital

सिंगालक माता र पिता भने बुद्धधर्ममा अटल श्रद्धा राख्दथे । अन्धश्रद्धामा लागेका सिंगालकलाई एकदिन बुबाचाहिंले दिनहुँ नदीमा नुहाएर छ दिशा नमस्कार गर्ने अर्ति दिए । बुबाले मरण अवस्थामा भनेको हुनाले सिंगालकले बुबाको वचन पालन गर्दै दिनहुँ नदीमा नुहाएर भिजेकै वस्त्रमा छ दिशा नमस्कार गरिरहे ।

एकदिन भगवान् बुद्ध पूर्वाण्ह समयमा चीवर पात्र धारण गरी राजगृहमा भिक्षाटनार्थ जाँदा सिंगालक पुत्रलाई भिजेको वस्त्र, भिजेको केशसहित हात जोडी नानादिशाहरू - पूर्वदिशा, दक्षिणदिशा, पश्चिमदिशा, उत्तरदिशा, अधोदिशा र उर्ध्वदिशाहरू नमस्कार गरिरहेको देख्नुभयो । त्यसपछि भगवान् बुद्धले सिंगालकलाई यसो गर्नुको कारण सोधेर आर्य विनय अनुसार छ दिशा नमस्कार गर्ने उपदेश दिनुभयो - आर्यश्रावकले चारप्रकारका कर्मक्लेश[११] त्याग गर्छ, चारप्रकारका अकुशल कर्म[१२] गर्दैन र सम्पत्ति विनाश हुने छवटा कारण[१३] सेवन गर्दैन । यसरी यी चौध प्रकारका पापकर्म छोडेर छ दिशा नमस्कार गरी नाना दिशाबाट आउनसक्ने भयबाट बची लोकमा विजय प्राप्त गर्छ । उसको यस लोक पनि परलोक पनि सन्तोषजनक हुन्छ । मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । उपदेशको अन्तमा सिंगालक पुत्र आजीवन त्रिरत्नको शरणमा गए ।[१४]

एकपटक आयुष्मान् आनन्दले झुत्रो लुगा लगाएर फुटेको माटोको भाँडो बोकेर मागी हिंडेको बच्चालाई देखेर विहारमा लगेर प्रव्रजित गरेका थिए । प्रव्रजित भएपछि बालकले आफ्नो पुरानो लुगालाई माटोको भाँडोमा राखेर एउटा रुखमा झुण्ड्याएर राखे । पुरानो लुगा राखेको भएकाले उनलाई पिलोतिक भनियो ।

पिलोतिक प्रव्रजित भएको केही दिनमा नै विहारमा बस्न अल्छि लागेर पहिले जस्तै मागी हिँड्ने विचारले पुरानो लुगा झुण्ड्याएको ठाउँमा पुगे । त्यहाँ पुगेपछि मागी खाने जीवनदेखि विरक्त भएर विहारमा नै फर्के । यसरी उसले धेरैपटक गरे । धेरै ओहोर दोहोर गरेको देखेका भिक्षुहरूले उसलाई 'कहाँ जाने ?' भनी सोध्दा 'आचार्यकहाँ जाने' भनेर भन्थे । एकदिन यसरी नै पुरानो लुगा लिन जाँदा सोही लुगालाई आलम्बन गरेर आफूले आफूलाई अनुशासित गरी अर्हत्व प्राप्त गरे ।[१५]

एकपटक भगवान् बुद्ध श्रावस्ती नगरमा भिक्षाटनका निम्ति जानु हुँदा बीच बाटोमा केही बच्चाहरूले आफूलाई टोक्ने डरले घरसर्पलाई लट्ठीले कुटिरहेको देख्नुभयो । त्यसपछि भगवान् बुद्धले उनीहरूलाई "आफ्नो सुखका लागि प्राणीहरूलाई मार्‍यो भने जहाँ जन्म भएपनि सुख पाउने छैनौ

---

११ १) प्राणी घात नगर्ने, २) परवस्तु चोरी नगर्ने, ३) परस्त्री गमन नगर्ने र ४) झूठो कुरा नगर्ने - गृही- विनय, पृ. १० ।

१२ १) छन्दको वशमा परेर पाप कर्म गर्ने, २) द्वेषको वशमा परेर पाप कर्म गर्ने, ३) मोहको वशमा परेर पाप कर्म गर्ने र ४) भयको वशमा परेर पाप कर्म गर्ने - गृही-विनय पृ. ११ ।

१३ १) सुरापान सेवन गर्ने, २) कुबेलामा घुम्न जाने, ३) नाचघरमा नाच हेर्न जाने, ४) जूवातास खेल्ने ५) कुमित्र संगत गर्ने र ६) अल्छी हुने - गृही-विनय पृ. १३ ।

१४ भिक्षु अमृतानन्द, गृही-विनय (काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार गुठी, १११९) पृ. ९ ।

१५ उही पाद टिप्पणी सं. ४, पृ. १३१ ।

https://dhamma.digital

भनी निम्न गाथा आज्ञा हुनुभयो -

सुख कामानि भूतानि यो दण्डेन विहिंसति ।
अत्तनो सुखमेसानो पेच्च सो न लभते सुखं ॥
सुखकामानि भूतानि यो दण्डेन न हिंसति ।
अत्तनो सुखमेसानो पेच्च सो लभते सुखन्ति ।

अर्थ - आफ्नो सुखको कामना गरेर जस्ले अरुको हिंसा गर्छ, उनीहरूले पछि दुःख पाउँछ । सुख मन पराउने प्राणीहरू जसले अरुलाई दण्डद्वारा हिंसा गर्दैन, उनीहरूले पछि सुख पाउँछ ।

यसप्रकार भगवान् बुद्धको उपदेश सुनिसकेपछि ती बच्चाहरू सबैले श्रोतापत्ति फल प्राप्त गरे ।[१६]

३. बुद्धसंघमा सर्वप्रथम प्रव्रजित हुने बालक

श्रामणेर हुने क्रियालाई प्रव्रज्या भनिन्छ । घर छाडी त्यागी बन्नुलाई प्रव्रजित भनिन्छ ।[१७] भगवान् बुद्धको शासनमा बाल्यकालमा नै प्रव्रजित जीवन अपनाउन सकिन्थ्यो । बुद्धको संघमा सबैभन्दा पहिले प्रव्रजित हुने बालक राहुल कुमार थियो ।

भगवान् बुद्धको समयमा सात आठ वर्षको उमेरमा विद्या आरम्भ गराउने प्रचलन भएको देखिन्छ । विद्या सिक्नको लागि गुरुको आश्रममा जाने गरिन्थ्यो । मिलिन्द प्रश्नमा ब्राम्हण पुत्रलाई सात वर्षको उमेरमा शिक्षारम्भ गर्नु पर्दछ भनिएको छ ।[१८] बुद्ध जीवनी अध्ययन गर्दा सिद्धार्थ बोधिसत्व सानो बालक छँदा राजाले धान रोप्ने उत्सवका दिन जामुनको रुखमुनि पलेटी कसेर आनापानस्सति गर्नुभएको थियो भने सात आठ वर्षको उमेरमा पण्डित सब्बमित्तकहाँ विद्यारम्भ निम्ति पठाइएको कुरा बुझिन्छ ।

कतिपय बुद्धकालीन श्रावकश्राविकाहरू पाँच वर्ष, सात वर्षको उमेरमा प्रव्रजित भई अर्हत् मार्गफल समेत लाभ गर्नुभएको कुरा अपदान पालिमा उल्लेख गरिएको छ । भगवान् बुद्धको परिनिर्वाणपछिको कुरा गर्दा पनि नागसेन भन्ते सात वर्षको उमेरमा एउटै आवृत्तिमा त्रिवेद कण्ठ गर्नसक्ने तथा भाषा, छन्द, इतिहास, व्याकरण, महापुरुष लक्षणशास्त्र आदि विद्यामा पण्डित भईसकेको कुरा मिलिन्द प्रश्नमा उल्लेखित छ ।[१९]

बुद्धत्व प्राप्तिपछि भगवान् बुद्ध पहिलो पटक कपिलवस्तुमा गमन गर्नु हुँदा राहुल कुमार मात्र सात वर्षका थिए । त्यसबेला यशोधरा देवीले राहुल कुमारलाई बुबाको परिचय दिएर बुबासँग अंश माग्न पठाउनु भएको थियो । त्यसपछि भगवान्को छाँया शीतल छ भन्दै अंश माग्न आएका

[१६] भिक्षु अनिरुद्ध, धम्मपदट्ठकथा-५ (काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार, ११०८) पृ. ६ ।

[१७] प्रकाश बज्राचार्य, बौद्ध दर्पण (काठमाडौं : धर्मकीर्ति प्रकाशन, १११६) पृ. ३ ।

[१८] मदन मोहन सिंह, बुद्धकालीन समाज और धर्म (पटना : विहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, १९७२) पृ. ४८ ।

[१९] भिक्षु शोभन (अनु.), मिलिन्द प्रश्न (ताइवान : दि कार्पोरेट बाँडी अफ दि बुद्ध एज्युकेशनल फाउंडेशन, ११२४) पृ. ९ ।

https://dhamma.digital

सात वर्षीय राहुल कुमारलाई प्रव्रज्या प्रदान गर्नको लागि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आज्ञा गर्नुभयो । यसै समयमा भगवान् बुद्धले सर्वप्रथम श्रामणेर बनाउने प्रव्रज्या विधिको पनि घोषणा गर्नुभयो । त्यसबेला भगवान् बुद्धले अनुज्ञा गर्नु भएको श्रामणेर प्रव्रज्या विधि यसप्रकार रहेको छ :-

प्रव्रजित हुने श्रामणेरलाई कपाल खौरी दिने, दायाँ हात निकालेर काषायवस्त्र लगाउन दिने, जेष्ठ भिक्षुहरूको पाऊमा वन्दना गर्न लगाउने, घुँडा टेकी दुई हात जोडेर यस्तो भन भन्नुपर्छ - "बुद्धको शरणमा जान्छु, धर्मको शरणमा जान्छु, संघको शरणमा जान्छु । यसरी दोस्रो पल्ट र तेस्रो पल्ट त्रिरत्नको शरण गमन गराउने ।[२०]

त्यसपछि भगवान्ले अनुज्ञा गर्नुभएको श्रामणेर प्रव्रज्या विधि अनुरूप महामौद्गल्यायन स्थविरले कुमारलाई केश काट्नु भएर त्रिशरण दिनुभयो भने महाकाश्यपले उपदेश दिनुभएर आचार्य हुनुभयो । सारिपुत्र स्थविर उपाध्याय हुनुभयो ।

पछि भगवान् बुद्धका शिक्षाकामी श्रावक भिक्षुहरू मध्ये अग्रमा राहुल भनी एतदग्ग पद प्रदान गर्नुभएको थियो ।[२१]

संघमा श्रामणेर प्रव्रज्याको अनुमति पाएपछि श्रामणेर हुनेहरूको संख्या बढ्न थाले । अग्रज भिक्षुहरूकहाँ एकभन्दा बढीले श्रामणेर प्रव्रज्याको माग गरेपछि भगवान् बुद्धले एक अग्रज भिक्षुले आफूले उपदेश र अनुशासनमा राख्न सके जति श्रामणेरहरूलाई प्रव्रज्या दिन अनुमति प्रदान गर्नुभयो । यसप्रकार संघ स्वरूपलाई संगठित बनाउन समय सापेक्ष भगवान् बुद्धले श्रामणेरहरूका लागि पनि विभिन्न नियमहरूको आज्ञा गर्नुभयो ।

हुन त श्रामणेर प्रव्रज्याको कुरा गर्दा सर्वप्रथम सात वर्षको उमेरमा नै राहुल कुमारलाई श्रामणेर प्रव्रज्या दिइएको थियो । कतिपय बुद्धकालीन श्रावकश्राविकाहरू पाँचवर्षकै उमेरमा प्रवजित भएको उदाहरण पालि अपदानहरूको अध्ययनमा भेटिन्छ । विनय पिटकमा कति वर्ष उमेर पुगेका बालकलाई श्रामणेर प्रव्रज्या प्रदान गर्ने भन्ने कुरा प्रष्ट्याउने खालका केही नियमहरू पनि उल्लेख भएका छन् ।

४. सातवर्षमा उपसम्पदा प्राप्त श्रामणेरहरु

भगवान् बुद्धले सात वर्षको उमेरमा अर्हत्व मार्गफल प्राप्त गर्नुभएका दुईजना श्रामणेर हरूलाई दायज्ज (दायद्य, दायाद) उपसम्पदा प्रदान गर्नुभएको थियो । ती दुई अर्हत् श्रामणेरहरू थिए - सुमन श्रामणेर र सोपाक श्रामणेर ।[२२]

दायज्जको अर्थ अंशभाग भन्ने बुझिन्छ । आमाबुबाको मरणपछि वा कसैको मरणपछि मृतकको बाँकी भएको निजी सम्पत्ति प्राप्त गर्न योग्य व्यक्ति छोराछोरी वा अन्य हकदार, उत्तराधिकारी

[२०] राहुल सांकृत्यायन, विनय पिटक (नयाँ दिल्ली : सम्यक प्रकाशन, २००८) पृ. १९० ।

[२१] धर्मरत्न शाक्य (अनु.), अंगुत्तर निकाय (काठमाडौं : कुलनरसिं शाक्य, ने.सं. ११२०) पृ. ५३ ।

[२२] उही पाद टिप्पणी सं. ४, पृ. ३०९ ।

https://dhamma.digital

वा निहित अधिकारीलाई दायज्ज भनिन्छ।[२३] भगवान् बुद्धले सुमन र सोपाक श्रामणेरलाई धर्मको उत्तराधिकारी धर्मदायज्ज दिनुभएको कुरा स्पष्ट हुन्छ।

अपदान पालि अध्ययन गर्दा सात वर्षको उमेरमा अर्हत्व फल प्राप्त गरेका भगवान् बुद्धका श्रावक भद्दलाई पनि सात वर्षको उमेरमा नै उपसम्पदा प्रदान गरेको कुरा उल्लेख छ। त्यस्तैगरी पाँच वर्ष र सात वर्षको उमेरमा अर्हत्व मार्गफल प्राप्त श्रावकश्राविकाहरूले वहाँहरूको गुणलाई जानेर भगवान् बुद्धले उपसम्पदा प्रदान गर्नुभयो भनी उदान व्यक्त गर्नुभएको पाइन्छ। तर दायज्ज उपसम्पदा भनी उल्लेख भएको छैन। तसर्थ दायज्ज उपसम्पदा भनेको विशेष प्रकारको उपसम्पदा हुनुपर्छ भन्न सकिन्छ।

५. बुद्धबाट दीर्घायु आशिर्वाद पाएका बालक

एकपटक भगवान् बुद्ध दीघलम्बकमा विहार गरिरहनु हुँदा त्यसै नगरका एक ब्राम्हणको छोरालाई एक ऋषिले उसको आयु सात दिन मात्र बाँकी भएको कुरा बताएपछि सोही ऋषिले भने अनुसार श्रीमान् श्रीमती दुवैजना भगवान् बुद्धकहाँ अभिवादन गर्न गए।

भगवान् बुद्धले पनि श्रीमान् श्रीमती दुवैजनालाई दीर्घायु होस् भनी आशिर्वाद दिनुभयो तर छोरालाई केही पनि भन्नुभएन। त्यसपछि ब्राम्हणले छोराको आयु बढाउने उपायका बारेमा कुरा गर्दा भगवान् बुद्धले आफ्नो घर अगाडि मण्डप बनाएर बीचमा टेबुल राखी चारैतिर आठ वा सोह्र आसन लगाई भिक्षुसंघ निमन्त्रणा गरी सातदिनसम्म निरन्तर परित्राण पाठ गरायो भने बालकको मरणन्तराय बाधा नाश हुने कुरा बताउनु भयो।

त्यसपछि ब्राम्हणले भिक्षुसंघलाई निमन्त्रणा गरी सातदिनसम्म परित्राण पाठ गराए। सातौं दिन साँझ भगवान् बुद्ध पाल्नु भई भगवान्सहित भिक्षुसंघले रातभर महापरित्राण पाठ गर्नुभयो। आठौं दिन बिहान बालकलाई भगवान्कहाँ अभिवादन गर्न लाँदा भगवान् बुद्धले 'दीर्घायु होस्' भनी आशिर्वाद दिनुभयो। सातदिन मात्र आयु भएका सो बालक १२० वर्षसम्म बाँच्न सक्नेभए। त्यसपछि बालकलाई आयुवर्धक कुमार भनेर नाम राखियो। यसरी बालकको आयु वृद्धि हुन सक्नुको कारण आफूभन्दा उमेर, गुण र ज्ञानले जेष्ठहरूलाई अभिवादन गरी सेवा गर्ने स्वभाव भएकोले हो। यस्तो बानी भएकाहरूलाई आयु, वर्ण, सुख र बल यी चार सम्पत्ति वृद्धि हुन्छ भनेर निम्न गाथा आज्ञा हुनु भयो -

अभिवादन सीलिस्स, निच्चं वुद्धापचायिनो।
चत्तारो धम्मा वड्ढन्ति, आयु वण्णो सुखं बलं॥

यसरी धर्म देशनाको अन्तमा आयुवर्धक कुमार पाँचसय उपासक उपासिकाहरूसहित श्रोतापति फलमा प्रतिष्ठित भए।

---

२३ T.W. Rhys Davids, *The Pali–English Dictionary,* (New Delhi: Bharatiya Granth Niketan, 2007) p 319

https://dhamma.digital

सन्दर्भ सामग्री :

अनिरुद्ध, भिक्षु, धम्मपदट्ठकथा-५, काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार, ११०८

अनिरुद्ध, भिक्षु, धम्मपदट्ठकथा - ६, काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार, ११११

अमृतानन्द, भिक्षु, गृही-विनय, काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार गुठी, १११९

अमृतानन्द, भिक्षु, बुद्धकालीन महिलाहरु-१, काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार गुठी, २५१७

अमृतानन्द, भिक्षु, बुद्धकालीन श्राविका चरित-१, काठमाडौंः आनन्दकुटी विहार गुठी, २५१८

कोण्डन्य, भिक्षु (सं.) सम्यक् सम्बुद्ध, काठमाडौं : सुखी होतु नेपाल, ११२४

धर्मरत्न शाक्य (अनु.), अंगुत्तर निकाय, काठमाडौं : कुलनरसिं शाक्य, ने.सं. ११२०

बज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), दीघनिकाय, ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, ने.सं ११२०

बज्राचार्य, दुण्डबहादुर (अनु.), धम्मपद, ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, ने.सं ११२२

बज्राचार्य, प्रकाश, बौद्ध दर्पण, काठमाडौं : धर्मकीर्ति प्रकाशन, १११६

मदन मोहन सिंह, बुद्धकालीन समाज और धर्म, पटना : विहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, १९७२

शोभन, भिक्षु (अनु.), मिलिन्द प्रश्न, ताइवान : दि कार्पोरेट बाँडी अफ दि बुद्ध एज्युकेशनल फाउंडेशन, ११२४

सांकृत्यायन, राहुल, विनय पिटक, नयाँ दिल्ली : सम्यक प्रकाशन, २००८

Davids, T.W. Rhys, *The Pali–English Dictionary*, New Delhi: Bharatiya Granth Niketan, 2007

♦♦♦

Dhamma.Digital

युवाहरूका लागि बुद्धशिक्षाको आवश्यकता

✍ **दीना कंसाकार**
परियत्ति सद्धम्म कोविद

१. भूमिका :

युवा शक्ति राष्ट्रको अमूल्य सम्पत्ति हो । युवा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरणका अग्रदूत तथा परिवर्तनका संवाहक शक्ति हुन् । यी युवाशक्ति राष्ट्र निर्माणको प्रमुख श्रोत समेत मान्न सकिन्छ । अक्सफोर्ड डिक्सनरीमा उल्लेख भए अनुसार युवा शक्ति भनेको त्यस्तो अवस्थालाई बुझाउँदछ, जुन किशोर किशोरी अवस्थापछि यौवनावस्था पुग्ने हो । संयुक्त राष्ट्र संघबाट प्रकाशित तथ्याङ्क अनुसार १५ देखि २४ वर्षसम्म उमेरको अवधिलाई युवा पुस्ता भनेर व्याख्या गरिएको छ भने नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय युवा परिषद् (National Youth Council) ले १६ देखि ४० बर्षसम्मको उमेरलाई युवा भनेर निर्धारण गरिएको छ । यस समूह नेपालको तथ्याङ्क अनुसार ४०.३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।[१] यसै अवस्थामा मानिसहरूको मानसिक तथा शारीरिक परिवर्तन हुने समय हो र यस उमेरमा प्रचूर मात्रामा बल, क्षमता र शक्ति रहेको हुन्छ । मनुष्य जीवनको सबभन्दा अमूल्य समय एवं जोश र जागरण आउने बेला भनेको यही युवा अवस्था हो । युवाहरू समाज तथा देशका खम्बा हुन् र देश विकासका लागि उर्जा हुन्, जसमा अदम्य आँट र हिम्मत विद्यमान रहेको हुन्छ ।

युवामा राष्ट्र, राष्ट्रियता र जनताप्रतिको बफादारीता, युवाका आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति, समानता एवं समतामूलक वितरण सिद्धान्त, विश्वशान्ति, वातावरणीय सम्पदाको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन जस्ता आधारभूत मूल्य मान्यताहरूको प्रवर्द्धन हेतु राष्ट्रिय युवा नीति २०६६ जारी गरिएको थियो ।[२] यस सँगसँगै युवाहरूलाई नैतिक शिक्षा दिई विकासमा परिचालन गर्न सकेको खण्डमा हरेक क्षेत्रको गतिशीलतामा तीब्रता आउनेछ । सबै मानिसको जीवनमा युवा अवस्था आउँछ । इन्जिनियर, वकिल, शिक्षक, कृषक, कर्मचारी, सैनिक, प्रहरी व्यापारी आदि पेशाहरू

१ *Youth Vision – 2025*, Nepal Government, Ministry of Ten-Year Strategic Plan, 2015, pp……..

२ पूर्ववत् (पृ ४)

https://dhamma.digital

युवावस्थादेखि नै शुरु हुन्छ । एक इन्जिनियर देश विकासको लागि कुलो, नहर निर्माणदेखि लागी परेका हुन्छन्, भने त्यस्तै वकिल न्याय सम्पादनका क्षेत्रमा, शिक्षकहरू अध्यापनमा, सैनिक, प्रहरीले देश समाजको सुरक्षा दिने काममा लागी परेका हुन्छन् ।[३] यसरी हरेक पेशाका युवा युवतीले आ-आफ्नो विभिन्न पेशामा रहेर महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । यो अनुसन्धान लेख तयार गर्न युवाहरू सम्बन्धी बुद्धशिक्षामा आधारित विभिन्न लेखहरू, पत्रिकाहरू, पुस्तकहरू, इ-पुस्तकहरू र युवाहरू सम्बन्धी नेपाल सरकारको ऐन कानून आदि अध्ययन गरिएको छ ।

२. युवाको समस्या :

युवालाई यस प्रकारले सक्षम बनाउन उसको परिवार, समाज, देशको पनि प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ । हालको विकसित व्यस्त युगमा प्रायशः युवाहरू परिवार, समाजबाट समुचित माया स्नेह नपाउँदा उनीहरू विभिन्न समस्याले ग्रष्ट हुन गइरहेका छन् । उचित नैतिक शिक्षाको अभावले गर्दा लागु पदार्थ दुर्व्यसंनमा लाग्नु, देहव्यापारमा लाग्नु, चोरी डकैटीमा लाग्नु, मानसिक चिन्ता (depression) हुँदै आत्महत्यासम्म गर्न बाध्य हुन पुगेका छन् । यी समस्याहरूको कारणले गर्दा भविष्यका कर्णधारको रूपमा मानिने युवाहरूको जीवन चुनौती र अन्योलपूर्ण हुने गर्छन् । देशमा राजनैतिक, सामाजिक दवाबले गर्दा युवाहरूले विभिन्न समस्याहरू झेल्नु परिरहेका छन् । जस्तै बेरोजगारी, मानसिक तनाव, लागु पदार्थमा लाग्नु आदि । त्यसैले देशको नेतृत्व वर्गले यो सोच्नु पर्दछ कि देश, समाजमा देखिएका यस्ता विकराल परिस्थितिलाई देशका कर्णधार युवाहरूमा परेका समस्याहरू जस्तै गरिबी, बेरोजगारी अनुत्पादक, भूखमरीलाई सम्झी सस्तो नाराबाजी र दिग्भ्रमित राजनीतिमा अल्झाउनुको साटो स्थायी शान्ति, सुव्यवस्था र आर्थिक, सामाजिक समृद्धिका लागि सचेत हुनुपर्ने जरुरी देखिन्छ । देश तथा समाजको विकासको लागि युवाहरूको शारीरिक, आर्थिक सम्बन्धी तथा मानसिक भलाईको लागि काम हुनु पर्ने देखिन्छ ।

३. युवा समस्यालाई निराकरण गर्नको लागि बुद्धशिक्षा :

यस्ता विभिन्न भूमिका बहन गर्न सक्ने क्षमता भएका युवाहरूका लागि पारिवारिक एवं सामाजिक समस्याहरूका कारणले गाँजिएको सन्दर्भमा बुद्धशिक्षा अत्यन्त उपयोगी एवम् व्यावहारिक शिक्षाको रूपमा लिन सकिन्छ । बुद्धले दिनुभएका विभिन्न उपदेशहरू बुद्धकालीन समयदेखि आजसम्म पनि उत्तिकै उपयोगी हुने देखिन्छन् । युवावर्गलाई सही दिशावोध गराउने हेतु भगवान् बुद्धले दिनुभएका उपदेशहरू मध्ये सिगालोवाद सुत्त, राहुलोवाद सुत्त, चक्कवत्ति सिंहनाद सुत्त आदि यस सन्दर्भमा मनन गर्नु योग्य हुनेछन् ।

आजभन्दा २६०० बर्ष अगाडि सिद्धार्थ गौतम बुद्धले सम्यक् सम्बोधित्व लाभ गर्नु भई ४५ वर्षसम्म बहुजन हिताय बहुजन सुखायको लागि धर्म उपदेश दिनुभएको थियो । पालि त्रिपिटक

---

३ Bhikkhu Sugandha , *"Lumbini in the New Millennium: Youth in Buddhism"*, International Buddhist Conference at Lumbini, Nepal, 2001, pp……..

https://dhamma.digital

अनुसार भगवान् बुद्धले ८४,००० धर्मस्कन्धको उपदेश दिनुभएको थियो। यसरी ती धर्मस्कन्धमध्ये विभिन्न मानिसहरूलाई विभिन्न तवरले योग्यता अनुसार बालक, किशोर किशोरी अवस्था, युवावस्था, प्रौढलाई शिक्षा दिनुभएको थियो। यस शिक्षाबाट समाजमा रहने प्रत्येक व्यक्तिहरू सुखपूर्वक र शान्तिले जिउन पाउँदछन्।

भगवान बुद्धले देशना गर्नुभएको शिक्षा संग्रहित त्रिपिटक अन्तर्गत दीघनिकायको पाथिक-वर्गको ८ औं सूत्र सिगालोवाद सुत्त हो, जुन गृहस्थहरूलाई इङ्गित गरी देशना गरिएको छ। यसलाई गृहीविनय भनेर पनि उल्लेख गरिएको छ। यस सुत्तमा उल्लेख भए अनुसार सिगाल गृहपति नामको एक युवाले आफ्नो बुबाले मरणासन्न अवस्थामा छ वटा दिशा नमस्कार गर्नु भनेर दिएको शिक्षालाई शिरोपर गरी पालन गरिरहेको थियो। यसरी छ वटा दिशा नमस्कार गरीरहेको उक्त केटोलाई देखेर भगवान बुद्धले छ वटा दिशा नमस्कारको अर्थ बताउनु भएको थियो। उहाँका अनुसार छ वटा दिशा भन्नाले कुनै भौगालिक दिशा होइनन् अपितु पूर्व दिशा समान भएका माता पिता, दक्षिण दिशा समान भएका गुरु आचार्य, पश्चिम दिशा समान भएका पति, पत्नी र छोराछोरीहरू, उत्तर दिशा समान भएका साथीहरू, नातेदारहरू र छिमेकीहरू, तल्लो दिशा समान रहेका कामदारहरू र माथि उर्द्ध दिशा समान रहेका धार्मिक व्यक्तित्वहरूप्रति प्रतिपालन गर्नुपर्ने कर्तव्यहरू हुन्।

यस सिगालोवाद सुत्तमा उल्लेख गरिए अनुसार, जसले छ वटा दिशा नमस्कार गर्छन्, उसले पूर्व शर्तको रूपमा निम्न १४ प्रकारका कार्यहरू गर्नु पर्दछ :

(१) चार प्रकारका कर्म क्लेश अर्थात् (क) प्राणी हिंसा, ख) अर्काको बस्तु चोरी, ग) परस्त्री, परपुरुष गमन र घ) झूठो कुरा गर्नबाट अलग हुनु पर्दछ।

(२) चार प्रकारका पापकर्महरु अर्थात् क) प्रेम, राग वा इच्छाका कारण खराब काम गर्ने ख) रीस या द्वेष गरी अरुलाई दुःख दिने ग) अज्ञानतामा रही नराम्रो काम गर्ने र घ) डर र भयमा रही पापकर्म गर्ने कामबाट अलग रहनु पर्दछ र

(३) सम्पत्ति विनाश हुने छ प्रकारका कारणहरु जस्तै क) जाँड, रक्सी आदि अमल पदार्थ सेवन ख) सम्पत्ति बिनासको एक कारण रहेको कुबेला घुम्न जाने काम ग) फिल्म हेर्ने, रसरङ्ग गरी धेरै मोजमस्ति गर्ने घ) चित्त बढी चंचल हुने जुवा, तास जस्ता खेल्ने ङ) कुमित्रको संगत गर्ने च) अल्सी भइ बस्ने यी ६ प्रकारको अकुसल काम गर्नबाट अलग हुनु पर्दछ जुनकि सम्पत्ति बिनाश हुने प्रमुख कारणहरू हुन्।

यसरी १४ प्रकारका अकुसल कर्महरू छोडेरे छ वटा दिशामा रहेका व्यक्तिहरूको गुण सम्झी उहाँहरूप्रति कर्तव्य पालन गरेको खण्डमा जीवनमा अवश्य शान्तिको वातावरण छाउने छ। सिगाल गृहपति पुत्रलाई देशना गरिएको यो सूत्र भएतापनि यस सुत्त अनुसार सबै मानिसहरूले अनुसरण र आचरण गर्न योग्य सुत्त हो भनेर उल्लेख गरिएका छन्।

मज्झिम निकाय अन्तर्गत भिक्षु वर्गको प्रथम सुत्त, अम्बलट्ठिक राहुलोवाद सुत्तमा उल्लेख

https://dhamma.digital

भए अनुसार अम्बलट्ठिक भन्ने एक स्थानमा भगवान बुद्ध स्वयम् जानु भई आफ्ना छोरा आयुष्मान राहुललाई उपदेश दिनुभएको थियो । शिक्षाकामी व्यक्तिको चरित्र अध्ययन गरी सुहाउँदो तरिकाले शिक्षा दिनुहुने भगवान बुद्धले विभिन्न दृष्यहरू देखाउनु हुँदै राहुललाई उपदेश दिनुभएको थियो । यस सुत्तमा उल्लेख भए अनुसार राहुल कुमारले भगवान बुद्धलाई बस्नको लागि आसन ओछ्याई, पाऊ धुनको लागि लोटामा पानी राखी अर्पण गर्नुभयो । पाऊ धोई सक्नुभएपछि भगवान बुद्धले लोटामा अलिकति पानी देखाउँदै राहुललाई भन्नुभयो "जसरी अलिकति पानी अन्य कुनै पनि काम गर्नको लागि प्रयोग गर्न मिल्दैन त्यसरी नै जुन व्यक्तिले जानी जानी असत्य कुरा गर्न लाज मान्दैन, डराउँदैन, समाजमा त्यस व्यक्तिको मूल्य पनि यसरी नै अलिकति मात्र हुन्छ अर्थात् त्यस व्यक्ति मूल्यहीन हुन्छ ।"

भगवान बुद्धले बाँकि भएको त्यो अलिकति पानी पनि फ्याल्नु भई भन्नुभयो "जो व्यक्तिले जानेर बुझेर पनि बुझ पचाएर असत्य कुरा गर्न लजाउँदैन, डराउँदैन त्यस व्यक्तिको मूल्य पनि घोप्ट्याइएको खाली भाँडो जस्तो मूल्यहीन र खोक्रो हुनेछन् ।[४]

दीघनिकायको पाथिक वर्गको तेश्रो सूत्र चक्कवति सिंहनाद सुत्तमा उल्लेख भए अनुसार दरिद्रताबाट नै व्यभिचार, अपराध, चोरी, झूठा कुरा उत्पादन गर्ने र घृणा, निष्ठुरी काम जस्ता समाजमा उपद्रव हुने हो भनी व्यक्त गरिएका छन् । सोही निकायको सीलक्खन्ध वग्गको ४ औं कूटदन्त सुत्तमा उल्लेख भए अनुसार अपराध घटाउन या निर्मूल पार्न जनताको आर्थिक अवस्थामा सुधार गर्नुपर्दछ । जब जनताहरूसँग प्रशस्त मात्रामा आम्दानी गर्ने अवसर मौका प्राप्त हुन्छ, तब उनीहरूमा आउन सक्ने भय हट्न सक्दछ । फलस्वरूप परिवार, समाज, राज्य नै शान्तिपूर्ण र अपराधरहित हुने हुन्छ ।

चार वटा ब्रम्हविहारहरू छन्, मैत्री ब्रम्हविहार, करुणा ब्रम्हविहार, मुदिता ब्रम्हविहार र उपेक्षा ब्रम्हविहार, जुन कुशल धर्महरू हुन् । किनकि यिनमा राग, द्वेष, क्रोध, घृणा, लोभ, दौर्मनस्यता, शोक, ईर्ष्या आदि विकारहरू संलग्न हुँदैनन् । चार ब्रम्हविहारमा अभ्यासरत हुनेहरू अपरिग्रही, अवैर चित्त भएका अव्यापाद (रिस नभएको) चित्त भएका, समतायुक्त चित्त भएका जितेन्द्रिय हुन्छन् भन्ने बुद्धको देशनाले आजका युवाहरूलाई यी चतुब्रम्ह विहार शिक्षा अति अपरिहारिर्य हुनेछन् । चतुब्रम्ह विहारको मूल शिक्षा नै मनका निम्न चार वटा सर्वोत्कृष्ट अवस्थाहरू हुन् ।[५]

१. मैत्री - निस्वार्थ प्रेम, मित्रता, सहानुभूति, अरुको हित, उपकारको चाहना

२. करुणा- अर्काको दुखमा दुखी हुनु, त्यस्तो दुख हटाउनमा उद्यत हुनु

३. मुदिता- अर्काको सुखमा खुशी हुनु

---

४ आयुष्मान प्राणपुत्र, 'रित्तो भाँडो र आवाजबारे बुद्धले राहुललाई दिनुभएको शिक्षा', आनन्दभूमि, बर्ष ४५ अंक ६, असोज पूर्णिमा, कतिं पुन्हि, वि.सं २०७४, पृ......

५ मदन रत्न मानन्धर, 'चतुब्रम्ह विहार', धर्म व व्यवहार, लेख/रचना संग्रह, काठमाडौं : भाजुरत्न अष्टमाया स्मृति प्रकाशन, वि.सं २०७५, पृ. ६५

https://dhamma.digital

४. उपेक्षा- तटस्थ भाव राख्नु ।

यस चतुब्रम्ह विहारको अभ्यास युवाहरूलाई गराएमा परिवार, समाज र राज्यलाई समेत मेलमिलाप गर्न धेरै सहयोग हुने देखिन्छ ।

सुत्तनिपातको पराभव सुत्तमा उल्लेख गरिए अनुसार भगवान बुद्धले मानिसको जीवनमा अवनति हुने बाह्रवटा कारणहरू बताउनु भएका छन् । जब मानिसले आफ्नो कर्तव्य पालना गरिँदैन तब उनको आफ्नो जीवन परिहानी हुन्छ भनिएको छ । मानिसहरूले आफ्नो कर्तव्य पालना नगर्दाका कारणले नीच भइन्छ भन्ने कुरा बुद्धले सुत्तनिपातकै वसल सुत्तमा देशना गर्नुभएको छ । जुन आजको युवाहरूको सन्दर्भमा बुझाउनु अति आवश्यक देखिन्छ ।[६]

४. युवा शक्तिको सहभागिता र बुद्धशिक्षा :

युवाअवस्था भनेको नै जोश जाँगर हुने अवस्था भएकोले हरेक क्षेत्रमा युवाहरूलाई सहभागिता गराउनु अति आवश्यक हुन्छ । युवाहरूको नेतृत्व बिकास गर्न, उनीहरूको संरक्षणका लागि, उनीहरूलाई अग्रसर गराउनको लागि परिवार, समाज तथा देशको दायित्व हुन्छ । त्यसैले युवाहरूलाई निम्न भूमिकामा सहभागिता गराउनु उपयुक्त देखिन्छ :

१. वातावरण संरक्षणका लागि

२. निर्णय लिने प्रक्रियाका लागि

३. शान्ति सुव्यवस्थाका लागि

४. स्वस्थ्य जीवनका कार्यक्रमहरूकालागि

५. नैतिक शिक्षाका लागि

ख्मल। :बकतभच ज्कष्लन थ्ाल का अनुसार युवाहरूलाई मानवीय बुद्धधर्म अनुरूप आध्यात्मिक विकास हुने शिक्षा दिन सकेको खण्डमा उनीहरूले आफ्नो समाज, देशप्रतिको दायित्व निभाउन सक्दछन् ।[७] उहाँ थप्नुहुन्छ, युवाहरू भनेको जोश, जाँगर र उत्साही हुने भएको कारणले बुद्धले दिनुभएको पहिलो ज्ञान पञ्चभद्रवर्गीयहरूमा सबभन्दा कम उमेरका कौण्डन्यले सबैभन्दा पहिले हासिल गर्न सफल भएका थिए । शाक्यमुनी बुद्धले पनि युवाअवस्थामा नै बुद्धत्व लाभ गर्नुभएको थियो । यश कुमार युवास्थामा नै भौतिक संसार छोडी भिक्षु बने, राहुल कुमार सात बर्षको उमेरमा अर्हत्व लाभ गर्न सफल भए । त्यसैले युवाअवस्थामा रहेकाहरूमा कृतज्ञता, समझदारी र उदारता हुनुपर्दछ । Buddha's Light International Association(BLIA) र Young Adult Division (YAD) को संयुक्त तत्वावधानमा युवाहरूलाई लक्षित गरी सन् 2003, 2005, 2006 र 2009 सालमा स्वास्थ्य क्लिनिक, संगीत, नाटक, खेलकुद आदि विभिन्न

---

६ कविरकुमार बज्राचार्य, सुत्तनिपात, काठमाडौ : त्रिपिटक ज्ञानकक्षा, खुसिबुँ, वि.सं २०७०, पृ........

७ Dev Kaji Shakya, *Buddha's Light*, Kathmandu : Buddha's Light International Association, 2012, pp……..

https://dhamma.digital

सेमिनार गरिएको थियो ।

Ven. Master Hsing Yun ले युवाहरूलाई केन्द्रित गरी ४ बुँदाहरूमा जोड दिनुभएको छ :

१. पारिवारिक सद्‌भाव र अवलोकन

२. पारस्परिक सद्‌भाव र सत्कार

३. सामाजिक सद्‌भाव

४. विश्व शान्ति

तर धेरैजसो युवाहरूमा नैतिक शिक्षा अभावको कारणले गर्दा परिवार, समाज तथा राज्यको लागि तलका निम्न समस्याहरू देखापरिरहेका छन् :

१. परिवारका साथै आफ्नो व्यक्तित्व विकास, समाजको विकासको लागि र लिङ्ग भेद जस्ता समस्याहरू देखिन पुग्दछ ।

२. जेष्ठ नागरिकहरूलाई, गुरुवर्गहरूलाई मानसम्मान नगर्नाले समाजमा धर्म, संस्कृति नाश भएर जान सक्छन् ।

३. एकता भावना नहुँदा देशमा शान्ति भंग हुन्छ र आफ्नो अधिकार, कर्तव्य र दायित्व पूरा गर्न सकिंदैन ।

४. जब धर्म संस्कृतिमा विश्वास गर्न छोड्छन् तब समाज तथा देशमा द्वन्द्व शुरु हुनेछन् ।

५. वातावरण संरक्षण हुन नपाउँदा वातावरणको विनाश भएर जानेछन् ।

यी माथिका बुँदाहरू नेपाली समाजका युवाहरूमा पनि बिद्यमान रहेको पाइन्छ ।

परिवार तथा समाजमा व्याप्त रहेका विभिन्न समस्या एवम् विकृतिहरूबाट युवाहरू पनि ग्रसित भईरहेका छन् ।[८] यी विभिन्न समस्याहरू भनेको लोभ, द्वेष र मोह जस्ता अकुशल क्लेशबाट हुने हो । त्यसैले लोभलाई त्याग गर्ने, द्वेषलाई हटाउन मैत्री भावनाको अभ्यास गर्ने र मोहलाई हटाउन प्रज्ञाको अभ्यास जस्ता बुद्धले दिनुभएको शिक्षा उनीहरूलाई दिइनु उपयुक्त देखिन्छ । प्रायः मानिसहरू अधिक स्वार्थी हुन्छन् । बुद्धशिक्षाले एक उच्च आदर्श, उच्च नैतिक र दार्शनिक चिन्तनमा विश्वास गर्दछ । त्यसैले यस शिक्षामा नैतिकता र आध्यात्मिकतामा आधारित चोखो जीवन नअपनाइकन सुख प्राप्त हुने असम्भव भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । प्रतिकूल भौतिक र सामाजिक परिस्थितिहरूमा यस्तो जीवनयापन कठीन हुन्छ । भगवान बुद्धले सामाजिक, आर्थिक र राजानीतिक कुरालाई समेत अंगालेर शिक्षा प्रतिपादन गरिएको छ । सामाजिक समस्यालाई निराकरण गर्नको लागि आध्यात्मिक अभ्यास, हिंसाविरुद्ध काम गर्ने प्रतिबद्धता र एकतामा जागरुकता गर्न प्रोत्साहन गरिएको छ । त्यसैले यस अभ्यासको लागि एक व्यक्तिले मात्र नभई समाजमा रहेका सम्पूर्ण मानिसहरू मिली गर्नुपर्ने हुन्छ । तर नेपालमा युवाहरूले आफ्नो कर्तव्य निभाउन नसक्नाले

---

८ *Buddhist Solutions for the Social Problems,* University of Pune*, pp……*

https://dhamma.digital

समाजमा निम्न विभिन्न समस्याहरू देखा परिरहेछन् जस्तै :

१. लागुपदार्थको कुलतमा लाग्नु

२. HIV र AIDS जस्ता घातक रोगबाट ग्रष्ट हुनु

३. अपराध तथा हिंसा गर्नु

४. देह व्यापारमा लाग्नु

५. जुवा तास खेल्नु

६. घूस तथा भ्रष्टाचारमा लाग्नु

७. आत्महत्या गर्नु आदि ।

आजका यी विभिन्न समस्याहरूको समाधानका लागि भगवान बुद्धले दिनुभएको शिक्षा अपरिहार्य हुन सक्छन् ।

१. लागुपदार्थको कुलतमा लाग्नु

लागुपदार्थ सेवनले समाजमा नकारात्मक प्रभाव पारिरहने भएकोले यस लागुपदार्थ सेवन निर्मूल गर्ने उद्येश्यले बुद्धले दिनुभएको नैतिक शिक्षा प्रचारप्रसार गरी बुद्धको आधारभूत शिक्षा अनुसार दान, शील र भावनाको अभ्यास गराइनुपर्ने देखिन्छ, जसबाट शील, समाधि र प्रज्ञा उत्पन्न हुने जस्तो शिक्षा दिंइनु पर्ने छ । गृहस्थहरूले पालना गर्नु पर्ने पञ्चशील शिक्षाको महत्वबारे प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने पनि उत्तिकै आवश्यक हुन आउँछन् । यस अर्थमा युवाहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा प्रशिक्षण दिनु पर्ने हुन्छन् :-

१. अकुशल कर्म गर्न नहुने शिक्षा दिने

२. राम्रो काम गर्ने प्रोत्साहन गर्ने

३. मन सन्तुलन राख्ने

४. बुद्धले दिनुभएको कर्म र कर्मविपाक शिक्षाबारे अवगत गराउने ।

यसरी युवाहरूलाई प्रशिक्षण दिने बेलामा लागुपदार्थको सेवनबाट हुने हानी नोक्सानी बारे जानकारी दिइनुपर्ने हुन्छ ।

२. HIV/AIDS जस्ता घाटक रोगबाट ग्रष्ट हुनु

बिद्यमान विश्वमा HIV/AIDS रोगको ठूलो समस्या रहेको छ । यस रोगका पिडीत व्यक्तिहरूलाई मानसिक तनाव हुने कारणले यिनीहरूप्रति मैत्री र करुणाको अभ्यास गराउनु पर्ने हुन्छ । यसका साथै बुद्धको मुख्य दर्शन भनेको दुःख हो । दुःखको मूल कारण राग र द्वेषबाट शुरु हुन्छ । HIV/AIDS संक्रमण हुनु भनेको असुक्षित यौन सम्पर्कबाट हुने हो । बुद्धशिक्षा अनुसार यसबाट छुटकारा पाउनका लागि आफ्नो रागलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने हुन्छ । यी व्यक्तिहरूमा

https://dhamma.digital

मानसिक तनाव हुने कारण यिनीहरूप्रति मैत्री र करुणा जस्ता कुरालाई समाजमा रहेका अन्य मानिसहरूलाई अभ्यास गराइनु पर्नेछ।

यस रोगको विरुद्ध युवाहरूको लागि विभिन्न कार्यक्रम गर्नु उपयुक्त देखिन्छ :

१. शिक्षा – सेमिनार, बुद्धशिक्षामा आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम गर्ने

२. युवा कायक्रम - HIV र लागुपदार्थबाट अलग्ग रहनु, रोकथाम उपचार भन्दा राम्रो छ भने बुद्धशिक्षामा आधारित शिक्षा दिने,

३. घर तथा समाजमा घुम्ति शिक्षा दिने - नैतिक तथा बुद्धशिक्षा अन्तर्गत परामर्श, सल्लाह सुझाव दिने

४. व्यावसायिक प्रशिक्षण - बुद्धशिक्षमाा आधारित स्थलगत सामग्री उपलब्ध गराई प्रशिक्षक र आर्थिक सहयोग गर्ने

५. धार्मिक कार्यकम - दैनिक, साप्ताहिक ध्यान भावनाको अभ्यास गराउने, प्रव्रजित शिविर संचालन गर्ने

३. अपराध तथा हिंसा गर्नु

आक्रामक स्वभाव भएकाहरूलाई बुद्धको शिक्षा अनुरूप चतुब्रम्ह विहार अन्तर्गतको मैत्री करुणाको अभ्यास गर्नु पर्नेबारे शिक्षा दिनुपर्ने हुन्छ। आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको सम्यक् आजीविकाको अभ्यास गराई अपराध तथा हिंसालाई नियन्त्रण गर्न सक्दछ।

४. देह व्यापारमा लाग्नु

देहव्यापारको मुख्य कारण भनेको गरिबी हो। यसको निवारणका लागि दीघनिकायको कुटदन्त सुत्तमा बुद्धले दिनुभएको शिक्षा अनुसार अपराध निर्मूल गर्न मानिसहरूमा आर्थिक सुधार गर्नुपर्दछ। व्यापार वाणिज्यमा लगाउने र उनीहरूलाई पुँजीको व्यवस्था गरिदिने, किसानहरूलाई अन्न र कृषिका अन्य सुविधाहरू प्रदान गर्नुपर्दछ। प्रशस्त आम्दानी कमाउने मौकाहरू मानिसहरूमा प्रदान गरिएमा उनीहरूबाट आउने भय कम हुन्छ र परिवार, समाज तथा त्यस भयबाट मुक्त हुनेछ भनी सुत्तमा उल्लेख गरिएकोछ।

५. जुवा तास खेल्नु

जुवा तास जस्ता खराब लतमा लाग्नु भनेको परिवार र समाजलाई बर्बादी तर्फ लानु हो। यसको लतले घरघरमा कलह उत्पन्न गराउँदछ, द्वन्द्व शुरु हुने गर्दछ। यसको लागि बुद्धले दिनुभएको सिगालोवाद सुत्तमा रहेका १४ अकुशल कर्मको अभ्यास नगराउनु पर्ने हुन्छ। अकुशल कर्मबाट हुने बेफाइदाबारे शिक्षा दिनु पर्ने हुन्छ।

https://dhamma.digital

६. घूस तथा भ्रष्टाचारमा लाग्नु

घूस खानु भनेको पञ्चशील अन्तर्गतको अदिन्नादान शील उल्लंघन गर्नु हो । युवाहरूलाई घुस भ्रष्टाचारीबाट हुने अकुशल कर्मबारे शिक्षा दिनुपर्दछ । केटाकेटीहरूलाई शुरुदेखि नै नैतिक शिक्षाको ज्ञान दिनु पर्नेमा जोड दिनुपर्दछ। यदि नैतिक शिक्षा उनीहरूसँग भएमा पछि ठूलो नेतृत्व बहन गर्न सक्ने हुनेछ ।

७. आत्महत्या गर्नु आदि

आजभोलि युवाहरू बीच आत्महत्या गर्ने एक ठूलो समस्याको रूपमा आइरहेको छ । आत्महत्या गर्नुको मुख्य कारण भनेको मानसिक तनाव, आर्थिक अभाव, असफल भएर एक्लो महशूस हुनु, प्रेम विछोदको आवेशमा आउनु, HIV जस्ता अन्य घातक रोगबाट संक्रमित हुनु, पारिवारिक समस्याले दिक्दार हुनु, साथीहरू बीच द्वन्द्व हुनु आदि । यस्ता विभिन्न समस्याहरू कम गर्नको लागि भगवान बुद्धले दिनुभएको मूल शिक्षा चतुआर्य सत्यको ज्ञान अवबोध गराउनु पर्दछ । दु:ख, दु:ख समुदय (दु:ख उत्थान र मूल स्रोत), दु:ख निरोध (दु:ख अन्त्य वा उन्मूलन सत्य) र दु:ख निरोधको मार्ग (मध्यम मार्ग अथवा आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग) हुन् । मानसिक अनुशासनमा रहन ध्यान अभ्यास गराउनु पर्दछ ।

आजको सन्दर्भमा समस्या निराकरणका लागि समाज तथा राज्यले विभिन्न संघसंस्थाहरू खोली बुद्धले दिनुभएको शिक्षालाई युवाहरू माझ प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने देखिन्छ । स्कूल तथा उच्च शिक्षाको तहमा पनि विभिन्न नैतिक शिक्षाका पाठ्यक्रमको व्यवस्थापन गरिएमा युवाहरूलाई पढाइ संगसंगै राम्रो आचरण, कर्तव्य बोध हुन गई आफ्नो आचरणमा सुधार आउने हुन सक्छ ।

बौद्ध नैतिक शिक्षाले दिन सक्ने योगदानहरू यस प्रकार छन् :

१. मानसिक तथा आध्यात्मिक सुखको अनुभव गराउँदछ ।

२. मानवीय गुणको महशूस गराउँदछ ।

३. देश र समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम गराउँदछ ।

४. एक आपसमा सद्भावना र सद्गुणको सृजना गराउँदछ ।

५. शान्ति र सुखमय साथ जीवन जिउने प्रेरणा दिन्छ ।

६. मानवीय कर्तव्यको बोध गराउँदछ ।

७. आचरण शुद्ध बनाउँदछ ।

८. एक आपसमा दया, माया र सेवा भावनाको सृजना गराउँदछ ।

९. सहनशीलता बढाउँदछ ।

१०. मनमुताव हटाएर मैत्री भावना जगाउँछ ।

https://dhamma.digital

यसबाट युवाहरूमा नैतिकता बढाउनुका साथसाथै पढाई र व्यावहारिक शिक्षा संचालन गरिएमा युवाहरूमा आत्मविश्वास बढ्नुका अतिरिक्त अरु डरलाग्दो समस्याहरू हटाउन सक्दछन् ।

यसै सिलसिलामा वो यंग वाई ले २०१२ मा श्रद्धेय थुप्तेन छोड्रेन (वासिङ्गटन स्टेट अमेरिका) संग बौद्ध युवाहरूको बिषयमा छलफलको आधारमा तयार गरिएको आजकाल बौद्ध युवाहरूले संघसंस्थामा युवाहरूलाई प्रेरणा दिनको लागि बुद्धशिक्षा प्रचार गर्न सकिन्छ भने प्रश्नमा उहाँले विभिन्न बुँदाहरू सुझाव दिनु भएको छ ।

१. गहन विचार गर्नु र आफ्नो धारणालाई प्राथमिकता दिनु

२. आफू भन्दा जेठो तथा वरिष्ठको भनाई तथा आज्ञा मान्नु

३. आफ्नो कार्यक्रम लचिलो बनाउनु

४. सहमति गर्दा अगाडि होशियार हुनु

५. विहारको गुरुको शिक्षालाई मुल्याङ्कन गर्नु

६. मानिसको कुरामा संवेदनशील हुनु

७. आत्मनिर्भर हुनु

८. द्वन्द्व नगरी शान्तपूर्वक काम गर्नु

८. निष्कर्ष :

भविष्यका कर्णधार मानिएका युवाहरूलाई यी माथिका बुँदाहरूको अभ्यास गराएर युवावस्थामा बढी सचेत र मानव हितको उपदेश दिई बुद्धको अनुयायी बनाई बहुजन हिताय बहुजन सुखायको मार्गमा अग्रसर गराउनु सक्नु उचित देखिन्छ । उन्नति, आधुनिक र सभ्यताले गर्दा विश्वमा स्वार्थी, बनावटि धर्म, जातिवाद, धनको अहंकार, अधिकारको दुरूपयोग जस्ता नराम्रा कामले समाजमा धेरै द्वन्द्व, कलहले स्थान पाइरहेको छ । कसैले सुविधा सम्पन्न भौतिक बस्तु उपभोग गर्न पाइरहेका छन् भने कसैले उपभोग गर्न पाइरहेका छैनन्, यसले गर्दा समाजमा विभेद हुने र धनीवर्ग र गरीबवर्गबीच धेरै अन्तराल तथा फाटो हुने गर्दछ । यस्ता विभेदलाई न्यूनीकरण गर्न बुद्धशिक्षाले समुदायमा असल व्यवहार, दयामाया, खुशीलाई प्रोत्साहन गर्दछ यानि साम्प्रदायिक पूर्वाग्रहको झूकावलाई हटाउने शिक्षा दिइन्छ । आजको समस्या भनेको जातिभेद, धर्म साम्प्रदायिक, असहिष्णुताले गर्दा मानव जीवन ह्रास हुँदै गइरहेका छन् । यी समस्याहरूलाई बुद्धको शिक्षाले जरैदेखि उखेल्ने काम गर्दछ, जुन कि भगवान बुद्धले २६०० बर्ष अगाडि दिनुभएको शिक्षा आजसम्म पनि उत्तिकै सान्दर्भिक मान्न सकिन्छ । मानिसमा भएको म र मेरो भन्ने जुन भावना सत्कायदिट्ठि र मानिसमा भएको लोभ,. द्वेष र मोहले गर्दा वातावरण दूषित पारिराखेको छ । यस्ता क्लेशलाई हटाइ उदार, माया, करुणा, मैत्री, परोपकार आदिको भावना बुद्धशिक्षाले उत्पन्न गराउँदछ । यसैलाई उच्च प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाएमा विश्वका सम्पूर्ण मानव प्राणीको कल्याण र हित हुनेछन् ।

https://dhamma.digital

सन्दर्भ सामग्रीहरु :

अमृतानन्द, भिक्षु, बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग १, काठमाडौंः आनन्दकुटी विद्यापिठ, वि.सं २०२९

प्राणपुत्र, आयुष्मान, आनन्दभूमि, बर्ष ४५ अंक ६, असोज पूर्णिमा, कतिं पुन्हि वि.सं २०७४

बज्राचार्य, कविरकुमार, सुत्तनिपात, काठमाडौंः त्रिपिटक ज्ञानकक्षा, खुसिबुँ, वि.सं २०७०

बज्राचार्य, दुण्ड बहादुर(अनु.),दीघनिकाय, ललितपुरः वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय्, वि सं २०५६

बज्राचार्य, दुण्ड बहादुर(अनु.),मज्झिमनिकाय, ललितपुरः वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय्, विसं २०५४

मानन्धर, मदन रत्न, धर्म व व्यवहार, काठमाडौंः भाजुरत्न अष्टमाया स्मृति प्रकाशन, वि.सं २०७५

वल्पोल राहुल, भिक्षु (ले.), देवकाजी शाक्य (अनु.), बुद्धले के सिकाउनु भयो, काठमाडौंः देवकाजी शाक्य, वि.सं २०६९

सिङ युन, शाक्य देव काजी (अनु), मानवीय बुद्ध धर्म, काठमाडौंः बुद्ध ज्योति प्रकाशन, वि.सं २०६४

Sugandha, Bhikkhu, "Lumbini in the New Millennium: Youth in Buddhism", International Buddhist Conference at Lumbini, Nepal, 2001.

Subedi, Anush, Role of Youth in Develoment, Kathmandu :……………

Shakya, Dev Kaji, Buddha's Light, Kathmandu: Buddha's Light International Association, 2012

Youth Vision – 2025, Nepal Government Ministry of Ten-Year Strategic Plan 2015

Buddhist Solutions for the Social Problems, University of Pune, ……..

♦♦♦

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

वर्तमान अवस्थामा स्वतन्त्र चिन्तनको उपादेयता

✍ कविता हुमागाई

पृष्ठभूमी

वर्तमान युग चरम भौतिक विकासको युग हो। नयाँनयाँ प्रविधिको विकासले मानिसहरूको जीवनमा परिवर्तन भैरहेको र धेरै भौतिक सुख सुविधासँग घेरिएको तर मानसिक शान्ति टाढा भैरहेको अवस्था छ। मनमा विभिन्न प्रकारको अशान्तिले नाना प्रकारका रोगहरूले मानव समुदाय ग्रसित बनीरहेको अवस्था हो। भौतिक विकास नै सबैथोक हो भन्ने तवरले मानिसहरू मानसिक र आध्यात्मिकताबाट टाढा हुँदै गईरहेको अवस्थाले उनीहरूको मनलाई कमजोर पार्ने काम भईरहेको छ।

वर्तमान अवस्था सूचना प्रवाह क्षेत्रमा महत्वपूर्ण फड्को मारिएको युगको रूपमा लिन सकिन्छ। सूचना प्रविधिको विकाससँगै विभिन्न विषयहरूको जानकारी शीघ्र गतिमा प्राप्त हुने अवसर अहिले मानिसहरूले प्राप्त गर्न सकिरहेको छ। यसका सकारात्मक प्रभावहरू साथै विभिन्न नकारात्मक प्रभाव पनि बढ्दै गईरहेको छ। रेडियो, टिभी, पत्रपत्रिकाका साथै, इन्टरनेट, सामाजिक संजालबाट धेरै सूचनाहरू प्रभाव भैरहेको अवस्थामा मानिसहरूले विभिन्न विषयवस्तुको सम्बन्धमा शीघ्र जानकारी प्राप्तगरिरहेको छ भने बढाईचढाई गरेको विषय, गलत सूचना, द्वेष र दुर्भावनायुक्त सूचनाले मानिसहरूलाई दिग्भ्रमित र विभिन्न व्यक्ति र समुदायबीच कटुता र द्वन्द्ध बढाउने कार्य पनि भैरहेको अवस्था छ। यस परिप्रेक्षमा ती सूचनाहरूलाई स्वतन्त्र रूपले ग्रहण गर्ने वा छानेर ठिक वा बेठीक भनेर विश्लेषण गर्नुपर्ने आवश्यकता अहिलेको सन्दर्भमा तड्कारो छ। सूचनाको सहजताले सकारात्मक भन्दा बढी नकारात्मक प्रभावपार्ने खतरा बढीरहेको अवस्था छ। नवीन सूचनाप्रविधिले सत्यभन्दा असत्य बढी, राम्रा भन्दा नराम्रा सूचनाहरू प्रसारण हुने र मानवीय भावनालाई भडकाउने कामहरू गरिरहेको सन्दर्भमा स्वतन्त्र चिन्तन झन आवश्यक महसूस भएको छ। प्रस्तुत लेखमा यही विषयलाई अगाडि सारेर वर्तमान अवस्थामा बुद्धको स्वतन्त्र चिन्तनको

https://dhamma.digital

उपादेयताको बारेमा वर्णन र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

स्वतन्त्र चिन्तन

बुद्धशिक्षाको महत्वपूर्ण विशेषताको रूपमा स्वतन्त्र चिन्तन पनि एक हो। स्वतन्त्र चिन्तन भन्नाले कुनै चीजलाई आफ्नो विवेकको कसीमा विचार विमर्श गरेर ठिक भएमा मात्र स्वीकार गर्नु हो। परम्परागत, पुराना ग्रन्थमा उल्लेखित, ठूला वा प्रशिद्ध व्यक्तित्वबाट बताईएको आदि कारणले अन्धश्रद्धाले कुनै पनि चीजलाई त्यतिकै स्वीकार नगरी आफ्नो बुद्धिको प्रयोग गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिनु भएको शिक्षा, बुद्धशिक्षा हो।[१] मानिसहरू सामान्यतः जन्मदेखि मरणसम्म बहिर्मुखी बनिरहन्छन्। अरुको कुरा सुनेर झट्टै विश्वास गर्ने स्वभावका हुन्छन्। आफू कुन परिवेशमा जन्म लिएको हो, त्यसमा भएका परम्परा, संस्कृति र विचारधारा नै सही हुन्छन् भनेर एकांकी विचार र सोच विकास गरीरहन्छन्। कसैले आफ्नो परम्परा तथा संस्कृति र विचारधारालाई प्रतिकूल हुने अरु विचार तथा सोचको कुराले उनीहरूको मनमा द्वेष र दुर्भावना उत्पन्न गरी आफ्नो तथा अरुकोसमेत अहित कार्य गर्न तत्पर हुन्छन्।

केशमुत्ति सुत्त

स्वतन्त्र चिन्तन सम्बन्धि सबभन्दा महत्वपूर्ण सूत्रका रूपमा केशमुत्ति सुत्तलाई लिन सकिन्छ। पालि त्रिपिटकको अङ्गुत्तर निकाय अन्तर्गत तिकनिपात, महावग्ग, सुत्त नं. ६५ केशमुत्ति सुत्त अनुसार एक पटक कोशलको केशपुत्त भन्ने ठाउँमा भगवान बुद्ध पुग्नुभयो। त्यहाँ रहेका कालाम जनजातीहरूले भगवानको समीप आएर सोध्नुभयो कि यहाँ धेरै श्रमण तथा ब्राम्हणहरू आउँछन् र आआफ्नो सिद्धान्तको कुरा सर्वश्रेष्ठ भनेर अगाडि राख्छन् र अरुको सिद्धान्त तुच्छ छन् भनेर जान्छन्। यसरी विभिन्न श्रमण तथा ब्राम्हणहरू आएर आआफ्नो कुरामात्र ठिक, अरुहरूको बेठीक भनेर हामीलाई बताएर जान्छन र हामीहरूलाई कस्को कुरा सत्य हो? केलाई अनुशरण गर्ने र के लाई त्याग्ने? भन्ने बारेमा अन्यौलता थपेर जान्छन्। हामीमा शंका, उपशंका र अनिश्चितता बढाएर जान्छन्। तपाई भन्नुहोस् हामीले के गरौं ?

उनीहरूको जिज्ञासामा भगवान बुद्धले भन्नुभयो कि 'कालामहरू, तिमीहरूले शंका हुनु पर्नेमा शंका गरेका छौ, अनिश्चित हुनपर्नेमा अनिश्चित भएका छौ। यो तिमीहरूको लागि हितकारी छ। कसैले केही कुरा गर्दैमा आँखा चिम्लेर स्वीकार गर्नु पर्दछ वा अनुशरण गर्नुपर्दछ भन्ने होईन। मानिसहरूले आफ्नो दिमागको कसीमा घोटेर ठिक छ भनेर आफूलाई लागेमा त्यसलाई स्वीकार गर्ने र यदि आफूलाई ठिक लागेन भने त्यसलाई स्वीकार गर्न अयोग्य ठानेर अस्विकार गर्न जान्नुपर्दछ'। यस सम्बन्धमा भगवान बुद्धले महत्वपूर्ण कुराहरू उनीहरूको सामु पेश गर्दै कसलाई स्वीकार्ने वा अस्विकार गर्ने सम्बन्धमा भन्नुभयो।[२]

---

१ दुण्डबहादुर बज्राचार्य, निदान कथा, ललितपुरः वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं २०५६, पृ १७।

२ भिक्षु बोधिसेन, अंगुत्तर निकाय प्रथम भाग, काठमाडौ : ज्येष्ठमाया बनिया, वि.सं २०५९, पृ १९१ देखि १९५

https://dhamma.digital

स्वतन्त्र चिन्तनको आवश्यकता

स्वतन्त्र चिन्तनको उपादेयताको कुरा गर्दा यसको मूल उद्देश्य आध्यात्मिक उन्नतिसँग सम्बन्धित विषय हो । तर आध्यात्मिक बाहेक समाजलाई विभिन्न किसिमका अवरोधहरूबाट बचाउन, भौतिक उन्नति गर्न पनि यसको आवश्यकता महत्वपूर्ण छ। यसको उपादेयता विभिन्न क्षेत्रमा कति छन् भन्ने बारेमा छोटो चर्चा गरिनेछ।

वाद उपादान अथवा दृष्टि उपादानबाट टाढा रहन

मानिसहरू जति जति बौद्धिक हुँदै गए पनि म र मेरो भन्ने आत्मवादप्रति झन झन आसक्त हुँदै गईरहेका छन् । आफू जन्मेको परिवेश, आफ्नो समुदायको मूल्य मान्यता र आफ्नै सिद्धान्त मात्र ठीक छ, अरुको ठीक छैन भनेर पूर्वाग्रहहरू झन झन घनीभूत हुँदै गईरहेको अवस्थामा मानिसहरूमा स्वतन्त्र चिन्तनको आवश्यकता झन तडकारो भैरहेको अवस्था छ । मानिसहरू विभिन्न प्रकारले विभाजित अवस्थामा अहिले छन् । जातको आधारमा, वर्णको आधारमा, धर्मको आधारमा, क्षेत्रको आधारमा, सिद्धान्तको आधारमा विभाजित भई मेरो र तेरोको बीचमा गहिरो खाल्डो निर्माण गरी विभिन्न द्वन्द्वहरू सृजना भईरहेको छ । यस्तो समाजमा स्वतन्त्र चिन्तनमात्रै एउटा अचूक उपाय हो जसको कारणले मानिसहरूबीच एक आपसमा सद्भाव र सहिष्णुता विकास गर्न सकिन्छ । आफ्नोप्रति गर्व र अरुको इज्जत गरेर मात्र समाजमा शान्ति ल्याउन सकिन्छ र त्यसको लागि मानिसहरूमा स्वतन्त्र चिन्तन हुनु आवश्यक छ ।

विभिन्न समुदायमा आ-आफ्नो तरीकाले मानिआएका विश्वास, रितिरिवाजहरू छन् । केही मान्यताहरूले समाजलाई सुसंस्कृत तुल्याउन मद्दत गर्दछ भने केही नकारात्मक कुराहरू पनि प्रचलनमा आईरहेका हुन्छन् । समाजलाई नकारात्मक असर गरिरहेको सिद्धान्त, परम्परा, वादलाई पनि हाम्रो हो भनेर हुबहु लाड्ने र बदल्नु हुदैन भन्ने गहिरो विश्वास लिएर आफ्नो समाजमा लागु गराईरहेका हुन्छन् र विकासलाई पन्छाई रहेका हुन्छन् । अझ मानिसहरू विभिन्न कुरीतिहरूलाई बोकेर त्यसमा नै आफ्नो अस्तित्व खोजिरहेका हुन्छन् र यदि ती कार्यहरू नगरेमा अपशकून हुने आदि ईत्यादि भनेर समाजलाई तर्साइ त्यसैमा टाँसिरहन दवाब दिईरहन्छन् । नेपालको सम्बन्धमा भन्ने हो भने छाउपडी प्रथा, छुवाछुटको प्रथा यस्तै रितिरिवाजहरूलाई वाद उपादान अथवा दृष्टि उपादानले सघाईरहेका छन्। समाजलाई उन्नयन हुनबाट रोक्ने यस्ता प्रवृत्तिबाट छुटकारा पाउनका लागि बुद्धको स्वतन्त्र चिन्तनको शिक्षा आवश्यक छ। स्वतन्त्र चिन्तनको उपादेयताको बारेमा थाहा पाएपछि समाजका नराम्रा कुराहरू छोडी नयाँ उपयोगी कुराहरूको अभ्यासमा तिनीहरू लाग्ने हुन्छन् र उनीहरूलाई नयाँ प्रयासको लागि प्रेरणा मिल्ने हुँदछ ।

समाजमा विभिन्न प्रकारका सैद्धान्तिक वादहरूको कुरा गर्ने हो भने ती विभिन्न वादहरूको अस्तित्व परापूर्वकालदेखि थियो । संसारमा समयको गतिसँगै नयाँ नयाँ वादहरू श्रृजना हुने र मानिसहरू ती विभिन्न वादहरूप्रति तादात्म्यता स्थापित गरी आफ्नै वाद ठीक अरु वाद बेठीक भन्ने

https://dhamma.digital

विश्वास दिलाई वैचारिक रूपमा मानिसहरूलाई विभाजन गरीरहेको देखिन्छ । बुद्धकालमा भएका विभिन्न वादहरूप्रति बुद्धलाई प्रश्न सोध्दा ती वादहरूप्रति बुद्धले कुनै किसिमले पनि पूर्वाग्रह नदेखाई त्यसप्रति नटाँस्नको लागि बुद्धले सतर्क गराउनुहुन्थ्यो ।[३]

बुद्धकालका विभिन्न वादहरूको निरन्तरता अहिलेका दार्शनिकहरूले पनि वर्णन गरिरहेका पाइन्छन् । बुद्धकालमा विभिन्न बादहरूको बीच विचार विमर्श हुने गर्दथे । त्यसबेलाको बाद विवादका विषयहरू थिए :शाश्वतवाद, अशाश्वतवाद, अन्तवान्वाद, अनन्तवान्वाद, उही जीव उही शरीरवाद, अर्के जीव अर्कै शरीरवाद, मरणपछि तथागत हुन्छ भन्ने वाद, मरणपछि तथागत हुन्न भन्ने वाद, मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि भन्ने वाद, मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने वाद ।[४]

यी माथिका दश वटा वाद सम्बन्धि कुराहरू भगवान बुद्धलाई विभिन्न जिज्ञासुहरूले बरोबर सोध्न आउँथे । र कुनै न कुनै वादप्रति बुद्धको विचार के हो भनेर सोध्ने गर्दा भगवान बुद्धले त्यसको उत्तर दिनुहुन्नथ्यो । एक दिन मालुंक्य पुत्रले यस प्रश्नलाई अगाडि सार्दै यस प्रश्नको जवाफ पाएमा मात्र म प्रवजित हुन्छु भनेर बुद्धलाई ढिपी गर्न आउँदा बुद्ध मौन हुनुभयो । र पछि बुद्धले एउटा उपमा दिनुभएको थियो कि यदि कसैलाई बाणले घाईते तुल्याएको छ र उसलाई वाण निकाल्न लाग्दा पर्ख म त्यतिन्जेलसम्म यो बाण निकाल्न दिन्नं, जबसम्म यो बाण कसले मलाई छोडेको हो, त्यो व्यक्ति कुन वर्णको थियो, कुन समुदायको थियो, किन उसले वाण छोड्यो आदि भन्ने कुरा थाहा पाउँदिनं । यदि त्यस कुरामा उसले ढिपी गरिरह्यो भने त्यस व्यक्तिले अकारण ज्यान जाने काम गरेको ठहर्द छ भने त्यस्तै दुःखको भुमरीमा परिरहेका मानिसहरू पनि आफ्नो दुःख निवारण गर्नुको साटो अनावश्यक विभिन्न वादको भुमरीमा परिरहनु भनेको आफूले आफैलाई प्रवञ्चना गर्नु हो भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नुभएको थियो ।[५] ती प्रश्नहरू अव्याकृत हुन् अथवा महत्वहीन प्रश्न भनेर ती दार्शनिक प्रश्नहरूका सम्बन्धमा बुद्धले विचार राख्नुभएको थियो । बुद्धले आफूलाई कुनै वादप्रति उपादान नभएको र अलग भएको कुरा माथिका कुराले स्पष्ट पार्दछ ।

संसारमा विभिन्न समय समयमा विभिन्न वादहरूको उदगम पनि भैरहेका हुन्छन् । ब्रम्हजाल सुत्त अनुसार बुद्धकालमा ६२ प्रकारका वादहरूको अस्तित्व थियो । उपरोक्त ६२ प्रकारका दृष्टि-मतहरूका व्यर्थता एवं असारता प्रकट गर्दै बुद्धले भ्रमपूर्ण तृष्णाको बसमा अल्झिएर (काम, भव, विभव तृष्णा) नै यी मत-दृष्टि-सिद्धान्त प्रतिपादन भएका हुन् भन्ने स्पष्ट गर्नुभयो । जतिबेलासम्म यी ६२ प्रकारका मतहरूमध्ये कुनै न कुनै एक मतमा मात्र अल्झिन पुग्दासम्ममा संसारचक्र (भव) बाट मुक्त नहुने कुरा बताउनुभएको छ र त्यसको लागि स्वतन्त्र चिन्तनको आवश्यकता

---

३ भिक्षु अमृतानन्द, बुद्धकालीन परिब्राजकहरु भाग १, (ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०१८), पृ ५६७ देखी ५७९ ।

४ ऐ ऐ पृ ५६६ देखि ५७१

५ बज्राचार्य, पूर्वोक्त पादटिप्पणी ३७, पृ ३३३ देखि ३३८

https://dhamma.digital

औंल्याउनुभएको छ ।[६]

बुद्धकालीन विभिन्न वादहरू जस्तै आधुनिक कालमा पनि विभिन्न वादहरूले मानिसहरूलाई जकडिरहेको अवस्था हामी देख्न सक्छौं । सामाजिक सन्दर्भका वादहरू, धार्मिक विषयका वादहरू आर्थिक विषयका वादहरू तथा राजनैतिक विषयका वादहरूले मानिसहरूलाई विभिन्न द्वन्द्वको खाडलमा धकेलिरहेको परिस्थिति छ । पूँजीवाद, साम्यवाद, समाजवाद र ती वादहरूको आधारमा निर्माण भएका विभिन्न धार्मिक समुदाय, संस्था, दलहरू ती सिद्धान्तप्रति तादात्म्यता स्थापित गरी जनकल्याणको बाटो भन्दा पनि आफ्नो वाद नै ठूलो भनेर बसेका हुन्छन् र विभिन्न द्वन्द्वहरू उत्पन्न गराई रहन्छन् । यस्ता द्वन्दहरूको प्रभाव परिवारमा, समुदायमा, देशमा, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत पर्न गई विभिन्न प्रकारका कलह, झैझगडा, युद्ध आदिका वातावरणहरू श्रृजना भईरहेका छन् । बुद्धको स्वतन्त्र चिन्तन सम्बन्धी शिक्षाले मानिसहरूलाई त्यसरी बादविवाद गर्ने र एउटै वादप्रति आसक्त हुने प्रवृतिबाट टाढा राख्दछ ।

स्वावलम्बी बन्न

स्वावलम्बी, मानिसहरूको जीवनमा अत्यावश्यक चीज हो । आफूलाई आवश्यक हुने वस्तु आफैले जगेर्ना गर्नुलाई सामान्यतया स्वावलम्बी हुने भनिन्छ । बुद्धको शिक्षामा मानिसहरू ज्ञानमा पनि स्वावलम्बी हुनुपर्दछ भन्ने कुरालाई अगाडि सारिएको देख्न सकिन्छ । अरुहरूले बताएको कुराको लहैलहमामात्र जाने मानिसहरूले कुनै पनि क्षेत्रमा उन्नति गर्न सक्दैनन् । विभिन्न समय परिस्थितिमा आफ्नो जीवनसँग सम्बन्धित काम कुराहरूमा निर्णय लिनुपर्ने क्षमता हुनु आवश्यक छ । अरुको भरमा निर्णय गर्ने व्यक्तिहरूले सही निर्णय गर्न सक्दैनन् । अरुहरूको कुरा सुन्नुपर्दछ, तर आफैले निर्णय गर्नुपर्दछ र त्यसको लागि ज्ञानमा आफू स्वावलम्बी हुनु जरुरी हुन्छ । बुद्धले तीनवटा ज्ञान मध्ये भावनामय ज्ञानलाई उच्च श्रेणीमा राख्नुको पछाडि पनि मानिसहरू स्वावलम्बी हुनको लागि नै हो । ज्ञानको अभावमा परावलम्बी भएर जिउनुको कुनै अर्थ हुँदैन । श्रुतमय ज्ञान आवश्यक छ, तर त्योभन्दा चिन्तनमय ज्ञान र अझ त्योभन्दा माथि भावनामय ज्ञानको आवश्यकता औंल्याउनुको तात्पर्य पनि स्वाबलम्बीपूर्वक जिउनको लागि हो । आफ्नै स्वचिन्तन र अभ्यासबाट प्राप्त ज्ञानमात्र आफ्नो हुने, त्यसले मात्र आफ्नो जीवनलाई रूपान्तरण गर्न सक्दछ । त्यस बाहेकका ज्ञान भनेको अरुसँग पैंचो लिएको उधारो ज्ञानमात्र हुन्छ, जसले मानिसहरूलाई परावलम्बी बनाउँदछ ।

बुद्धशिक्षामा व्यक्तिको क्षमता र उसको अन्तिम खोजको सफल आधार केवल ऊमात्र हुन सक्ने विभिन्न देशनाका आधारबाट प्रष्ट हुन्छन् । विशेषत: विपश्यनाको फलका उपयोगिता केवल व्यक्तिको स्वविवेकको प्रयोगबाटमात्र सम्भव हुन्छ । बुद्धले स्वविकेक प्रयोग गर्नुपर्दछ भनेर पटक

---

[६] भरतसिंह उपाध्याय, पालि साहित्यका इतिहास, इलाहावाद : हिन्दी साहित्य सम्मेलन, २०००, पृ १७४ देखि १७७

https://dhamma.digital

पटक देशना गर्नुभएकासुत्त पनि यहाँ आएकाछन्। आफैले सबैतिरबाट, सबैका लागि र दीर्घकालका लागि हित, सुख हुने कुरामा लाग्नु वा क्लेशगत कुरा त्याग्दा सही स्वविवेक जगाउन सक्ने आधारका कुराले स्वावलम्बी बनाउन सघाउ पुऱ्याउँदछ। प्रकृतिको सही पहिचान भई उपलब्ध क्षमता वा वस्तुबाट अत्याधिक लाभ लिन सकिन्छ। भौतिक शरीरमा हरदम विद्यमान स्वास र संवेदना जस्तो छ त्यस्तै जान्दा जान्दा गहिरो क्लेश हटाई दृष्टि शुद्ध गर्ने जुन मार्ग छ, त्यो स्वावलम्बी बनाइदिन हरदम उपयोगी सावित देखिन्छ।

नयाँ खोजको लागि

संसारमा विभिन्न प्रकारका नयाँ नयाँ खोजहरू हुँदै गईरहेका हुन्छन्। नयाँ नयाँ विचार, धारणाहरू विकसित भई समाजलाई कल्याण हुने कार्यहरू भैरहेका हुन्छन्। २० औं शताब्दी तथा विभिन्न वैज्ञानिक खोजीगर्ने कार्य भैरहेको छ। प्रविधिहरूको विकास भै विभिन्न तवरले भौतिक सुख सुविधा, विभिन्न किसिमका रोगहरूको उपचार पद्धति थपिंदै गईरहेका छन्। ती खोज गर्ने विज्ञ तथा बैज्ञानिकहरूले स्वतन्त्र चिन्तनको आधारमा नै नयाँ नयाँ विषय अनुसन्धान गरी विभिन्न तथ्यहरू पत्ता लगाएका हुन्छन्। वैज्ञानिकहरू जसले संसारलाई महत्वपूर्ण अनुसन्धान गरेर नयाँ कुरा दिए, उनीहरू स्वतन्त्र चिन्तनको माध्यमबाट नै यस प्रकारका क्षमता विकास गर्न समर्थ भएका हुन्। यसरी आधुनिक युग बैज्ञानिक युग भएको र बैज्ञानिक खोजलाई अझ बढावा दिन र अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि स्वतन्त्र चिन्तनको झन आवश्यकता भएको छ।

न्यूटन

आईज्याक न्यूटन जसले गुरुत्वाकर्षणको नियम पत्ता लगाएका थिए। उनको स्वतन्त्र चिन्तन गर्ने प्रवृतिले नै त्यस सिद्धान्तलाई खोज गर्न समर्थ भएका थिए। बगैंचामा बसिरहँदा रुखबाट खसेको स्याउको बारेमा चिन्तन गर्दागर्दै उनले गुरुत्वाकर्षणको सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न सफल भएको थियो।[७] उनले यदि रुखबाट स्याउ किन खसेको भन्ने कुराको बारेमा चिन्तन नगरेको भए त्यत्रो सिद्धान्त, जसले विभिन्न प्रविधिहरूको विकास गर्न सघाउने गुरुत्वाकर्षणको सिद्धान्तबारे थाहा पाउन सफल हुने थिएन। न्युटनले विभिन्न नियमहरूको प्रतिपादन गर्ने क्रममा कुनै कुराको क्रियाबाट त्यतिकै मात्राको विपरीत प्रतिक्रिया हुने जुन तथ्य पत्ता लगाउनुभयो त्यसलाई बुद्धको कर्म र त्यसको फलसँग सामञ्जस्यता स्थापित गर्न सकिन्छ।

ग्यालिलियो

सत्रौं शताब्दीका ग्यालिलियो खगोलविद थिए। उनले विभिन्न अविष्कारहरू गरेका थिए। उनले दुरविनको निर्माण गरि खगोलीय पिण्डहरूको बारेमा अध्ययन गरेका थिए र विभिन्न सिद्धान्तहरू निकालेका थिए। अरस्तुले पहिलो शताब्दीमा भन्ने गरेको बढी भार भएको चीज कम भार भएको

---

७ https://www.biography.com/scientist/isaac-newton retrieved on 15 march 2020

https://dhamma.digital

बस्तुभन्दा बढी गतिमा पृथ्वीमा खस्छ भन्ने कुरालाई खण्डन गरी पिण्डको भार अनुसार तल खस्ने गतिको घटबढमा कुनै फरक नहुने तथ्य राखेका थिए । महान दार्शनिक अरस्तु वा अरिस्टोटल जस्तो व्यक्तिको कुरालाई चुनौती दिनु त्यसबेला सामान्य थिएन । शनि ग्रहको बारेमा भैरहेको भ्रम पनि हटाउन उनी सफल भए । यसरी पूर्वाग्रहरहित भएर काम गरेर नै उनले नयाँ नयाँ तथ्य पत्ता लगाउन सकेका थिए । त्यसबेलाको मूल्य मान्यताको खिलाफ गएको भनेर झण्डै राज्यद्वारा ठूलो सजाँय भोग्नु परेको थियो, तर आफ्नो सिद्धान्तमा अडिग भई भइरहेका गलत विषयलाई सुधार गर्न सफल भए ।[८]

कोपरनिकस

महान खगोलशास्त्री कोपरनिकसले सूर्यले पृथ्वीलाई घुम्ने नभईकन पृथ्वी वा अन्य ग्रहहरूले सूर्यलाई घुम्ने तथ्य पत्ता लगाएका थिए । ब्रम्हाण्डमा पृथ्वी केन्द्रविन्दु हो भन्ने अरस्तुको मान्यतालाई चुनौति दिई सूर्य केन्द्रिय पिण्ड भएको र पृथ्वी एक दिनमा आफ्नै कक्षमा घुम्ने र साथसाथै सूर्यलाई एक बर्षमा परिक्रमा गर्ने कुरा पत्ता लगाएका थिए । त्यसका लागि उनी घण्टौं एकटक नांगो आँखाले आकासका पिण्डहरू हेरेर चिन्तन गर्ने गर्दथे । उनको स्वतन्त्र चिन्तनको कारणले नै कुनै यन्त्र विना अन्तरिक्षका महत्वपूर्ण नियमहरू पत्ता लगाउन सकेका थिए ।[९]

यसरी धेरै बैज्ञानिकहरूको नवीन खोज स्वतन्त्र चिन्तनसँग नै सम्बन्धित रहेको र नयाँ नयाँ आविष्कार गरी सत्य तथ्य अगाडि ल्याएको हो भने अरुको लहैलहैमा लागिपरेका व्यक्तिहरूबाट नभई स्वतन्त्र चिन्तकहरूबाट मात्र सम्भव भएको पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

सही सूचना निक्यौंल गर्न, प्राप्त गर्न, संचार माध्यमलाई स्वस्थ्य बनाउन र दिग्भ्रमित नहुन

वर्तमान युग भनेको सूचना प्रविधिको युग हो । मानिसहरूले विभिन्न माध्यमहरूबाट प्रचुरमात्रामा सूचनाहरू प्राप्त गरीरहेका हुन्छन् । पत्रिका, रेडियो, टि.भी, इन्टरनेट, वेभसाइट, फेसबुक आदिबाट विभिन्न सूचनाहरू आइरहेका हुन्छन् । त्यसमा सत्यका साथै झूठ वा भ्रम छर्ने सूचनाहरू पनि प्रचूर मात्रामा हुन्छन् । समाचारका कुराहरूमा पनि दिग्भ्रमित समाचार दिने, विभिन्न किसिमका द्वेष दुर्भावनायुक्त, विभिन्न समुदायलाई झगडा गराउने समाचारहरू प्रकाशन र प्रसारण भइरहेका हुन्छन् । त्यस्ता समाचारहरूलाई आँखा चिम्लेर विश्वास गर्दा मानिसहरूले ठूलो हानी नोक्सानी बेहोर्नु पर्ने हुन्छ । कतिपय संचार माध्यमले त कुनै विशेष समुदाय र व्यक्तिहरूलाई विभिन्न किसिमले मानमर्दन गर्ने र उनीहरूलाई ब्लायक् मेल गर्ने गरेका हुन्छन् । यसरी झुठो, दिग्भ्रमित, द्वेष दुर्भावनायुक्त समाचारहरूप्रति स्वतन्त्र रूपमा चिन्तन गरेर मात्र ग्रहण गर्नु आवश्यक भएको छ ।

---

८ https://www.britannica.com/biography/Galileo-Galilei, retrieved on 15 march 2020

९ https://www.britannica.com/biography/Nicolaus-Copernicus, retrieved on 15 march 2020

https://dhamma.digital

द्वेष र दुर्भावनापूर्ण सूचनाहरुबाट समाजलाई बचाउन

संचार माध्यम वर्तमान युगको महत्वपूर्ण विषय बनिसकेको छ। संचार माध्यमलाई राज्यको चौथो अंगको रूपमा सरकारले समेत मान्यता दिएको छ । मानिसहरूलाई विभिन्न आवश्यक सूचनाहरूको बारेमा थाहा दिलाउनको लागि संचार माध्यम आवश्यक हुन्छ। यसले मानिसहरूका विभिन्न अनभिज्ञ विषयलाई थाहा पाउन मद्दत गर्दछ। तर कतिपय संचार माध्यमले निहित स्वार्थमा बगेर झुठो खवर, अनावश्यक विषयसँग सम्बन्धित विषय, अतिशयोक्तिपूर्ण तरीकाले बढाईचढाई गरेर प्रशारण गरिरहेको हुन्छ । यस्ता समाचारले समाजमा नकारात्मक असर पारिरहेको हुन्छ । संचार माध्यम आजीविकाको एउटा ठूलो माध्यम बनिसकेको आजको अवस्थामा लेखिएका, प्रसारण भएका विभिन्न सूचनाहरू कत्तिको आधिकारीक छ भन्ने बारेमा स्वतन्त्र चिन्तन गर्नु आजको तड्कारो आवश्यकता हो। मानिस मानिसबीचमा सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक द्वन्द्व बढाउन आजको संचार माध्यम उद्यत भएको पनि देखिन आएको पाइन्छ। त्यसकारण ती समाचारहरू कत्तिको सत्यतासँग सामिप्यता राख्दछ भन्ने विषयमा अनुसन्धान गर्नु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य भइसकेको अवस्था छ।

भगवान बुद्धले सही भएता पनि कुनै कुनै विषयको बारेमा नबोल्दा राम्रो हुन्छ भन्ने गरेका छन्। त्यस्तो सत्य, जुन बोल्दा हितभन्दा अहित हुन्छ भने त्यस्ता कुरा नबोल्नु नै ठीक हुन्छ भन्ने कुरा बताउनुभएको छ। स्वार्थसिद्धकोलागि मात्र सूचना दिने, द्वेष र दुर्भावनापूर्ण सूचनाहरू दिने प्रवृत्ति भइरहेका संचारमाध्यमहरूले दिने सूचनाहरूलाई छानेर मात्र स्वीकार गर्नुपर्दछ। स्वतन्त्र चिन्तनको अभ्यास गर्न सकेमा झूठो खबर, बढाईचढाई गरेको सूचनाबाट तुरुन्तै प्रतिक्रिया दिनुको सट्टा त्यसको आधिकारीकताको खोज गरी अनहोनी हुनबाट समाजलाई बचाउन सकिन्छ। संचार माध्यमले उत्तेजित गर्ने विषय प्रसारण गरेर धेरै ठाउँमा विनाश निम्त्याई सकेका उदाहरणहरू छन्। सन् १९९१ को मार्च ३ मा लस एंजेल्सका एकजना प्रहरीले कालो समुदायका रोडी किंग नामक एकजना टैक्सी ड्राइभरलाई हुनसम्म चुटेको भिडियो मिडियाबाट प्रसारण भएको चार घण्टा नबित्दै सुन्दर लस एंन्जलसलाई तोडफोड गरेर कुरूप बनाई दिएको थियो। भिडियो खिच्ने फोटो पत्रकार जर्ज होलिडे थिए। तीन दिनसम्म भएको हिंसात्मक दंगाको कारण ५५ जनाको मृत्यु भएको र २००० जनाभन्दा बढी घाईते र ठूलो परिमाणमा भौतिक सम्पत्ति नष्ट भएको थियो।[१०] यसरी एउटा सूचनालाई अतिशयोक्तिपूर्ण तरीकाले सम्प्रेषण गर्दा धनजनको क्षति भएका उदाहरणहरू धेरै छन्।

हाल आएर सूचनाको सर्वसुलभ माध्यमको रूपमा सामाजिक संजाल वा फेसबुक बनिसकेको छ। सामाजिक संजालको फेशनले मानिसहरूको दैनिकीमा उल्लेखनीय परिवर्तन गरिदिएको छ। फेसबुकमा घण्टौं झुम्मिने, त्यसका विभिन्न सूचनालाई लाईक गर्ने, कमेन्ट गर्ने तथा

[१०] https://www.cbsnews.com/news/march-3rd-1991-rodney-king-lapd-beating-caught-on-video retrieved on 15 march 2020

https://dhamma.digital

शेयर गरेर त्यसमा भएका सूचनाहरूलाई सर्वव्यापी बनाउने कार्य फेसबुकले गरिरहेको छ । यसले विभिन्न विषयहरू पोष्ट गरेर समुदायमा धक्का हुने किसिमका अतिरंजित खबर र तल्लो स्तरको मानसिकताको प्रदर्शन गरेर मानव मानवबीच द्वेष र दुर्भावना पनि फैलाइरहेको पाइन्छ। स्वतन्त्र चिन्तनको अभावले फेसबुकको घटनाले समुदाय समुदायबीचमा द्वन्द्व निम्तिने सम्भावना पनि बढिरहेको परिप्रेक्ष्यमा त्यसमा अन्तर्निहित कुराहरूलाई केलाइ स्वीकार गर्ने वा शेयर गर्ने मानसिकताको विकासको आवश्यकता महसूस भएको छ। यसका लागि स्वतन्त्र चिन्तनको अभ्यास जरुरी छ। स्वतन्त्र चिन्तनले स्वविवेकी भई संयमतापूर्वक जीवन जिउने तथा हितोपयोगी आचरण गर्दै यसलाई बढावा दिने कार्य गर्दछ ।

आध्यात्मिक उन्नति गर्न

आध्यात्मिक उन्नति भनेको आफूभित्रको उन्नति हो । आफ्नो भित्रीमनलाई क्लेशबाट मुक्तपार्नु आध्यात्मिक उन्नति हो। मानिसहरू प्रायः बाहिरका वस्तुहरूमा अल्मलिन्छन् र समस्याको सम्बर्द्धन गर्दछन् । बाहिरका व्यक्ति, परिस्थितिहरू आफ्नो अनुकूल भएमा सुखी हुने परिकल्पना गर्दछन् । तर सामान्यतया बाहिरी परिस्थिति भनेको आफ्नो वशमा कहिल्यै हुँदैन र भए तापनि ताकालसम्म रहँदैन तथा त्यसले वास्तविक शान्ति दिन पनि सकिँदैन । वास्तविक रूपमा आफ्नो उन्नति गर्ने हो भने आफूभित्र नै उन्नति गर्नुपर्दछ । भित्र उन्नति गर्नुको अर्थ आफ्नो मन र मनोवृत्तिलाई उन्नति गर्नु हो वा चित्तमा रहेका मनोविकारहरूको निर्मूल गर्नु हो । चित्त र चित्तवृत्तिलाई स्वच्छ र सुन्दर बनाउनको लागि पूर्वाग्रही धारणा एक ठूलो बाधाको रूपमा रहको हुन्छ। सबै धर्म सम्प्रदायले आध्यात्मिक उन्नतिको कुरा गर्दछ, तर उनीहरू आआफ्नो परम्पराभन्दा बाहेकका अरु कुराहरू सोच्दैनन् र अभ्यास गर्दैनन् । उनीहरूलाई आध्यात्मिकतामा आफ्नै विधि मात्र ठिक हुन्छ भन्ने संस्कार लादिएको हुन्छ र श्रद्धापूर्वकमात्र ग्रहण गरिएको वा स्वीकार गरिएको त्यस विधिबाट जीवनको अन्तसम्म पनि कुनै उपलब्धि हासिल गर्न नसक्ने हुन्छ। स्वतन्त्र चिन्तन गरेर आफ्नो गुरु भन्दा अरु गुरुहरूबाट सही ज्ञान पाउन सकिन्छ र आफ्नो परम्पराको विधिभन्दा अरु विधि जीवनको लागि लाभान्वित हुन सक्छ भन्ने चिन्तनको अभावले धेरै ठूलो उपलब्धिबाट जीवनलाई विमुख गरिरहेका हुन्छन् । प्रसिद्ध विश्वविपश्यना आचार्य सत्यनारायण गोयन्का पनि विपश्यनाको पहिलो पटक सम्पर्कमा आउँदा हिच्किचाहट भएको र पछि स्वतन्त्र चिन्तन गरेर दश दिनको शिविरमा दृढतापूर्वक सहभागी भै आफ्नो मात्र होईन अरु धेरै मानिसहरूको कल्याण मित्र बन्न सफल हुनुभयो ।ञ्ञ त्यस्तै बुद्धकालमा अचेल काश्यप भन्ने सन्यासी थिए । उनी भगवान बुद्धका शिष्य चित्रगृहपतिका बालककालका साथी थिए। उनी पछि सन्न्यासी बने। तर सही विधिको बारेमा स्वतन्त्र चिन्तन गर्न सकेका थिएनन्। उनले ३० वर्षसम्म अभ्यास गर्दा पनि कुनै उपलब्धि हासिल गर्न सकेका थिएनन् । जीवनको उत्तरार्द्धमा चित्तगृहपतिसंग भेट हुँदा गृहस्थ चित्रगृहपतिले अनागामी लाभ गरीसकेको र ध्यान भावना लाभ गरीसकेको कुरा सुने पछि उनको कुरालाई स्वतन्त्र

११ लक्ष्मिनारायण राठी, दुःख मुक्ति की साधना, (पुणे : रामचन्द्र राठी, १९८४), पृ ३२४ देखी ३३० ।

https://dhamma.digital

चिन्तन गरेर ग्रहण गरी अभ्यास गर्दा अचेल काश्यप पनि पूर्ण मुक्त भएका थिए ।[१२]

यसरी मानिसहरूको विभिन्न पक्षहरूको विकासका लागि स्वतन्त्र चिन्तनको आवश्यकता हुन्छ । यसले भौतिक तथा आध्यात्मिक जीवन उन्नतिको लागि आवश्यक शक्ति निर्माण गर्दछ । अनावश्यक झै झगडालाई समाप्त पार्न मद्दत गर्दछ । विभिन्न खोज तथा अनुसन्धानलाई महत्व दिएर समाजको लागि उपयोगी र महत्वपूर्ण विषयहरू आविष्कार गर्न मद्दत गर्दछ । आधुनिक विषम परिस्थितिलाई हटाउने हो भने बुद्धको यस शिक्षा मानिसहरूको उन्नयनको लागि अपरिहार्य भएको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरु

अमृतानन्द, भिक्षु, बुद्धकालीन गृहस्थीहरु भाग १, लालितपुरः बीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, १९८८

अमृतानन्द, भिक्षु, बुद्धकालीन परिब्राजकहरु भाग १, ललितपुर : वीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय, २०१८

उपाध्याय, भरतसिंह, पालि साहित्यका इतिहास, इलाहावाद : हिन्दी साहित्य सम्मेलन, २०००

बज्राचार्य, दुण्डबहादुर, निदान कथा, ललितपुरः वीर पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, वि.सं २०५६

बोधिसेन, भिक्षु, अंगुत्तर निकाय प्रथम भाग, काठमाडौ : ज्येष्ठमाया बनिया, वि.सं २०५९

राठी, लक्ष्मिनारायण, दुःख मुक्ति की साधना, पुणे : रामचन्द्र राठी, १९८४

Website

https://www.biography.com/scientist/isaac-newton retrieved on 15 march 2020

https://www.britannica.com/biography/Galileo-Galilei, retrieved on 15 march 2020

https://www.britannica.com/biography/Nicolaus-Copernicus, retrieved on 15 march 2020

https://www.cbsnews.com/news/march-3rd-1991-rodney-king-lapd-beating-caught-on-video retrieved on 15 march 2020

♦♦♦

[१२] भिक्षु अमृतानन्द, बुद्धकालीन गृहस्थीहरु भाग १, (काठमाडौं, बीरपूर्ण पुस्तक संग्रहालय,१९८८), पृ १८५ देखी १८८ ।

https://dhamma.digital

डा. विलियम फ्रेडरिक स्टेड

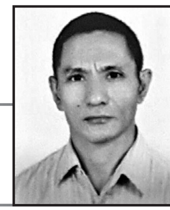

✍ **रत्नसुन्दर शाक्य**

२० औं शताब्दिमा यूरोपको विशेषत: इङ्गलैण्डमा पालिसाहित्य जोडदार रूपमा प्रचार-प्रसार गर्नमा अग्रणी भूमिका निभाएको संस्था Pali Text Society र यसको संस्थापक हुनुभएका प्रो. रीस डेविड्स (Prof. Rhys Davids, 1843-1922) लाई विशेष सहयोग गर्नुभएका प्रमुख व्यक्तिहरूमा एक हुनुहुन्छ - डा. फ्रेडरिक विलियम स्टेड (Dr. Fredirich william stede)

उहाँको जन्म ९ जून १८८२ का दिन जर्मनमा भएको थियो । उहाँले आफनो उच्चशिक्षा जर्मनको गोटिंनगन लिपजिग र जेन विश्वविद्यालयबाट प्राप्त गर्नुभएको थियो । उहाँले लिपजिग विश्वविद्यालय (Leipzig University) बाट संस्कृत, पालि र तुलनात्मक भाषा विज्ञान विषयमा ग्रेजुएत हुनुभएको थियो । उहाँले यसै बिषयमा सन् १९०८ देखि १९११ सम्म लिभरपूल विश्वविद्यालय (Liverpool University) मा सहायक अध्यापक हुनुभएको थियो । उहाँले सन् १९१३ मा डक्टरेटको निमित्त शोधपत्र (Thesis) तयार गर्नुभएको थियो, जुन शोधपत्र सन् १९१४ मा लिपजिगबाट नै प्रकाशित भएको थियो । उहाँको उक्त शोधग्रन्थको विषय (नाम) हो - "Die Genpenstage chichton des petavatthu" ।

सन १९१४ मा प्रथम विश्वयुद्ध शुरु हुनासाथ डा. विलियम एफ. स्टेड जर्मन छोडी इङ्गलैण्ड पुग्नुभयो । त्यहाँ उहाँको सम्पर्क प्रो. रीस डेविडस्‌सित भयो, जसले उहाँलाई Pali Text Society मा आबद्ध गराई आफूले सम्पादन गर्दै आइरहेको Pali-English Dictionary को सम्पादन कार्यमा पनि सहयोगीको रूपमा लिनुभएको थियो ।

डा. विलियम स्टेड प्रत्येक मंगलबारको मध्यान्ह प्रो. रीस डेविड्स्‌को Chipstead, surrey स्थित उहाँको घरमा नियमित रूपमा पुग्नुहुन्थ्यो । उहाँहरूले एक आपसमा पालिसाहित्यसम्बन्धी छलफल गरी Pali-Text Society को प्रगतिको साथै Pali-English Dictionary को सम्पादन कार्य गर्दै जानुभएको थियो ।

https://dhamma.digital

डा. स्टेड, प्रो. रीस डेविडस् भन्दा ३९ वर्ष कनिष्ठ थिए, तर पनि उहाँहरू एक आपसमा मित्रवतको रूपमा रहँदै आउनुभएको थियो । प्रो. रीस डेविड्स्ले आफूलाई सदा कल्याणमित्रको रूपमा मैत्रीपूर्ण व्यवहार गरेको खुलासा डा. विलियम स्टेडले उल्लेख गरिराखेको हामी पाउँछौ ।

उहाँहरू दुवैजनाले संयुक्त रूपमा मिली सम्पादन गरेको Pali-English Dictionary को पहिलो भाग मात्र प्रो. रीस डेविड्स्को जीवनकाल (निधन-सन् १९२२) मा प्रकाशित गर्न पाइयो । यस पालि-अंग्रेजी शब्दकोशको पूर्णता रीस डेविड्स्को निधनको ३ वर्षपछि सन् १९२५ मा डा.विलियम स्टेडले सम्पन्न गर्नुभएको थियो ।

पालि-अंग्रेजी शब्दकोश (Pali-English Dictionary) को पूर्णतापछि डा. विलियम स्टेडले सन् १९२६ देखि London School of Oriental and African Studies मा पालिभाषाका सहायक अध्यापक भई शिक्षण कार्यमा लाग्नुभएको थियो । सन् १९३३ देखि उहाँ बरिष्ट अध्यापकको रूपमा र सन् १९४५ देखि रीडरको रूपमा रही पालि र संस्कृत साहित्यको उत्थानमा लाग्नुभएको थियो । डा. विलियम एफ. स्टेडले सन् १९४९ मा अध्यापन एवं रीडर कार्यबाट अवकाश लिनुभएको थियो ।

Pali-Text Society का संस्थापक प्रो. रीस डेविड्स्ले पूरा ४ दशकसम्म Pali-Text Society को कार्यभार (अध्यक्षता - सन् १८८१-१९२२) वहन गर्नुभएको थियो त उहाँको श्रीमती करोलिन अगस्ता फोली रीस डेविड्स्ले पूरा दुई दशक (अध्यक्षता - सन् १९२२-४२) यस सोसाइटीको अभिभारा लिई पालि-त्रिपिटक ग्रन्थहरूको पति सरह नै सम्पादन एवं अनुवाद कार्यमा लागी जीवन बिताएकी थिइन् । उनीपछि Pali-Text Society को अध्यक्षता सन् १९४३ देखि प्रो. रीस डेविड्स्का मित्र डा. डब्ल्यू. एच. डी. राउस (Dr. W.H.D. Rouse) ले ७ वर्षको कार्यभार वहन गर्नुभएको थियो त सन् १९५० देखि डा. विलियम स्टेड Pali-Text Society को अध्यक्ष नियुक्त हुनुभएको थियो ।

स्मरणीय छ, डा. विलियम एफ.स्टेड पालिका अध्यापक हुनुका साथै सन् १९२५ देखि लन्डन विश्वविद्यालयका पालिका परीक्षकको कार्यभार पनि वहन गर्दै आउनुभएको थियो । उहाँले पालिसाहित्यसम्वन्धी असंख्य लेख-रचना एवं समालोचनात्मक निबन्धहरू लेखी प्रकाशित गर्दै आइरहेको थियो । उहाँले पालि-अंग्रेजी शब्दकोशमा लागेर पनि सन् १९१८ मा खुद्दकनिकायको "चूलनिदेस" ग्रन्थ सम्पादन गरी प्रकाशनमा ल्याउनुभएको थियो । यस्तै सन् १९२७ मा थेरगाथा र थेरीगाथाका केही पदहरू पनि सम्पादन गरी Pali-Text Society को Journal मा प्रकाशित गर्नुभएको थियो। उहाँले सन् १९३१ र ३२ मा पालि दीघनिकाय ग्रन्थको अट्ठकथा "सुमङ्गलविलासिनी" को दोस्रो र तेस्रो खण्डलाई पनि सम्पादन गरी प्रकाशित गर्नुभएको थियो ।

डा. विलियम स्टेड - आफू मात्र पालिसाहित्यको उद्धार कार्यमा लाग्नुभएको थिएन, सन् १९१२ मा विवाहित आफ्नी श्रीमतीलाई पनि पालिसाहित्यको उद्धारकार्यमा प्रो. रीस डेविड्स्को समयदेखि नै सहयोगी गराउन सफल हुनुभएको थियो । उहाँले आफनी श्रीमतीपश्चात् आफ्नी एक्ली छोरी मिसेज डी.ए.एल. मास्केल (Mrs D.A.L. Maskell) लाई समेत विनयपिटकको "पातिमोक्ख"

https://dhamma.digital

ग्रन्थको अट्ठकथा “कंखावितरणी” ग्रन्थलाई सम्पादन गराउन सफल हुनुभएको थियो। तर अफ्शोच ! उक्त सम्पादित ग्रन्थ प्रकाशित गर्न नपाउँदै मिसेज मास्केल सन् १९५६ मा निधन हुन पुगिन्। उक्त ग्रन्थ उनको निधनको केही महिनापछि नै प्रकाशित गरिएको थियो।

डा. विलियम स्टेड - आफनो पुत्रीको निधनबाट अति नै शोकाकूल भए। उहाँ पनि यसको एक डेढ वर्षपछि नै ५ जुलाई १९५८ का दिन ७६ वर्षको उमेरमा निधन हुन पुगे।

डा. विलियम एफ. स्टेड - एक परम दयालु स्वभावका निस्कपट चरित्रका, बहुभाषिक हुनुभएका, बौद्ध-धर्म-दर्शनका विद्वान व्यक्तित्व हुनुभएका, प्रायः सम्पूर्ण व्यक्तिहरूसित मिलनसार भएका व्यक्तिको रूपमा रहेको तथ्यहरू उहाँको निधनपश्चात् उहाँको स्मृतिअङ्कको रूपमा प्रकाशित Pali-Text Society को Journal मा उल्लेख गरिएको थियो।

अन्तमा, उहाँको बारेमा सो Journal मा प्रकाशित (उल्लेख) गरेको एउटा वाक्य स्मरण गरौं -

"Dr. Stede was a colleague and teacher who was loved and respected by all with he came in contact."

सन्दर्भ

Peiris, William, *The Western Contribution to Buddhism*, Delhi: Motilal Banarasidas, 1973.

Davids, T.W. Rhys and William Stede, *Pali-English Dictionary*, Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.

शाक्य, रत्नसुन्दर, बौद्ध जगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू, भाग १, काठमाडौंः भिक्षु महानाम महास्थविर, आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू

शाक्य, रत्नसुन्दर, बौद्ध जगत्का स्मरणीय व्यक्तिहरू, भाग २, काठमाडौंः मानदास लुमन्ति प्रकाशन, असन, कमलाछि

♦♦♦

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

Social Welfare in Buddhism

Dr. Tri Ratna Manandhar
" Pariyatti Saddhamma Kovida"

Back ground of the study:

Social Welfare is defined as the group of assistance programs designed to ensure the well being of a nation's citizens. It is government support for the citizens irrespective of their income level, as with social security. In general it is social services provided by government to its citizens.[1] It is usually intended to ensure that people can meet their basic human needs such as food and shelter. There are many different social welfare programs being implemented as per requirement to the country. Generally they are unemployment care programs, elderly-people programs, retirement programs, assistance for disabled individuals, widow's care etc.

The aspects of social welfare programs which the contemporary Nations are implementing also has been addressed and emphasized by Buddha in His teachings. Several teachings on those aspects are depicted in the teaching of the Buddha. He made effort for social welfare by delivering several discourses to Kings and ordinary people. In contemporary world the term social welfare is equated to fulfilling materialistic needs only. However the Buddha's concern with social welfare does not relate only with the mundane and materialistic concern, rather His concern goes beyond the worldly affairs about gratification of desires of the senses. He emphasized that unless and until the mind is full of defilements one can't get true peace and the welfare without peace of mind is meaningless.

1 Robert B.Costello (chief editor), Random House Webestor's College Dictionary, (New York: Random House, 1990), P 1270

https://dhamma.digital

In this light Buddha had delivered the teachings both for material welfare as well as welfare through spiritual development. The Buddha's concern toward social welfare can be described through several Suttas. The typical example can be given as stated in *Mahajayamangal gatha*. It says that:

Mahakaruniko Natho Hitaya Sabba Paninam

Puretva parami sabba patto Sambodhi muttamam. Or

The master of great compassion in order to make welfare to the whole sentient beings had fulfilled the perfections and succeed in attainment of Perfect Enlightenment. [2]

The verse tells that the main object of the Perfect enlightenment is to make welfare for the sentient beings. The paper intends to highlight those aspects of Buddha's teachings relating to material as well as spiritual development. Firstly the social welfare aspects practicing by contemporary world is discussed relating with the teachings of Buddha and then the teachings of Buddha which also seems necessary for social welfare but not incorporated by modern scholar also will be discussed

Buddha's first announcement for welfare of people

After attaining enlightenment He made Sangha and called upon His pupils to devote their life for welfare of people. In Mahavagga Buddha announced:

"Caratha bhikkhave carikam bahujanahitaya bahujanasukhaya lokanukampaya atthaya hitaya sukhaya devamanussanam. Ma ekena dve agamittha. Desetha bhikkhave dhammam adikalyanam majjhe kalyanam pariyosanakalyanam sattham savyanjanam kevalaparipunnam parisuddham brahmacariyam pakasetha."

Or

Go your ways, oh monks, for the benefit and happiness of many, out of compassion for the world, for the good, benefit, and happiness of gods and men. Let no two go in the same direction. Teach, oh monks, the Dhamma, which is beneficial in the beginning, in the middle, and at the end—both the spirit and the letter of it. Make known the Noble Life, which is fully complete (requiring no addition) and pure (requiring no subtraction).[3]

[2] K. Sri Dhammananda, *Daily Buddhist Devotions*, (Kualalumpur: Buddhist Missionary Society, 1991), P 134.

[3] Narada, *The Buddha and His Teachings*,(Kualalumpur: Buddhist Missionary Society, 1964), pp 107-108.

https://dhamma.digital

He used three words *Atthaya, Hitaya* and *Sukhaya*. These words can be equated with the Economic welfare, Social welfare and spiritual welfare respectively. [4] Taking into consideration of those aspects Buddha had given several discourses. Followings are Buddha's teachings related to the aspect of Social welfare programs being launched by the Nations for mundane world:

Minimizing Unemployment problem:

Minimizing Unemployment problem is taken as one of the aspect of social welfare by modern world. Buddha had described the severe consequences of unemployment and suggested how it should be minimized in *Kutadanta Sutta*. In this *sutta* Buddha said that "unemployment is the root cause of social conflict the favorable situation in the country is possible only when there is no unemployment problem." According to Him if people are employed society would be peaceful since no theft, robbery, conflict situation is emerged, so that economic activities can be smoothly performed. So He suggested the State should aware of distributing quality seed for farmer. The entrepreneur who wishes to perform business should be provided with adequate capital by granting loan. The people interested in service should be provided the jobs interested by them and they should be paid fair remuneration.[5]

Respecting Elderly people

Respecting elderly person is one the wholesome activities in Buddhism. *Dasa punyakriya vatthu* (Ten wholesome activities) consist two activities that is related with respecting elders those are *Apacayana* and *Veyyavacca*. *Apacayana* is respecting elders and Veyyavacca is taking care of them. In Dhammapada Buddha had said that:

Abhiwadana silissa Niccam vuddha pacayano,

Cattaro dhamma vaddhanti Ayu Vanno, Sukham Valam. [6] Or

A person who is habitual to respect elders bow his body towards them generate four things: life-span, beauty of complexion, happiness and strength.

---

4 In general those three words can be taken as synonym with each other. But as we scrutinize, the Atthaya can be related with the economic welfare and Sukhaya can be related with Nibbana since Buddha once said that Nibbanam paramam sukham and Hitaya can be placed between those two aspect and can be related with the social welfare.

5 Dunda Bahadur Bajracharya (trn), *Digha Nikaya*, (Lalitpur : Birpurna Pustak Sangrahalaya, 2000), Pp 105-107

6 *Dhammapada,* verse no. 109

https://dhamma.digital

This verse emphasized the importance of respecting the elders. On who intends to live life happily he/she should live life by respecting elders.

Similarly *Sapta Aparihaniya Dhamma* the teachings of *Mahaparinirvana sutta* had emphasized in respecting and making life easy for elderly people. Buddha once said that unless and until the Vajjian respect the elder people, their country can't be defeated by any one.[7]

Tittira Jataka

The importance of respecting elders has been emphasized in several *Jatakas*. Among them *Tittira Jataka* is one of the texts that give information about respecting the elders. The *Jataka* tells the importance to respect the elders in order to live happy life because the elders possess several experiences that could guide to the society for welfare. The *Jataka* goes as follows:

Once upon a time there dwelt three friends, a partridge, a monkey, and an elephant near to banyan tree. They lack of respecting and subordination one to another. One day they thought to live honoring one of the senior among them so ought to find out which of their member was the senior to honor him. They decided to determine who one is most senior among them by listening their experiences.

The elephant told them that "When I was a baby this banyan was a mere bush, so I've known the tree since it was a mere bush." Monkey said "My friends, when I was a youngling, I had only to stretch out my neck as I sat on the ground, and I could eat the topmost sprouts of this banyan. So I've known this banyan since it was very tiny."Then the partridge said, "Friends, there was a great banyan-tree far from here. I ate its seeds, and voided them here; that was the origin of this tree."

Hereupon the monkey and the elephant said to the sage partridge, "Friend, you are the oldest. Henceforth you shall have form us acts of honor and veneration, we will follow your counsels." Thenceforth the partridge gave them counsel, and established them in the Commandments, which he also undertook himself to keep. Being thus established in the Commandments, and becoming respectful and subordinate among themselves, with proper ordering of their common life, these three made themselves sure of rebirth in heaven at this life's close. It was at the close of this lesson that the Master, as Buddha, repeated this stanza:-

For they who honour age, in Truth are versed;

[7] *Opcit, f,n* 5, Pp 229-234

https://dhamma.digital

Praise now, and bliss hereafter, is their meed.[8]

Fulfilling food and shelter to needy person

Offering to the needy people is the first pious act in Buddhism. Buddha inspired to offer needy people. Dana or charity is the basis for the wholesome activities in Buddhism. Buddha also had said this type of activities should also be performed by state. In *Cakkavatti Simhanada Sutta* eleventh among twelve Vows of Cakkavatti Kings states that King should provide welfare for those who are extremely necessary of it. It suggests one who becomes unable to earn due to different circumstances, the state should arrange food and shelter for them.[9] King Ashoka following this rule had also made effort to fulfill the food and shelter to the people who used to travel a long journey. He planted the trees of different fruits in the either side of the road and also made *Pati Pauwa* (rest house) for brief respite for pedestrian. [10]

Assistance for disabled individuals

Buddha had shown compassion toward the people to come out from physical and mental problems. Several disabled people as Suppabuddha, Khujuttara came in contact with Buddha and became able to get bliss of *Dhamma.* Buddha's kindness to disabled people can be illustrated as follows.

Suppabuddha was a poor Leper of Rajgriha. One day he heard about the Buddha and went to listen the discourse of Buddha. After listening, he attained Sotapanna. One day while he was waiting the departure of the crowd so that he could pay homage to the Buddha and express his gratitude, Sakka, desiring to test him, approached him and offered him untold wealth if he would repudiate the Buddha, his teachings, and the Order. But although Sakka revealed his identity, Suppabuddha rebuked him for a fool and said he had no need of more wealth, because he possessed already the seven stores of Ariyadhana (Noble Wealth). Sakka reported this conversation to the Buddha, who said "He had destructed first three fetters, he is a stream-winner, not subject to states of deprivation, headed for self-awakening for sure."[11]

---

8 Dunda Bahadur Bajracharya(trn) , *Jataka Atthakatha Vol I*, (Lalitpur: Bir Purna Pustak Sangrahalaya,2011), Pp 198-199

9 *Opcit*, f.n. 5 P 422

10 https://www.britannica.com/biography/Ashoka retrieved on 24 june 2021

11 G.P Malalasekera, *Dictionary of Pali Proper Names Vol. II*, (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publisher, 2002), P 1221

https://dhamma.digital

Khujjuttara a disabled slave of Samavati was given the task to arrange the flower each day. She daily goes to purchase flowers for queen, but used to buy only of 4 karshapana and manipulates 4 karshapana (monetary unit at the time of Buddha). One day she heard discourse of Buddha and realized that she actually is performing unwholesome activity by manipulating 4 karshapana. On that day she bought flower for whole amount. Seeing a lot of flower, Samavati asked the reason. She without hesitation told truth to Samavati. Samavati became pleased with her truthfulness and said to repeat the teachings of Buddha delivered to her. After listening the words of Buddha from her, Samavati became respectful toward Buddha and became devotee. Since the queen was unable to go listen to the Buddha, she everyday sent Khujjuttarā to listen the discourse and tell them. Khujjuttara went instead and became so adept that she was able to memorize the teachings and teach the queen and her 500 ladies in waiting. From these discourses of the Buddha, Khujjuttarā, Queen Samavati and the 500 ladies all obtained sotapanna,the fruit (Pali: *phalla*) of the first stage of Enlightenment.[12] In one occasion the Buddha declared Khujjuttara to be his most learned (Bahushruta) female lay disciple. [13]

Widow's care:

Caring widow is one of the parts of Social welfare activities. It has been realized by the society that widows should be taken care for their livelihood and protected physically and mentally. Several countries have been launching the program for welfare of Widow. At the time of Buddha and still now in orthodox society, Widows are still looked upon as luckless and misfortune. At the time of Buddha, *Ditthamangalika* believes that one who sees the widows at morning would have to face problems in that day. So at the time of Buddha they were severely maltreated. Buddha by entering them in Sangha made effort to uplift their life and made them able to generate the capacities of life.

The text Therigatha a part of Khuddaka nikaya includes the endless varieties of social suffering endured by women at the time of Buddha. The text describes the life of several widows who became able to attain Arhantship after joining the order. The text gives the successful accounts of the widows at the time of Buddha. How the widows became able to make their life blessed one after entering into Buddha's Sangha is illustrated below.

---

12 Bhikshu Amritananda , *Buddha Kalina Mahilaharu*, (Kathmandu: Anandakuti vihara guthi, 1973), Pp236-237

13 *Anguttara Nikaya part I*, (Igatpuri: Vipassana Vishodhana Vinyas, 2004), p 28

https://dhamma.digital

Patacara

A beautiful daughter of a very wealthy merchant of Savatthi, in the Kosala fell in love with one of her servants. When he knew her parents were arranging her marriage with other men, she ran away with the servant and began to settle down in a village. In later life she encountered with several miserable conditions. Her husband died of snake bite. She lost two sons and parents within short gap. Completely shattered and utterly depressed, Patacara becomes insane and then she crazily starts to scream and undress herself. The people used to throw the stones at her, called her crazy woman and tortured her, while nobody recognized who she was previously. One day she reached Jetavana when Buddha was preaching to people. Patacara, told Buddha about her family tragedies. Buddha began to preach her about the tragedy in life is the law of nature which every people should encounter in the life. Listening to Buddha Patacara immediately understood the nature of impermanence. She became Bhikkhuni and one day Buddha announced her as a foremost Keeper of the *Vinaya* amongst the Nuns.[14]

Bhadra Kundala Kesha

She was born in the capital city of Magadha of King Bimbisara. One day, she saw a thief being led to the place of his execution through the window of her home. She fell in love with him at first sight and was able to convince her father that she could not live without him and got marriage. After marriage her wicked husband became strongly preoccupied with acquiring his wife's jewelry and managed to get Bhadra away from his home using all his jewellery. When they arrived at the precipice, he told her about his intention to kill her. Bhadra resolved to a ruse that enabled her to push him to his death. Weighed down from the guilt arising from the murder of her husband, Bhadra did not want to return to lay life. She began to live ascetic life. One day she met Sariputra. Hearing the discourse from him she realized that she had found what she had been searching for. She chose Sariputra as her teacher, but he referred her to Buddha. Bhadda grasped the essence of the Buddha's teaching so quickly and so deeply that that she attained arahantship. [15]

Chanda

A woman of Savatthi decides to ordain as a Buddhist nun not out of any spiritual aspiration but as a way of getting food. In the past, she was poor, a widow,

[14] Bhikshu Amritananda, *Buddha Kalina Shravika carit*, (Kathamandu: Ananda Kuti Vihara Guthi, 1975), Pp 305-330

[15] *Ibid* , pp 488-515

https://dhamma.digital

without children, without friends or relatives, she did not get food or clothing. Taking a bowl and stick, she used to beg and in this way wandered for seven years, tormented by cold and heat. Then she saw a nun as she was receiving food and drink. Approaching her, she said, "Make me go forth to homelessness." She was Patachara who made her to go forth, advised and pointed toward the highest goal. The story of Chanda is not only individual displays of compassion in worlds of injustice, such as how Patachara treats Chanda in her hunger, but also the sensibility about evident wrongness that the world is this way. [16]

Slavery problems:

At the time of Buddha, the business of human as a slave was not restricted in society. Buddha said the transaction of human, including other sentient being as a commodity can't be justifiable. He described that one who seeks for happiness in life should not involve in business of living being. In fifth noble path he had suggested not to involve in five types of business. Among them second is abstaining from business of living being. [17]

Buddha had made effort to release several slaves in His life. Sujata released her slave girl and placed her in the position of her daughter after donating the *Kheer Bhojana* to the Bodhisatva immediate before the enlightenment.[18] Rajjumala a slave girl who was trying to commit suicide because of unbearable torture by his mistress was met by Buddha and made her to relieve from his slavery. After hearing the discourse of Buddha, Rajjumala, became sotapanna, and then returned to her mistress, who, having heard her story, visited the Buddha and became his follower. Rajjumala was freed and was born after death in Tavatimsa [19]

Discriminations in Society

The social welfare can't be effectively executed unless several types of discriminations prevail in society. From very beginning of society there prevail several types of discriminations. Buddha had made effort to stop those types of discriminations. Caste discrimination and Gender inequality are two discriminations in society to which Buddha in his life time had carried out a lot effort to abate such type of discriminations from the society.

16 Bhikshu Bodhisena, (tr) *Theri Gatha*, (Kathmandu: Dibya laxmi Bajracharya and others, 2008), Pp 60-61

17 Bhikshu Bodhisena, (tr) *Anguttara Nikaya II*, (Banepa: Kashi Maya Manandhar, 2015), P 437

18 Bhikshu Amritananda, *Opcit f.n* 11, p 4

19 Bhikshu Amritananda, *Buddhakalina Viman katha,* (Kathmandu: Ananda kuti Vihara Guthi, 1976), Pp 234-238

https://dhamma.digital

Caste discrimination

The society where there is prevalence of discrimination between high and low caste brings conflict and social welfare can't be established. According to Buddha the prevailing rules of high caste and low caste by birth is not justifiable Buddha had made effort to stop it thorough several discourses. In Vasala sutta Buddha had said:

Na jaccha vasalo hoti, Na jaccha hoti brahmano

Kammana vasalo hoti, Kammana hoti brahmano[20]

(One does not become an outcaste by birth. One does not become a Brahmin by birth. It is the deeds of the people, which make him out caste or Brahman.)

InVasettha sutta Buddha said that there is no justification to praise human as high caste and treat as low caste by birth.[21] Buddha entered several so-called outcastes in His Sangha. One of them is Upali, who became Arhant and developed expertise in vinaya rules and Sunita a Sweeper became one the prominent monk in Sangha. In this way Buddha proved that the quality of life can be developed irrespective of their Caste. Caste system does not barrier for attainment in the life. In this way Buddha should be taken as the pioneer in opposing the caste system. Several scholars used to say Buddha's teachings had reformed the society by making low caste people to get equal status in India.

Gender inequality

Gender inequality is also the social problem which is still in existence in the modern scientific age. Buddha also had made effort to stop the gender inequality in society. Unless female are treated properly the social welfare can't be achieved. Buddha from very beginning had opposed the discrimination to the women in the society. At the time of Buddha, the customs and traditions were such that the women were considered as chattel, to be used by men at their pleasure. Manu, the ancient law giver of India, had decreed that women were inferior to men.[22] Women's position in society was therefore very low, and it was restricted to the kitchen. They were not even allowed to enter temples and to participate in

---

20 S.n.1.7.Weragoda Sarada Mahathero, *The Greatest Man Who Ever Lived*, (Taiwan: the Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 1998), p181.

21 M.N 98, Dunda Bahadur Bajracharya, *Majjhima Nikāya*, (Lalitpur: Bir-Purna Pustak Sangrahalaya 1997), pp528-537.

22 https://www.thenewsminute.com/article/why-manusmriti-symbol-caste-system- retrieved on 21 june 2021

https://dhamma.digital

religious activities in any manner whatsoever. In this way female are seen much more exploited in the past than present day.

Buddha from very beginning opposed discrimination to the female in the society. He had given same respect to the female as to the male. When he attained enlightenment, Mara came in front of him and request to enter into *Mahāparinirvāṇa*. At that time Buddha replied Mara that "unless and until there would be sufficient number of Bhikkhu, Bhikkhunī, Upāsaka and Upasikā who become well known in the Dhamma, and able to propagate Dhamma, only then I would enter into *Mahāparinirvāṇa*.[23] "This answer to Mara indicates that Buddha had given similar importance to the females as to the males. In some instance Buddha had given more important to female than male. Buddha at another instance gave equal importance to females as well as to the males.

One day Prasenjit Kosala while listening the discourse from Buddha heard about giving birth to girl child by Queen Mallika. He became sad of the information. The Buddha noticed that the birth of a daughter had made the King very sad. The Buddha noticed King's mentality and said to him that a female can contribute equally and even more than a male if given opportunity. Therefore Buddha further said the parent should not discriminate the children as male and female but need to make equal treatment both of them.[24] Buddha's discourse on gender equality made King Prasenjit Kosala happy and left for Palace pleasantly.

The example can be taken of Vishakha a woman who was given the title of *Mahaupasika* (great laywomen) by Buddha. Such type of title was not given to male.She was given the title because of contributing for propagation of Buddhism. Buddha entered female in Sangha as Bhikkhuni and treated them equally as to Bhikkhu. While giving *Aggapada* (special denomination), He not only conferred to Bhikkhu, but also to Bhikkhuni also, not only to laymen but also to laywomen.

---

23 D.N.2.3. *Opcit, f.N* 5, p.257.

24 S.N.I.3.16., Bhikkhu Amritananda, *Buddha Kālina Rājaparivara, Part I* (Kathamandu: Ananda kuti Vihara trust,1996) P.223.

https://dhamma.digital

Conclusion

In this way several paths had been shown by Buddha to make efficient social welfare in society. He had given several discourses to minimize unemployment problem, need to respect elders, welfare to disabled, abating the slavery problem, stopping the caste discrimination, gender equality etc. Thus Buddha's effort to make welfare to all segments of people in the society not only acknowledged with the social welfare aspect practiced in contemporary world but also had provided additional aspects to make it more effective. So it can be concluded that by following the teachings of Buddha, social welfare would be definitely established in society.

References:

Amritananda, Bhikshu, (1973), *Buddha Kalina Mahilaharu*, Kathmandu: Anandakuti vihara guthi.

Amritananda, Bhikkhu (1996) *Buddha Kālina Rājaparivara, Part I* Kathamandu: Ananda kuti Vihara trust.

Amritananda, Bhikshu(1975) *Buddha Kalina Shravika carit*, Kathamandu: Ananda Kuti Vihara Guthi.

Amritananda, Bhikshu(1976) *Buddhakalina Viman katha,* Kathmandu: Ananda kuti Vihara Guthi.

Anguttara Nikaya part I, (2004), Igatpuri: Vipassana Vishodhana Vinyas.

Bajracharya, Dunda Bahadur (trn), (2000) *Digha Nikaya*, Lalitpur : Birpurna Pustak Sangrahalaya.

Bajracharya, Dunda Bahadur (trn), (2011) *Jataka Atthakatha Vol I*, Lalitpur: Bir Purna Pustak Sangrahalaya.

Bajracharya, Dunda Bahadur, (1997) *Majjhima Nikāya*, Lalitpur: Bir-Purna Pustak Sangrahalaya.

Bodhisena, Bhikshu (tr) (2015), *Anguttara Nikaya II*, Banepa: Kashi Maya Manandhar.

Bodhisena, Bhikshu (tr) (2008)*Theri Gatha*, Kathmandu: Dibya laxmi Bajracharya and others.

https://dhamma.digital

Costello, Robert B. (chief editor), (1990) *Random House Webestor's College Dictionary*, New York: Random House.

Dhammananda, K. Sri, (1991) *Daily Buddhist Devotions*, Kualalumpur: Buddhist Missionary Society.

Mahathero, Weragoda Sarada, (1998)*The Greatest Man Who Ever Lived*, Taiwan: the Corporate Body of the Buddha Educational Foundation.

Malalasekera, G.P., (2002) *Dictionary of Pali Proper Names Vol. II*, New Delhi: Munshiram Manoharlal Publisher.

Narada *,* (1971) *The Dhammapada,* Kualalumpur: Buddhist Missionary Society.

Narada, (1964)*The Buddha and His Teachings*, Kualalumpur: Buddhist Missionary Society.

Website:

https://www.thenewsminute.com/article/why-manusmriti-symbol-caste-system-retrieved on 21 june 2021

♦♦♦

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

Vinayo Nāma Sāsanassaāyu

(Vinaya is the life of Sāsana, the Buddha's Teachings)

Sushma Bajracharya
Theravada Buddhist Academy
Lumbini Buddhist University

Prologue

Sight of a monk or nun, wearing their robes neatly, walking calmly and quietly, focused and gentle, fascinates me immensely. It ignites a spark of saddhā (faith) toward them. Sometimes, I saw monks and nuns during their alms-round, especially in countries like, Myanmar, Thailand and Sri Lanka, I was thrilled to observe their stillness, calmness and composure. It is as though, they are not affected at all by the "rush and run" of the modern lives and as if they had all the time of the world, no hurry, no "rush rush". I used to feel pleasant, joyous, and very curious as to how somebody in these times can be so calm and well composed and conducted. In 2014, I got an opportunity of association with Vishwa Shanti Vihara in the context of International Buddhist Conference held at Lumbini. It was perhaps due to Sankhāra from my previous lives, that I got a great opportunity to work with the revered monks and nuns for the great cause of the Dhamma. I started going there every day and started working with venerable monks and nuns as well as some of the great Buddhist scholars and devotees. I was very impressed by their conduct of life and I simply wanted to learn more about it. Therefore, I enrolled myself in the MA in Theravada Buddhism offered by the Theravada Buddhist Academy (under Lumbini Buddhist University). The more I learned about the Dhamma, the more interested and excited I became. Everything I got to learn was an awakening for me, as to what the real Dhamma is. And one fine day, we got to learn about the Vinaya of the Bhikkhu and Bhikkhuni from Professor Madan Ratna Manandhar. Here, I get the answer to my question: how can anybody in these times be so calm and well composed

https://dhamma.digital

and conducted? I understood that one of the main reasons is adherence to the rules of the Vinaya, of course connected with all the other Dhamma teachings. I will never forget a sentence that was told by Madan Sir at that time: "Vinaya le Aprasanna lai Prasanna banauchha; prasannalai jhan Prasanna banauchha" or Vinaya makes unhappy people happy, and it makes happy people even happier (tentative translation). It can also be understood as "Vinaya ignites spark of faith in those who do not have faith in Dhamma and will increase faith in those who already have faith in the Dhamma". I realised, that exactly was the reason, why I felt happy and felt a kind of Saddhā, whenever I saw any monks or nuns, wearing their robes neatly, walking calmly and quietly, focused and gently.

This article is based solely on desk research of some books and articles available online as a result of my personal curiosity.

Background

The Theravāda Buddhist text also known as the Pāli Canon or Tripitaka is divided primarily into three categories Vinaya, Dhamma and Abhidhamma. The Vinaya Pitaka is made up of rules of discipline laid down for regulating the conduct of the Buddha's disciples who have been initiated as Bhikkhus and Bhikkhunis into the Order. The word Vinaya is derived from, vi + ni, (nayati- to lead) the prefix "vi" means especial and the word "naya" means driving out, abolishing, destruction, removal etc. The word Vinaya is commonly used in the meaning of discipline.

According to the Buddha the best form of Vinaya was to discipline the mind, words and action. The early disciples of the Buddha were highly developed spiritually, and they had little need for a set of rules to be imposed upon them. However, as the monastic order (the Saṅgha) grew in numbers, it attracted many others, some of whom were not very highly developed spiritually. There arose some problems regarding their conduct and way of life such as taking part in lay activities for their livelihood and yielding to temptation for sensory pleasure. Owing to this situation, the Buddha enacted guidelines for the monks and nuns to follow so that they could distinguish the difference between monastic life and lives of laymen.

The Buddha did not formulate the code of discipline in a single exercise. However, he instituted certain rules as and when the need arose. Commentaries of Vinaya Pitaka contain many significant stories about how and why certain

https://dhamma.digital

rules were laid down by the Buddha[1].

According to Bhaddāli Sūtta[2], the Buddha explains five conditions within the Saṅgha that call for promulgation of the vinaya rules to control deterioration of Saṅgha community.

Those five conditions mentioned are as follows:

1. the community grows large
2. the community become profit makers
3. the community reaches highest peak of fame
4. the community become the most learned
5. the long standing (long life) of the community[3].

Similarly, according to Pārājikā Pāli the Buddha explains ten purposes for enacting Vinaya[4].

- Saŋghasuţţhāya – Excellence of the order
- Saŋghapāsutāya – for comfort of the order
- Dumaŋkūnaŋ puggalānaŋ niggahāya – to advise untamed (to domesticate the untamed)
- Pesalānaŋ bhikkhunaŋ phāsuvihārāya – for comfort of virtuous monks
- Diţţhadhammikānaŋ āsavānav saŋvarāya – to defeat the pollutants of the present life
- Samparāikānaŋ āsavānaŋ paţighātāya – to defeat the pollutants of the next life
- Appasannānaŋ pasādāya – to generate faith in faithless people
- Pasannānaŋ bhīyobhāvāya – to increase the faith of faithful people
- Saddhammaţţhitiyā – Establishment of the true Dhamma
- Vinayānuggahāya – as a help for restraining oneself/self-discipline

Vinaya is the Life of Dhamma

From the conditions and purposes as mentioned above, it can well be depicted that the Buddha enacted those rules aiming towards long life of the Dhamma or the Sāsana. The monks and nuns, who adequately obey the Vinaya will

1 Samanta Pasādika (Vinaya Atthakatha)

2 Majjhimanikaya (MN 65)

3 https://polgollekusaladhamma.blogspot.com/2014/12/the-promulgation-of-vinaya-rules-and.html?showComment=1560261855582), retrieved on 6th May 2021

4 Parājika Pali, Vinaya Pitaka

https://dhamma.digital

excel in practice of the Dhamma and will be able to enter the Magga (path of liberation) and attain Maggaphala (fruition of the liberation). That is the benefit for the Saṅgha members. At the same time, the lay community will be pleased, will have more faith and will be attracted to the true Dhamma, if they come in contact with the ever so well conducting Saṅgha and its members. Further the laity in true sense take the Saṅgha members as their role models and will accordingly follow the path of the Dhamma. Moreover, the monks and nuns, who are well complying to the Vinaya will be able to make convincing sermons and Dhamma discourses to the lay people. There is a saying, "preach what you perform and perform what you preach". Only then will the people be convinced and attracted. This is very important for the life of the Dhamma. Pārājika Pāli mentions that the Sāsana of three previous Buddhas, namely Vipassi, Sikhi, and Vessabhu Buddhas disappeared within short period as they did not enact any Vinaya rules. Whereas, the Sāsana of Kakusanda, Konāgamana, and Kassapa Buddhas enacted Vinaya rules and their Sāsana lasted for long time.[5]

Need for Compilation of Vinaya

The Buddha prescribed all the necessary guidance to maintain the Saṅgha in every aspect of life. Thus, the rules or the conducts were not compiled into one category. The Mahāparinibbāna Sūtta[6] mentions that an old monk, Subhadda was happy that Buddha had passed away that he would no longer need to follow what to do and what not to do as instructed by the Buddha and that he could start doing whatever he felt like. He said, "We have got rid of the Master."

Venerable Mahākassapa found this saying by the monk very disrespectful and alarming at the same time. It was unbelievable that the body of the Buddha was still lying there, and such a disrespectful comment could be passed within the monk community. The Buddha had not nominated any successor and had emphasized that Dhamma and Vinaya will sustain and maintain the life of the Buddha Sāsana. Therefore, the Venerable Mahākassapa decided to convene the First Buddhist Council to systematically compile all the teachings of the Buddha as long as the memory is still fresh. Moreover, he had witnessed the fighting among the disciples of the Mahavir (the last Jain successor) after his demise. During the life of the Buddha also, there had been some disputes among the monks. Therefore, the first council was organized just three months after

5 http://dilbhadramaharjan.blogspot.com/2015/11/the-buddha-promulgated-vinaya-rules-to.html), retrieved on 6th May 2021

6 DN 16

https://dhamma.digital

the Mahāparinibbāna under the patronage of King Ajātasattu, at Raajgaha. The main task of the Saṇgayana was to systematically compile all the teachings of the Buddha delivered by him in various places and to different people into two distinct categories: Dhamma and Vinaya. It was meant to avoid arising of false doctrines: Adhamma and Avinaya, as The Buddha had proclaimed that only Vinaya and Dhamma will guide the monastic orders in future. 500 Arhat monks were involved in rigorously churning all the teachings by the Buddha. The Saṇgayana was led by Venerable Mahākassapa, declaring "Vinayo nāma sāsanassa āyu (Vinaya is the life of Sāsana, the Buddha's Teachings)", the Arhat Monks decided that the Vinaya teachings will first be compiled. Venerable Upāli was asked to recite all the teachings related to Vinaya. After completion of the recital and the rigorous investigation by 500 Arhat Monks, the compilation of Vinaya was accomplished.

Vinaya Compiled:

Vinaya contains 227 rules of the Bhikkhus and 311 of the Bhikkhuṇi of the pātimokkha divided into 8 categories as follows:

S. No	Particulars	No. of Rules for Bhikkhu	No. of Rules for Bhikkhuṇi
1	Pārājika	4	8
2	Saṇghādisesa	13	17
3	Aniyata	2	x
4	Nissaggiya Pācittīya	30	30
5	Suddha Pācittīya	92	166
6	Pātidesaniya	4	8
7	Sekhiya	75	75
8	Adhikaraṇasamatha	7	7
	Total	**227**	**311**

1. Pārājika

They are the most serious faults in the Vinaya. When a Pārājika is committed, this leads immediately and automatically to the loss of the status of Bhikkhu or Bhikkhuni. The monk or nun, who commits this fault, is no longer considered as such. Sexual intercourse, stealing (a certain exceeding amount), murder (of a person) and claim of divine state are part of the Pārājika.[7]

[7] Dhammananda, K. Sri, *What Buddhists Believe,* Kuala Lumpur: Buddhist Missionary Series No.3, 1982 (3rd Edition)

https://dhamma.digital

2. Saṇghādisesa

These faults are serious. When one of them is committed, it entails a long and complicated procedure leading, in a first stage, to a solemn acknowledgement of such a fault in the presence of four bhikkhus. It has a long procedure of settling. By the end of this purging period, a minimum of twenty *bhikkhus* must meet around the faulty *bhikkhu* so as to reaccept him in the community. This reintegration is done by orally stating the specific formulas. This category entails rules related to building shelter, Vihara; lust and attraction towards opposite sex; touching a woman (by a Bhikkhu) or a man (by a Bhikkhuni), creating division within the Sangha, and so on[8].[9]

3. Aniyata

Aniyata entails unidentified faults. Faults that deal with an awkward situation, in which the witness knows that there was a fault but is unable to identify it.

Example: To be found alone with a (single) woman in a remote place that can arise suspicions about a sexual intercourse; to be found alone with a woman in an isolated place that can arise suspicions about conversations on lustful subjects. There are no Aniyata rules for the nuns.

4. Nissaggiya Pācittiya

This includes faults entailing the forfeiture of an object obtained in an incorrect manner.

Examples: keeping an extra robe for more than ten days at a time; keeping the clothing material meant for tailoring of a robe more than one month at a time. This also includes rules with regard to gold, silver, medicines etc.

5. Pācittiya

Examples of Pācittiya: deliberately telling lie, sleeping in a building in which there is a woman, insulting a Bhikkhu, creating disputes among Bhikkhus, to create disagreement between bhikkhus, etc.

6. Pātidesaniya

Examples of Pātidesaniya are accepting food from an unknown Bhkkhuni, taking food from own hands, etc.

---

8 ibid

9 ibid

https://dhamma.digital

7. Sekhiya

Sekhiya entails those things that should be learned. It is about points of training into the conduct. The sekhiyas concern the behaviour, the discipline and the dignity. This is meant to maintain the image with the outer world. If properly complied with those points, no one will be able to insult or say anything bad or negative about the monks and nuns. It deals with issues like proper ways of wearing robes, eating, conducting discourse, proper ways of moving around in and outside monastery and so on. It is about conducting oneself in such a way that others will feel happy and attracted to the Dhamma[10].

8. Adhikaraṇasamatha

It includes seven ways to proceed for settling disputes or conflicts. Examples are Face to face talking with the concerned person (confrontation), democratic decision making (decision making by majority) and so on.

Conclusion

During the initial years after Buddha's enlightenment, the monks were authentic practicing right conduct. No major fault was committed by them. Therefore, establishing restrictions was not necessary. The Buddha enacted each rule, only after someone conducted wrongly. It is just like if a doctor operates the patient before even identifying the illness, the patient will not be happy. Whereas, if he operates on an infected wound, the patient will be grateful to the doctor. In the same way, only when faults gradually arose, when they were committed, did the Buddha define rules and regulations. From those times on, by pointing out what is beneficial and what is not, Buddha started to admonish faults. In this way, he progressively established the rules of the Vinaya. Although they are exclusively meant for bhikkhus, more rules were established concerning the relationships of the monks with the laity. These rules are obviously designed for providing the bhikkhus with a framework that best suits the practice of renunciation and the training into concentration, and also for encouraging them to maintain a perfect conduct while facing all kinds of external situations. Thus moral discipline becomes the pillar of all Dhamma Practices.

The early disciples of the Buddha were highly developed spiritually and they had little need for a set of rules to be imposed upon them. However, as the monastic order (the Saṅgha) grew in numbers, it attracted many others, some of

---

[10] ibid

https://dhamma.digital

whom were not very highly developed spiritually. There arose some problems regarding their conduct and way of life such as taking part in lay activities for their livelihood and yielding to temptation for sense pleasure. Owing to this situation, the Buddha had to lay down guidelines for the monks and nuns to follow so that they could distinguish the difference between the life of monks and laymen.

It is very important to remember that the Buddha did not formulate the code of discipline in a single exercise. However, he instituted certain rules as and when the need arose. Vinaya Pitaka and its commentary contain many significant stories about how and why certain rules were laid down by the Buddha. According to the Buddha the best form of Vinaya was to discipline the mind, words and action. Had the Buddha imposed all the rules as one exercise, it would definitely not have been as effective. But, because he enacted each rule only when there was a need, his disciples could relate to the rules and thus happily adhered to them.

It is equally important for the lay community or the devotees to understand the Vinaya rules. Otherwise, the misconduct by the devotees may challenge adherence to the Vinaya by the Saṅgha members. The Buddha has also taught Vinaya for the lay people in the Sigalovaad Sūtta[11] of Dīghanikaya. It prescribes all the essentialities to lead a happy life, family and the lay community as a whole. In this way, the Buddha has ensured long life of the Dhamma Sāsana through promulgation of Vinaya for all the four actors of the Dhamma (Bhikkhu, Bhikkhuni, Upasaka and Upasika). It is a kind of mutual support between the Saṅgha and the laity. Well behaved laity will reinforce the proper conduct by the monks and nuns and vice versa.

According to the Mahāparinibbāna Sūtta, the Buddha had said that some 'minor' rules could be altered or amended to accommodate changes due to time and environment, provided they do not encourage immoral or harmful behavior. During the Buddha's time itself, certain minor rules were amended by the monks with his permission. The Buddha also advocated that sick monks and nuns be exempted from certain Vinaya rules. The First Council, convened three months after the passing away of the Buddha, decided that all the rules should be maintained because no one was certain as to which of the rules should be altered. Finally, the disciples decided to uphold all the precepts prescribed by the Buddha. One should keep in mind that the Dhamma is the basis for the development of all practices leading to Nibbāna. That requires consistent and diligent training and practice of the right discipline.

---

[11] DN 31

https://dhamma.digital

It is indeed a miracle that the Buddhist institution of Saṅgha (at least the Theravadin) still exists in its original form after more than 2,600 years. There is no other recorded institution, that old. The Buddha did not leave any successor to lead the Sāsana. It is only due to the adherence to the grounded pillar of the Vinaya by the Theravadin monks and nuns that the Saṅgha still exists in its originality. There are otherwise many examples that the institutions disappeared due to disputes and fights among the members of the Saṅgha. As mentioned earlier, Buddha had mentioned in Pārajikā Pāli that the Sāsana of three previous Buddhas disappeared within a short while owing to absence of Vinaya. This shows the importance of Vinaya in ensuring long life of the Buddha Sāsana. In brief, it can be concluded that Vinaya rules ensure long life of the Sāsana by:

- Enhancing peace and well-being within the Saṅgha.
- Restraining and preventing mental pollutants within the individual monks.
- Fostering and protecting faith among the laity.

Thus, we are so fortunate that the 500 Arhats during the first Dhamma Saṇgayana recognized and declared that **Vinayo nāma sāsanassa āyu (Vinaya is the life of Sāsana, the Buddha's Teachings).** They worked hard to compile all the rules given by the Buddha to its pure form. As a result, today, we enjoy pure Dhamma even after more than 2,600 years. However, the Saṅgha as well as the laity must continue working diligently towards maintaining this tradition. Everyone must take care and make sure that the Dhamma does not just become a "show business" as witnessed today in some cases. The totality of Vinaya conduct is the condition of life of Buddha's teaching, the Dhamma. We should all make utmost efforts towards keeping the words of the Buddha and the 500 Arhats: **Vinayo nāma sāsanassa āyu (Vinaya is the life of Sāsana, the Buddha's Teachings).** Dhamma will live as long as the Vinaya.

All of us must be ever grateful to the Buddha for laying foundation of the Vinaya and to all the Arhat monks participating in the first Dhamma Council for accomplishing such a great task of compiling it. We must also be grateful to all the monks, nuns, and laity for continuing practice of Dhamma in its original, pure and pristine form without any adulteration. It is now the responsibility of all of us; the monks, nuns and the laity to take care of, preserve and protect it, so that the Dhamma lasts very long**. May many more generations to come be able to enjoy and benefit from the Saddhamma.**

https://dhamma.digital

Reference:

Dhammananda, K. Sri, *What Buddhists Believe,* Kuala Lumpur: Buddhist Missionary Series No.3, 1982 (3rd Edition)

Dhamma Sāmi, Ven., (tr. Lambrou Dharmachandra et al), *The Manual of the Bhikkhu*, Paris: Dhammadana, 2002 (2nd edition)

Bhikkhu Manual, Essential Chants and Vinaya Notes, fourth Edition, Handbook Edition, England: Amaravati Publications, 2020

Journal of International Association of Buddhist Studies, Volume 18 • Number 1 • Summer, 1995,

♦♦♦

Long Live the Dhamma

May All Beings Be Happy

Dhamma.Digital

https://dhamma.digital

Application of Four Noble Truths in Daily Life

Palistha Manandhar

Four Noble Truths comprises the essence of the Buddha's teachings. Buddha came to understand these four truths during meditation under the Bodhi tree. He said that until he attained the knowledge about the four noble truths He did not claimed himself as a Buddha. By understanding the true meaning of the four noble truths, one can understand the origin and the causes of suffering in the world and the course of action that needs to be taken to end the suffering. The teachings are thus taken to be the tool for the spiritual development or the enlightenment to get free from all the bondage of the life. The teaching which is necessary for the spiritual development also helps in abating the worldly problem which people are generally facing in the daily life.

The four noble truths explained by Buddha are: the truth of suffering (*Dukkha*); the truth of cause/origin of suffering (*Samudaya*); the truth of the end of suffering (*Nirodha*); and the truth of the path of the end of suffering (*Magga*). The suffering can be end by following Noble Eightfold paths, which includes Right Understanding, Right Thought, Right Speech, Right Action, Right Livelihood, Right Effort, Right Mindfulness and Right Concentration[1].

The first noble truth is the truth of Dukkha. Dukkha is the Pali word which can be interpretated as suffering or dissatisfaction. The first truth is all about understanding the suffering in life. Buddha has explained about the form of suffering as birth, aging, sickness, death, facing the unpleasant situation,

[1] Narada, *The Buddha and His Teachings*, Kuala Lumpur: Buddhist Missionary society, 1998, Pp 88-94

https://dhamma.digital

separation from the pleasant situation, not getting what one desires, and the five "aggregates " skandhas: matter, sensations, perceptions, mental formations, and awareness that constitute the mind and body.[2]

Life involves pain, misery and suffering and it is the part of the world. Buddha has explained about the cycle of *samsara*, which involves the cycle of birth, life, and rebirth. This means, every person must go through the suffering in life, and they cannot escape from it. Yes, people try to overcome all the suffering by finding some sort of solution to it so that they can enjoy their life now. But the fact is the happiness and enjoyment are just temporary and they won't last forever, and people must go through all the sufferings time and again. So, the Buddha explained why everything that experience is related with dissatisfaction.

The first truth conveys the message about the truth of suffering. It tells that people living in the world have to face the suffering. Every sentient being is subjected to suffering. People generally accept that there is of course suffering in life but thinks and expect there is happiness also. They can't accept there is only suffering in life. They used to think that several people are living happily and the suffering facing by him is only temporary and definitely get happiness in long term. It is the main crux with the suffering told by Buddha. People generally assume that by fulfilling the materialistic needs one can live happy life. But Buddha, an enlightened one equated that the happiness one feels by fulfilling materialistic things is happiness gaining by scratching the itchy skin by a person who is suffering from acne.[3] Understanding this truth about life and accepting all the imperfect and impermanent things, one can understand vacuousness of pleasure gained by materialistic things that helps to reduce frustrations and dissatisfactions significantly.

The second noble truth (*Samudaya*, in Pali) explains about the cause of suffering (the origin of Dukkha). According to Buddha suffering arises not because something is wrong with the situation, it is because of our own mental state that we perceive it. The main cause of suffering in the life of people as said by Buddha is *Tanha* which means the attachment or craving for the things.[4] Buddha has explained about three types of cravings. The first one (*Kama Tanha*) is desire for delightful sense objects. It is related with sensual craving for sights, sounds,

---

2 https://www.britannica.com/topic/Four-Noble-Truths. Retrieved July 5, 2021

3 Nanimaiya Manandhar, (trn) *Buddha Vacana*, Kathmandu: Bhikkhu Buddhaghosh Mahasthavir and others, B.S 2049, pp 8

4 L.N. Rathi, *Dukkha Mukti ki Sadhana*, Pune: Ramchandra Rahti, 1984, Pp 18-20

https://dhamma.digital

smell, thoughts, touches, and mental states. The second one (*Bhava Tanha*) is craving for existence, the desire to be famous, powerful, rich, satisfied, beautiful, young, healthy, strong, and praised. And the third one (*Vibhava Tanha*) is craving for non-existence, the desire to get rid of something which arises when life becomes unbearable, people become sick, unsatisfied, weak, ugly, unsuccessful, poor, and lonely.[5]

Once the people get attached to something or someone, then they tend to expect a lot of things and when their desire or expectations are not fulfilled, they experience intense suffering. Further, everyone is so much involved in arranging the perfect life; they can't see the suffering coming in their way. Even though they try so hard to make the life happy, it will not bring them 100% satisfaction or happiness as constant cravings or desires for the things never ends. Craving is endless in the life of people. People crave for the things even at the time of their last breath. Because of this reason, they experience pain, and this becomes the primary reason for the dissatisfaction. Thus, Buddha said ignorance, greed, hatred, and craving leads to the origin of suffering.[6]

Generally people used to think that the suffering origins because of some other people and outer situations but the second truth clears that the cause of suffering is not because of the outer people and situation. It is originated from the inner heart. The misery arises only when one react on the person and situation. The intensity of misery depends upon the frequency of reaction.[7] So one is responsible for the suffering and no one should be blamed for his/ her suffering. This type of thought makes him to develop the equanimity and inspire them to make effort to get out from suffering by rectifying themselves.

In the third noble truth, also called as *Nirodha* in Pali, Buddha has explained that there is the way to end the suffering. There is a way to end dukkha and to end the fire of cravings by liberating oneself from the attachment. An end to craving is the end to suffering. So, people must find the ways to avoid the cravings, ignorance, and hatred to end the suffering and be free from the cycle of samsara and get close to path to the enlightenment. When craving is detached from the life, then the mental unhappiness caused by craving is also removed. Expecting too many things will only cause sadness. Even if people get everything that

---

5 3 https://www.wisdomlib.org/definition/three-kinds-of-craving. Retrieved July 5, 2021

6 https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zr3sv9q/revision/2. Retrieved July 6, 2021

7 S.N Goenka, *The Gracious Flow of Dhamma,* Nashik: Vipassana Research Institute, 1994, p 20

https://dhamma.digital

they crave for, the happiness won't last forever. Sufferings exist even after that, as every time people start to crave for more new things, but not every time the expectations and hopes can be fulfilled. This again leads to the suffering. So, to be totally free from the sufferings, people must enjoy their life without any cravings and desires for the things.

People generally get frustrated and depressed due to unable to fulfill their expectations. They think their life is no more worthy and generate negativity and began to think to end the life by suicide. When people get the knowledge that the end of suffering can't be achieved by fulfilling the desire but need to detach from it, then they seek the actual way to end the suffering. They stop to think that the happiness do not lies in full filling the wants and desire but from the detachment from them. This type of knowledge makes them to think the actual way to get happiness. They become optimistic in life and make effort for the true happiness

For this, Buddha has taught that we need to train our minds in different way to end dukkha and be free from the path that leads to craving and dissatisfaction, which is further explained in the fourth noble truth.

The fourth noble truth, *Magga* in Pali, explains the path to the cessation of the suffering. Buddha has taught that people should live the Middle Way ,that is; to follow Noble Eightfold Path to achieve Nirvana by ending the suffering in life. The Noble Eightfold Path consists of: Right Understanding (*Samma ditthi*), Right Thought (*Samma sankappa*), Right Speech (*Samma vaca*), Right Action (*Samma kammanta*), Right Livelihood (*Samma ajiva*), Right Effort (*Samma vayama*), Right Mindfulness (*Samma sati*), and Right Concentration (*Samma samadhi*).[8] These eight paths fall on the categories of Buddhist training and discipline, namely: ethical conduct (*sila*), mental discipline (*samadhi*) and wisdom (*pannya*).[9]

The first two paths i.e., right thought and right understanding falls upon the category of wisdom (*Pannya*, in Pali). Right understanding is the first path which helps us to guide our behavior and to cultivate wholesome actions that leads to peace. It helps to understand how reality and sufferings are related to each other. Only when we completely understand about the nature of reality then we can be free from the cycle of suffering. The never-ending desires and cravings are the

8 Samyek Samobdhi Pranputra, and Kondannya, (Trn) *Visuddhimarga,* Kathmandu: Sukhi Hotu Nepal, 2001, pp 446

9 https://www.yogiapproved.com/om/buddhism-four-noble-truths-eightfold-path/. Retrieved July 6, 2021

https://dhamma.digital

reasons for suffering in life. So, to be free from this suffering, people need to understand about the principle of Karma. They need to have a right view that all actions have its own consequences, and we are the only one responsible for our intentional actions that may be good or bad. All the bad or unwholesome actions lead to the suffering in the present and the future life. Also, understanding the Four Noble Truths is important, which helps to recognize that we suffer from our own desires and to be free from suffering we must eliminate the cravings by understanding the concept of eightfold paths.

Buddha explained the right thought as the intention of doing selfless deeds, the intention of goodwill and the intention of harmlessness. Our mental states (happiness or sadness) and actions are determined by our thoughts. So, Buddha taught that our thoughts are very powerful. Only with the right intention and right thought, people can live a life with correct intention without doing harm to others, without any selfish desires and wishing for other beings to be well and happy.[10]

Similarly, according to the Buddhist teaching, ethical conduct (*Sila*, in Pali) is based on the concept of universal love and compassion for all the living beings. Right speech, right action and right livelihood falls on the category of ethical conduct.[11] Right speech means a) abstaining from false speech, b) abstaining from backbiting, talking about hatred, disharmony among individuals or group of peoples, c) refraining from using harsh, rough, rude, impolite, and abusive language, and d) refraining from useless, foolish, and unnecessary gossips. Instead, one has to speak politely, use gentle words, speak the truth, be pleasant, gentle, and meaningful.

Right action means acting in a way that not to cause any kind of harm to others, such as: a) abstinence from killing living beings, b) abstinence from stealing, and c) abstinence from sexual misconduct. Once the people avoid these kinds of actions, then they can act gently, be honest and respect everyone around them. They can also perform righteous deeds motivated by compassion, generosity, kindness, and love everyone around them. Buddha has given a great importance of living a non-violence life as he has included avoid killing living beings not only in the noble eightfold paths but also, in the Five Principles of Peaceful Coexistence, which is also known as Pancasila. Having said this, we cannot eliminate the accidental killing of ants. But the most important thing that matters

10 https://tricycle.org/magazine/noble-eightfold-path/. Retrieved July 6, 2021

11 https://www.lionsroar.com/what-is-eightfold-path/. Retrieved July 7, 2021

https://dhamma.digital

is how aware we are about our intentions when we are performing any kind of works.

Right livelihood is the last training in morality which is concerned with ensuring that one lives an honest, kind and compassionate life by doing a profession which is honorable, respectful, blameless, and innocent of harm to others. One should not be involved in the profession that involves killing innocent beings, cheating others, and doing illegal business. Buddha has said that there are five occupations that we shouldn't be involved in. Those five occupations are related with business in human beings i.e., engaging in human slavery or prostitution, weapons (selling guns that cause death of others), meat, intoxicants (selling alcohol or illegal drugs), and in poison. So, one should live a profession that is accepted by everyone. Thus, all the three practices of morality or ethical conduct can be considered as the building blocks that help us to achieve deeper level of concentration by keeping our mind free from negative and unnecessary thoughts when we meditate. Morality encouraged us to live a peaceful life so that we won't have any kinds of regrets that make our mind free from unwholesome thoughts.

Finally, mental discipline includes right effort, right mindfulness, and right concentration.[12] Promoting wholesome actions and staying away from unwholesome actions is the main idea of right effort. Right effort involves a) trying to prevent evil and unwholesome states from arising our mind, b) getting rid of all the unwholesome thoughts that already arisen within a person, c) trying to cultivate wholesome state of mind, and d) to protect and maintain the good and wholesome state of mind that is already present.

Right mindfulness is to be aware, careful, and attentive about one's body, feelings, states of mind and mental qualities. Buddha has described about four foundations of mindfulness as: a) the activities of the body (*kaya*), b) sensation or feelings (*vedana*), c) the activities of mind (*citta*), and d) ideas, thoughts, conceptions, and things (*dhamma*).

Right effort and right mindfulness give rise to right concentration. Practicing skillful meditation results in the right concentration. We need to train our mind to be focused while meditation in order to achieve high level of concentration. Thus, mind is trained and developed through the right effort, mindfulness, and concentration.

---

[12] https://www.britannica.com/topic/Eightfold-Path/. Retrieved July 7, 2021

https://dhamma.digital

But merely having understood about above eight practices, we cannot eradicate the mental defilements caused by cravings and aversion that is rooted deeply in the mind. Here, the understanding about fourth noble truth and the middle way plays a significant role in the life of people to overcome the sufferings and attain the enlightment, through the right practice of virtues (*Sila*), meditation (*Samadhi*), and wisdom (*Pragya*).

In this way the teachings of four noble truth helps to change the thought pattern of the people who used to think the happiness of life can be gained through fulfilling the desire rather one should have to make themselves free from the defilements which administer the mind and generate the suffering forever. The changed assumption on suffering and happiness makes them to seek for the ultimate truth that leads true happiness in life. The four noble truth can be taken as the scientific way of dispel the suffering. In research work it is said that the problem should be firstly identified properly to solve properly. It is said that well defined problem becomes half solved. Similarly Buddha in first truth had tried best to describe about the suffering that made easy to trace the cause of suffering and cessation of suffering. Only then the analysis of the path for cessation as eightfold noble path had been described.

The knowledge of eightfold noble path makes people to think that whatever the suffering is facing by them can be ceased instantly. They can live life happily forever. This type of confidence makes the successful in every aspect of the life. They began to think the eightfold noble path is the boon for the whole sentient beings and makes effort to go through the path. In this way their materialistic as well as spiritual life will be blissful.

To conclude, the concept of four noble truths plays an important role in today's world. In present busy world where people are running after pleasure, easiness, and happy life. They want a life free from all the unhappiness and difficult situation. But due to their ignorance on suffering of the life, they face dissatisfaction and failures only. So, what is important is to have knowledge about the sufferings in the life. We must run the wheel of our life accepting all the sufferings and try to eradicate the dissatisfaction through the right understanding of four noble truths taught by the Buddha. Though it's not easy to understand and accept all the four noble truths at a first glance, we must continue in trying to understand and get the clear idea of all the four noble truths. And, we should start practicing the eight noble paths that eventually lead us to the cessation of sufferings and to Nirvana.

https://dhamma.digital

References :

Goenka, S.N., *The Gracious Flow of Dhamma*, Nashik: Vipassana Research Institute, 1994

Manandhar, Nanimaiya (trn.), *Buddha Vacana*, Kathmandu: Bhikkhu Buddhaghosh Mahasthavir and others, B.S 2049

Narada, *The Buddha and His Teachings*, Kuala Lumpur: Buddhist Missionary society, 1998

Pranputra, Samyek Samobdhi, and Kondannya, (trn.) *Visuddhimarga,* Kathmandu: Sukhi Hotu Nepal, 2001

Rathi, L.N., *Dukkha Mukti ki Sadhana*, Pune: Ramchandra Rathi, 1984

Websites:

https://www.wisdomlib.org/definition/three-kinds-of-craving. Retrieved July 5, 2021

https://www.britannica.com/topic/Four-Noble-Truths. Retrieved July 5, 2021

https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zr3sv9q/revision/2. Retrieved July 6, 2021

https://www.yogiapproved.com/om/buddhism-four-noble-truths-eightfold-path/. Retrieved July 6, 2021

https://tricycle.org/magazine/noble-eightfold-path/. Retrieved July 6, 2021

https://www.britannica.com/topic/Four-Noble-Truths. Retrieved July 5, 2021

https://tricycle.org/magazine/noble-eightfold-path/. Retrieved July 6, 2021

https://www.lionsroar.com/what-is-eightfold-path/. Retrieved July 7, 2021

https://www.britannica.com/topic/Eightfold-Path/. Retrieved July 7, 2021

♦♦♦

https://dhamma.digital

Karma and its role in daily life

Shreya Manandhar

Background

Karma is the popular word known by everyone but the interpretation of it differs from people to people. Karma is Sanskrit term. In Pali the term "kamma" is used for it. In the western world people regard it as a fate or some kind of justice. In Sanskrit, Karma is interpreted as action. The term karma has been frequently used in Gita, the Hindu literature. In Gita, Krishna had said that "Karmanye Vadhikaraste, Ma phaleshou kada chana, Ma Karma Phala Hetur Bhurmatey Sangostva Akarmani" This verse is from the Bhagawad Gita, where Arjuna was not willing to fight the Epic war of Mahabharat and Krishna explains to him to perform his duties.[1]

In Buddhism, karma has more specific and certain meaning. It is known as willful action or volition. Kamma in Pali, is a deeds or actions that is done intentionally and in the consciousness of one's mind, body and speech, which leads to future consequences and affects every aspect of our life.[2] Buddhists understand the law of karma as another manifestation of dependent arising (*paṭicca-samuppāda*), the law of cause and effect, whereby everything that exists arises due to specific conditions. In this sense, the law of karma is a sort of natural law, so that actions are naturally followed by consequences, not as the result of divine judgment. The

---

1 https://www.speakingtree.in retrieved in 2 july 2021

2 Narada, *The Buddha and His Teachings*, (Kuala Lumpur: Buddhist Missionary society, 1998), Pp 88-94

https://dhamma.digital

article intends to make brief description of the Karma depicted in Pali literature and how it plays important role in our daily life.

Karma as the deciding factor for High caste and low caste in Buddhism

In Vedic literature, the deciding factor for high and low caste is by birth. The **Varna system** in Dharma-shastras divides society into **four varnas** (Brahmins, Kshatriyas, Vaishya and Shudras).[3] But in Buddhism it is the action which decide them to become high and low caste. Buddha in Vasala Sutta said that :

Na jaccha vasalo hoti, Na jaccha hoti brahmano, Kammana vasalo hoti, Kammana hoti Brahmano [4]

(One does not become an outcaste by birth. One does not become a Brahmin by birth. It is the deeds of the people, which make him out caste or Brahman). In this way Buddha described the deciding factor is one's action that lead him to become high caste and low caste.

Karma as a planting the seed

According to Buddhism, developing a genuine, experiential understanding of karmic action and fruition, how all of one's actions are like planting seeds that will eventually bear fruit—is an essential aspect of the path. Karma can also be defined by the proverb "You reap what you sow".[5] Dhammapada says that the good deeds that we perform in before life or in the present will be returned as the good deed in future and so as the bad deeds. The theory of karmic action and fruition is part of the broader Buddhist doctrine of causality or interdependent origination (*pratityasamutpada*), which states that all phenomena arise due to multiple causes and conditions. Karma is like the wheel of the cycle, where we begin we will end there. If in the beginning, we leave in a good note we would probably end in the good one. People mostly talk about good and bad side of karma. Good karma spring from selfless compassion, loving-kindness and wisdom. Bad karma spring from greed, hate, and ignorance.

Intention is the main cause to form Karma

According to Buddhism, there exist three types of karma: a) Kaya Karma, b)

---

3 https://vedicfeed.com/varna-system-in-hinduism retrieved on 2 July 2021

4 Weragoda Sarada Mahathero, *The Greatest Man Who Ever Lived*, (Taiwan: the Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 1998), p181

5 Dunda Bahadur Bajracharya, *Samyutta Nikaya*, (Lalitpur: Bir-Purna Pustak Sangrahalaya, 1999), p257

https://dhamma.digital

Vachi Karma c) Mano Karma. Kaya Karma is the deeds done through our body, vachi karma through our sayings and mano karma through our mind. These have been regarded as the important one that gives the outcome of the future. "Cetana hi aham vadami Kamma" [6] explains that the work done through our concise and intention will only have impact in karma. For example: If a person kills an insect knowingly and with intention then only we get the outcome of karma. If there is no ill intention and done unknowingly, it is not karma.

On one occasion, Thera Cakkhupala came to pay homage to the Buddha at the Jetavana monastery. One night, while pacing up and down in meditation, the Thera accidentally stepped on some insects. In the morning, some bhikkhus visiting the Thera found the dead insects. They thought ill of the Thera and reported the matter to the Buddha. The Buddha asked them whether they had seen the Thera killing the insects. When they answered in the negative, the Buddha said, "Just as you had not seen him killing, so also he had not seen those living insects. Besides, as the Thera had already attained arahatship he could have no intention of killing and so was quite innocent." [7] In this regard Buddha had said

"Mano pubbangama dhamma-manosethha manomaya

Manasa ce padutthena-bhasati va karoti va

Tato nam dukkamanveti-cakkam'va vahato padam"[8]

The above verse explains that if we do something with ill intention it will return as "dukkha" or suffering to us. As it is hard for the ox to pull the cart it will be the same for us.

The second verse of Dhammapada

"*Mano pubbangama dhamma-manosethha manomaya*

Manasa ce pasannena-bhasati va karoti va

Tato nam sukhamanveti-chaya'va anapayini "[9]

The above verse explains that the work done with peaceful mind and good intention will leave a good outcome that will always follow us like our shadow.

Ten wholesome and ten unwholesome Karmas

6 Bhikkhu Bodhisena, *Anguttara Nikaya III*, (Banepa: Shova Laxmi Deshar, 2015), pp 116

7 https://www.tipitaka.net/tipitaka/dhp/verseload.php?verse=001,Retrived Retrived July 10, 2020

8 Bhikkhu Amritanand, *Dhammapada*, (Kathmandu: Anandakuti Vihara Guthi, 1990), p 1

9 Ibid, p 2

https://dhamma.digital

Karma is divided into "10 kushal karma and 10 akushal karma" also known as 10 wholesome and 10 unwholesome karma. There are ten unwholesome actions - namely, Killing, Stealing, Un-chastity, (these three are caused by deed). Lying, Slandering, Harsh Language, Frivolous talk, (these four are caused by word). Covetousness, Ill-will and False View, (these three are caused by mind). Of these ten, killing means the destruction of any living being including animals of all kinds. To complete this offence of killing, five conditions are necessary, consciousness that it is a being, intention of killing, effort and consequent death.

There are ten wholesome actions - namely, generosity (Dana), morality (Sila), meditation (Bhavana), respect (Apacayana), service (Veyyavacca), transference of merit (Pattidana), rejoicing in other's merit (Pattanumodana), hearing the doctrine (Dhammadesana), and forming correct views (Ditthijukamma). Karma, as has been stated above, is not fate, is not irrevocable destiny[10].

Karma as the decisive force to take birth in specific realm

Karma and rebirth are also related to each other. Rebirth in Buddhism refers to that the action of person in past lead to new existence after death in an endless cycle called "samsara". This cycle is considered to be dukkha, unsatisfactory and painful. The cycle stops only if liberation is achieved by insight and the extinguishing of desire. Rebirth is one of the foundational doctrines of Buddhism, along with Karma, Nirvana .[11]

The rebirth doctrine in Buddhism, sometimes referred to as reincarnation explains that rebirth does not necessarily take place as another human being, but as an existence in one of the six *Gati* (realms) called *Bhavachakra*. The six realms of rebirth include

- Deva (heavenly)
- Asura (demigod)
- Manusya (human)
- Tiryaka (animals)
- Preta (ghosts)
- Naraka (resident of hell)[12]

[10] Prakash Bajracharya, *Bouddha Darpan, (*Kathmandu: Dharmakirti Prakashan, 1996), p 45

[11] Dunda Bahadur Bajracharya, *Majjhima Nikaya*, (Lalitpur: Birpurna Pustak Sangrahalaya,1997), pp 713-717

[12] Maha Thera, Narada, *Manuals of Abhidhamma*, (Kualalumpur: Buddhist Missionary Society, 1956), p 265

https://dhamma.digital

Rebirth, as stated by various Buddhist traditions, is determined by karma, with good realms favored by *Kusala* (good karma), while a rebirth in evil realms is a consequence of *Akusala* (bad karma). While Nirvana is the ultimate goal of Buddhist teaching, much of traditional Buddhist practice has been centered on gaining merit and merit transfer, whereby one gains rebirth in the good realms and avoids rebirth in the evil realms.

Division of Karma according to operation, function and priority of effect

Further karma can also be divided according to time of operations, function (kicca) and priority of effect (vipakadanavasena). Karma with reference to time of operations are of four types:

- Ditthadhammavedaniya (immediately effective karma)
- Upapajjavedaniya (subsequently effective karma)
- Aparapariyavedaniya (indefinitely effective karma)
- Ahosi kamma (ineffective karma)[13]

Karma according to function (kicca) are:

- Janaka Kamma (Reproductive Karma)
- Upatthambaka Kamma (Supportive Karma)
- Upapidaka Kamma (Counteractive Kamma)
- Upaghataka Kamma (Destructive Karma)[14]

Karma according to the classification of priority of effect (vipakadanavasena) are of four types:

Dhamma.Digital

- Garuka Kamma (weighty or serious action)
- Asanna Kamma (action one does immediately before the moment of death)
- Acinna Kamma (Habitual Karma)
- Katatta kamma (Cumulative Karma)[15]

Karma as the first of eightfold noble path

"*Kammassakata Samma ditthi"* (right view at the mundane state) is highly regarded for the progress of human character. This is the view that any conscious

13 *Ibid,* p 284
14 *Ibid,*
15 *Ibid*, pp 285- 286

https://dhamma.digital

action or karma can produce good or bad results. It is developing the view that the wholesome and non wholesome action is the decisive force in shaping the life.

"*Sabbe satta kammassaka, kamma dayada, kamma yoni, kamma vandhu, kamma patisarana, Yam kammam karissanti kalyanam va papakam va tassa dayada bhavissanti*"[16]

The above verse denotes that whatever deeds we did good or bad, of those we shall be the heirs. The belief affirms that virtuous action has moral significance, that good and bad deeds produce corresponding fruits."Sabbe satta kammassaka" means beings are owner of their actions, "Kamma dayada" means the heir of their actions, "Kamma yoni" explains that all beings are the descendents of their own *karma, "Kamma bandhu" refers to that the karma is alone ones only and real friend, "Kamma patisarana" means karma alone is the real refuge of all beings.* "Yam kammam karissanti kalyanam va papakam va tassa dayada bhavissant" says that whatever karma we perform in our life, either good or bad, it will come as our property.

Knowledge of karma to live happy life

When one knows about the law of karma he/she may able to live happy and peaceful life. The more we learn about karma, more we see how much we should be careful of our acts, words and thought. Learning different aspects and outcome of karma, one can able to make up their life by learning certain lessons as follows:

a) Patience

Patience is the capacity to accept or tolerate problems or suffering without becoming annoyed or anxious. Law of karma provides the grand lesson of patience, not to get excited. The people who are habitual of impatience can't make progress in life. As one develops the knowledge of karma, he can develop the positive thought. In suffering, he thinks as the paying some kind of debt from past and learn to be wise. In happiness, he will be thankful for its sweetness, and learn, if we are wise, to be still better. Patience brings forth peace, success, happiness and security.

---

16 *Opcit,* f.n. 11, p 708

Dhamma.Digital

b) Confidence

The law makes man stand on his own feet and rouses his self-confidence. Confidence strengthens, or rather deepens our peace and happiness and makes us comfortable, courageous; wherever we go the law is our protector.

c) Self-reliance

As we in the past have caused ourselves to be what we now are, so by what we do now will our future be determined. A knowledge of this fact and that the glory of the future is limitless, gives us great self-reliance, and takes away that tendency to appeal for external help, which is really no help at all "Purity and impurity belong to oneself, no one can purify another" says the Buddha.

d) Restraint

Naturally, if we realize that the evil we do will return to strike us, we shall be very careful lest we do or say or think something that is not good, pure and true. Knowledge of karma will restrain us from wrong doing for others' sakes as well as for our own.

e) Power

The more we make the doctrine of karma a part of our lives, the more power we gain, not only to direct our future, but to help our fellow beings more effectively. The practice of good karma, when fully developed, will enable us to overcome evil and limitations, and destroy all the fetters that keep us from our goal, Nibbana.[17]

Dhamma.Digital

Every things happens in not because of previous Karma

The things that happen are the outcome of the karma. What we do, that we get. As the previous karma plays vital role and generally taken as the cause of happening in present life but whole thing or 100% that occurs in this life is not due to the solely of past karma. There are other factors those play decisive role. They can be explained as follows:

- Karma Niyama: It is the moral causation that create effects for all the deeds and actions one does.
- Dharma Niyama: It is the natural through which all things arise, exist and cease.

[17] Narada Mahathera, *Gems of Buddhist Wisdom*, (Kuala Lumpur: Buddhist Missionary Society, 1996), p144-146

https://dhamma.digital

- Utu Niyama: If something happens to us due to changes in climate then we cannot refer to it as the karma.
- Vija Niyama: This is the occurrence to the being due to the heredity.
- Citta Niyama: It is the psychological law that concerns with the thought, consciousness and perceptions.[18]

Thus it is not only the karma that shapes our life. Karma is one of them and there are other factors that play important role in happening in this life.

Conclusion

Karma has significant role in daily life. There are different interpretations of karma around the world. But according to Buddhism, karma has different and broader perspective. Karma is all about the good and bad actions and the outcomes arises in present or future life. In an easy word it can be said that karma is the law of cause and effect. Karma is not an external force, not a system of punishment or reward dealt out by a god. The concept is more accurately understood as a natural law.

Dhamma.Digital

18 Mahathera Ledi Sayadaw, The Manuals of Buddhism, (Yangon: Mother Ayeyarwaddi Publishing House, 2004), p178

https://dhamma.digital

References:

Books

Amritananda, Bhikkhu, *Dhammapada*, Kathmandu: Anandakuti Vihara Guthi, 1990

Bajracharya, Dunda Bahadur, *Majjhima Nikaya*, Lalitpur: Birpurna Pustak Sangrahalaya, 1997

Bajracharya, Dunda Bahadur, *Samyutta Nikaya*, Lalitpur: Bir-Purna Pustak Sangrahalaya, 1999

Bajracharya, Prakash, *Bouddha Darpan,* Kathmandu: Dharmakirti Prakashan, 1996

Bodhisena, Bhikkhu, *Anguttara Nikaya III*, Banepa: Shova Laxmi Deshar, 2015

Narada Mahathera, *Gems of Buddhist Wisdom*, Kuala Lumpur: Buddhist Missionary Society, 1996

Narada, Maha Thera, *Manuals of Abhidhamma*, Kualalumpur: Buddhist Missionary Society, 1956

Narada, *The Buddha and His Teachings*, Kuala Lumpur: Buddhist Missionary society, 1998

Sayadaw, Ledi, *The Manuals of Buddhism*, Yangon: Mother Ayeyarwaddi Publishing House, 2004

Weragoda Sarada Mahathero, *The Greatest Man Who Ever Lived*, Taiwan: the Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 1998

Dhamma.Digital

Websites:

https://vedicfeed.com/varna-system-in-hinduism retrieved on 2 July 2021

https://www.speakingtree.in retrieved in 2 July 2021

https://www.tipitaka.net/tipitaka/dhp/verseload.php?verse=001,Retrived Retrieved July 10, 2020

♦♦♦

https://dhamma.digital

Buddha's teaching an Environment Friendly Discourse: One of the Solutions for Modern Environment Problems

Amita Shova Tuladhar
Lumbini Buddhist University
Amita.tuladhar@yahoo.com

1. Introduction

The 'industrial revolution' since the last three centuries or so has exploited the world's mineral resources and energy of all kinds'. In one hand, these activities has improved life quality of human, in the other it has interfered the ecological balance threatening the survival of organisms.[1] The responsibility of solving these problems for future generation has fallen upon the human himself. However, the way to address these complex and enormous environmental problems is being more difficult than anyone has thought before. Effective policies[2] along with science and technologies[3] are not enough for the solutions. The resolution of these problems has become more of a multidisciplinary and interdisciplinary ranging from natural science and the social sciences to the humanities.[4] Environmentalists are searching for new approaches with different perspectives. They are recognizing efforts should be given to the factors beyond science and technology. Priority should be given to developing self-discipline such as cooperation, negotiation among stakeholders in sharing of the natural resources. Greed, selfishness of human nature is hiding factors which are triggering the immense environment degradation of the 21st century. They believe these problems can be solved by ability to satisfy his or her own need while meeting

1 J.J Boersema and Lucas Reijnders, (eds.*) Principles of Environmental Sciences.*Amsterdam: Springer,2009,pp.33-47
2 Opcit f.n. 2 p.322????????????
3 Opcit f.n. 2 pp.305-335
4 Boersema J.J. and L.Reijnders, Priniciples of Environment Sciences p.5

https://dhamma.digital

the opponent’s needs.[5]

In this scenario the role of Buddha’s teaching in combating the modern day environment problems can fuel in finding the solutions. The environment problems that exist today were not prevalent in Buddha's era. However, there are many evidences in *Pali* Literature that Buddha's teachings has notion of environmental protections. His teaching is the source of multidisciplinary fields. After enlightenment, for 45 years he had travelled widely to spread his knowledge for the benefit of all the sentient beings. Though delivered 2600 years ago Buddha's messages are still valuable information in order to solve many of the societal problems that exist today. Focusing in this view, this paper has made an attempt on answering *'if Buddha's teaching can address environment problems of modern days.'*

Recent Buddhist scholars believe Buddha's teachings are rich source in environment protection.

a. Dr. Chatsumarn Kabilsingh had stressed Buddha’s teaching emphasize the importance of co-existing with nature, rather than conquering it. The very core of Buddhism revolves around compassion, encouraging a better respect for and tolerance of every human being and living planet.

b. Glasbergen P.1995 in an edited book 'Managing Environmental Disputes, Network Management as an alternative' had opined the fact that conflicts arise from environmental policies itself due to misunderstand between government bodies, public authorities, private parties and local people. They are largely due to decision making procedure in the society. The alternative way of resolution of this conflict is the cooperative effort and allowing participation from all the stakeholders for better environment.

c. Schumacher E.F. in his book 'Small is Beautiful' has viewed western economics in revolutionary way. He has mentioned Right Livelihood, one of the components of Buddha's Noble Eightfold Path as Buddhist economics. It is based on simplicity and non-violence. Satisfactions from relatively low rate of consumption, allow people to live without great pressure and less strain.

d. Sahani P., lecturer in Delhi University in her book on 'Environmental Ethics in Buddhism, a virtue approach' had compared environmental ethics with Buddhist principles. She had concluded, Buddhist principle contains

---

5 Opcit f.n. 3 p.12.

https://dhamma.digital

deep-rooted sense of environmentalism. According to it environmental problems are based on psychological essence, as for every physical action or outward behavior minds is foremost. As long as, mind is influenced by rag, dosa, moha, or greed, hatred and delusion human is motivated in environmental exploitation leading to what can be called as environmental crisis.

2. Methodology

This research is qualitative and based on library study. According to the objective, it has shown relevancy of Buddha's teaching in solving modern day's environmental problems. Data has been collected from two different disciplines, i.e. environmental science and *Pali* literature. Information on environment science was obtained from modern texts. For the Buddha's view on the environment protection *Pali* literature has been analyzed. Considering the time limitation, going through the whole of Tripitak was not possible. Hence, initially Tripitak experts were interviewed on the objective of the research. As the outline information from the experts had been obtained, the translated version of *Pali Tripitak* in Nepal Bhasa, Hindi and English were analyzed. Only the information relating the environment problems on modern context is considered.

3. Pali Tripitak [6]as an environment friendly text

Buddha's teaching is mainly concerned with Kamma Vipaka (cause and effect), Anicca Dukkha Anatma (impermanency, suffering, and selflessness). This deep philosophical explanation was difficult to be grasped by many even in his time. Hence Buddha had tried with various methods for making his teaching more apprehensible. All his teaching was accumulated systematically in *'Tripitak* ' literally meaning 'three baskets' viz. Vinaya Pitaka, Sutta Pitaka and Abhidhamma Pitaka.

In Vinaya Pitaka and Sutta Pitaka, Buddha's teaching is described in practical way with stories and incidents in life so that common people can understand easily. They are also the rich sources in moral ethics, psychology, geography, sociology, environment, economics, politics, gender equity, management, conflict management, health and hygiene etc. Hence, in the following part of the paper, an attempt is made to relate only these two Pitakas as a relevant source of environmental issues.

---

6 Russel Webb,(ed.), *An analysis of Pali Canon,* Kandy:The Wheel publication no.217,2008 p.4

https://dhamma.digital

3.1 Appreciation of nature by Buddha

While analyzing the life of Buddha the *Pali* text is rich in splendid appreciation of nature. Main events in Buddha's life as Birth, Enlightenment, delivering the first Sermon and Mahaparinirvana (ultimate demise) occurred in places endowed with beautiful, majestic nature. After leaving the family and the comfort of the royalty he lived at open lands, caves, forests, jungles, grassland, rivers, hills, mountains, royal gardens and groves, villages, towns. Buddha had emphasized on not to harm nature after benefitting from them but to express gratitude as one has to depend upon them for survival.

One of the verses of flower section (flower vagga) of Dhammapada[7] meets the objectives of contemporary environment policies-

'As a bee gathers honey from the flower without injuring its colour or fragrance even so the sage goes on his alms-round in the village.'[8]

[Note: The sage in village is the Buddhist monk who receives his food by going silently from door to door with his alms bowls, accepting whatever is offered.]

The environment policies are concerned with utilizing the resources without damage. Moreover, this verse of flower vagga can be a lesson for the concept of eco-tourism that developed with the general global environmental movement in 1970s and gained popularity in 1990s. The International Ecotourism Society, TIES, defines ecotourism as "*responsible travel to natural areas that conserves the environment and improves the well-being of local people.*" [9]

3.2 Biodiversity conservation as mentioned in *Jataka*[10] stories

Jataka tales are the part of *Khudaka Nikaya* in the *Sutta Pitak*. Jataka clarifies the meaning of Buddha's teaching through stories that can be easily understood by layperson in witty and humorous manner.

The stories are about past lives of *Buddha* (also called *Bodhisattva* – the term means preparing oneself to be a *Buddha*) where he lead life in situations comparable to those of commoner.[11] It reflects *Bodhisattva* appearing as human

---

7 Acharya Buddharakkhita, The Dhammapada: Buddha's Path of wisdom, Kandy: Buddhist Publication Society,1985

8 IBID p.31

9 www.ecotourism.org.

10 Dunda Bahadur Bajracharya, Nepal Bhasa (tr.), *Jataka,* Lalitpur : Bir-Purna Memorial Publication, Series no.15 -20,2011.

11 IBIDp.11 and pp24-25

https://dhamma.digital

being or even as an animals or trees and his interaction with community and relation to others in daily life. In all of the stories his contribution to the benefit for his society is elaborated. The stories of Jataka are about inter-relation between individuals of all kinds. All of them are struggling to fulfill their daily needs such as food, shelter, protections, relationship, power, money, resources etc. In attempt to achieve these needs sometimes they are supported by others while in some cases they are betrayed.

In the other hand, Bio-diversity conservation (Bio-diversity i.e. variety of organisms) is one of the most important global responsibilities of the mankind to ensure its safe future.[12] Each species has its own contribution to regulate ecosystem. If any group of organisms is harmed or extinct the whole ecosystem is disturbed. Significance of connecting the contemporary environmental problems with *Jataka* stories is that modern ecologists are realizing sustainability of human beings extremely depend upon the conservation of biodiversity. Similarly, *Jataka* stories elaborate significance of showing love and compassion to all the types of creatures. The stories elaborate with examples the benefit while taking care of biodiversity and suffering by exploiting them.

In Amba Jataka (JN124), Alinchitta Jataka (JN146), Bhojajaniya Jataka (JN23) and Aajannyya Jataka (JN24) significance of showing love and compassion to animals whether they are wild or domestic are elaborated. Contrastingly, in Mahakapi Jataka (JN516), Swarnahansa Jataka (JN136), Shilavangaraj Jataka (JN72) the negative consequences man has to suffer after exploiting the animals are explained. The story of Shilavangaraj Jataka (JN72) is very similar to modern day issues on environment degradation and its consequence. It tells a greedy, unfaithful, money-minded man cruelly who uprooted the tusk of a kind and generous elephant. The earth mother not being able to tolerate the brutality of this foolish man punished him by turning apart the land, blazed with fire in which he fell down to death.

The main targets of Jataka stories are to give various morals. But indirectly they have hidden message on benefit of respecting and caring of plants and animals. These stories reflect conservation of biodiversity not by forceful laws and threat but with love and compassion.

---

12 D.Thapa Biodivesrity conservation in Nepal,Bibechana,Vol.6,March 2010.p35

https://dhamma.digital

3.3 Environment rules in *Vinaya Pitaka*[13]

Vinaya Pitaka, the first section of Tripitak, involves with the collections of the disciplinary rules for Bhikkhus and Bhikhunis. Environment friendly rules can be detected from Vinaya stressing on simple life with concept of 3Rs (reduce, reuse, recycle).

In the section of *Sanghadishesh* while constructing a Vihar the welfare of the community and creatures living around should be taken into account. Meanwhile use of minimum resources in construction is suggested when sponsorships from layperson are not available.

Nissaggiya Pācittiya are formulated because as the Buddha and his Sangha were gaining popularity, faithful laypersons were eager to donate and facilitate the requirements of Sangha

(group of Bhikkhus practicing in Dhamma). The learnt and educated Bhikkhus did not have any kind of attraction to those received materials. But the ignorant and uneducated Bhikkhus were accumulating and wasting the unused materials instead of focusing in achieving the true Dhamma. Seeing these activities, the communities were not satisfied with Sangha.

Importance of Nissagiya Pacchitya in environmental protections

- Bhikkhus were not allowed to accumulate *chivar* (clothing of Bhikkhus) more than as needed. They are not allowed to demand for new beddings from laypersons each year and should be utilized for at least six years. The old beddings should be reused for making of new ones. Torn and old *chivars* should be mixed with soil used in constructions of *Vihar*.
- Bhikkus were not allowed to accumulate extra *patra* (alms bowls) nor are they allowed to demand for new ones except the previous ones have been mended for five times.
- There are tonics for use of sick Bhikkhus: ghee, fresh butter, oil, honey, sugar /molasses. Bhikkhus were not allowed to store those materials more than required.
- Bhikkhus should not divert the gains allocated for Sangha for his private use.

---

[13] Rahul Sankrittyayan, *Vinay Pitak,* New Delhi,Samyaka Prakashan,2008, pp.63-132

https://dhamma.digital

In *Pācittiya,* prohibition of killing any kind of animals even accidentally is stressed for Bhikkhus and they are granted to act accordingly in order to prevent them. For example while constructing a *Vihar* Bhikkhus are not allowed to dig earth as it may damage the soil organisms; not allowed to cut trees; not allowed to work and stand in barley fields as it damaged the plants and made farmers angry; not allowed to pour water containing living organisms on grass or clay. These rules are bound with care for nature showing respect to all the types' organisms and help in regulation of healthy ecosystem.

In *Sekhiya Vinaya,* if not ill Bhikkhus are not allowed to urinate or defecate or spit on living crops, in water for prevention of soil and water pollution.

3.4 '*Dus Raj Dhamma*'- Role of State in Environment protection

Role of the state is crucial in environment protection. The weak nations with unclear laws, discriminatory policies and lack of participation have enhanced the environment degradation.[14] *'Dus Raj Dhamma' or* 'Ten Royal Virtues', the quality a successful ruler should possess to lead a peaceful society is described in *Mahahansa Jataka*[15](JN534). –

'Danan silan pariccagan, ajjavan maddawan tapan

Akkodhan avihimsanchan, khantichan avirodhan.'

This Pali phrase describe *'Ten Royal Virtue'* are as following-

i. Dana (Liberality, generosity or charity)

ii. Sila (Morality, discipline)

iii. Pariccaga (Sacrifice)

iv. Ajjava (Honesty) Maddava (Kindness or gentleness)

v. Tapa (Austerity of habits)

vi. Akkodha (non-hatred)

vii. Avihimsa (non-violence)

viii. Khanti (Patience and tolerance)

ix. Avirodha (non- opposition and non-enmity)

14 http://www.accord.org.za/wp-content/uploads/2009/11/ACCORD-Report-Natural-Resources-the-Environment-and-Conflict.pdf p.44

15 Op cit f.n.13 p.p.239-259

https://dhamma.digital

Kutadanta *Sutta*[16] and Cakkavatti-Sihanada Sutta [17]of *Digha Nikaya* are the examples where the responsibility of a successful ruler for harmonious society is described. A successful ruler should provide necessary facilities for his people to be engaged in different occupations. If the basic needs of the people are fulfilled there will be no conflict in the society. This message can be of great counsel for the countries in conflict due to rich natural resources but with weak government. In Kutadanta Sutta the animal sacrifice and damaging of the plants are discouraged and emphasized on necessity of respecting them. In *Cakkavatti-Sihanada Sutta* understanding the problems of his subjects and allowing the participation from all well-wishers in decision making are given importance. This Sutta also explains the necessity of ethics for a ruler and encourages his subjects to follow them. The ruling system should act lawfully as lack of punishment and partiality encourages the people in unsociable behavior. These issues described in *Digh Nikaya* are hugely appreciated in modern society as well.

3.5 Right Livelihood a part of The Noble Eight Fold Path: Choosing an environment friendly profession

The noble eight fold path is the main core of Buddha's philosophy described in *Dhammacakkappavattana Sutta*,[18] the first sermon of Buddha. Among them, Right Livelihood can be lesson in solving environment related problems. Every household has to earn a living for supporting a family. The profession one chooses should not harm anybody. Buddha mentioned five specific occupations in *Vanij Sutta*[19] described in *Anguttar Nikaya* of *Sutta Pitaka* that one should avoid:

- Dealing with flesh – Killing of the animals not only for flesh, poaching and smuggling valuable animal organs are not good environmentally and ethically.
- Dealing with poisons – Poisonous chemicals used as pesticides or fertilizers in agriculture can damage human health and deteriorate environment.
- Dealing with weapons and arms - Especially the nuclear weapons not only injure mankind and others but also damages the environment.
- Dealing in slave trade and prostitution- Human trafficking is one of the

16 Dunda Bahadur Bajracharya, Nepal Bhasa (tr.), *Digha Nikaya,* Lalitpur: : Bir-Purna Memorial Publication,1989,pp.81-92

17 IBID pp.365-374

18 Op Cit f.n.16 pp.141-145.

19 AN5.177

https://dhamma.digital

notorious jobs since the ancient times. Though human rights have been introduced recently, tradition cannot be eradicated yet.

- Dealing in intoxicants or liquors and drugs- They are enemy of the society and manufacturing the toxic substances will pollute the environment.

Any professions which deal with offending the life of the organism are discouraged by Buddha. The above activities not only harm the living organisms but also damage the environment as air, water, soil. Hence, Right Livelihood is what the contemporary environment policies are focused on for sustainable development.

4. Conclusion

Modern environmentalists believe the environmental problems of 21st century can be addressed by ability to satisfy his or her own need while meeting the opponent's needs. Though environment problems did not exist in the Buddha's era his teaching has notion of environment protection. It encourage in achieving the target of modern environmentalists. In *Sutta Pitak* and *Vinaya Pitak* of the *Pali Tripitak,* environment friendly messages are dispersed.

Buddha's teaching have message of not harming the nature after benefitting from them but to express gratefulness in which one has to depend upon for survival. *Jataka* tales belonging to *Sutta Pitak* has the sense of environment protection. They elaborate significance of showing love and compassion to all the types of creatures and giving them space for survival. Vinaya Pitaka when analyzed, environment friendly rules can be detected. These rules prescribe simple living with low rate of consumption and can be taken as synonyms of environmental policies with concept of 3Rs (reduce, reuse, recycle). This can be lesson for modern citizens whose life styles are saturated with industrial productions that are making huge environment problems.

The role of state is crucial in environment protection. Kutadanta Sutta and Cakkavatti-Sihanada Sutta of Digha Nikaya, *'Dus Raj Dhamma'* or 'Ten royal Virtues' described in Jataka are essential for a successful ruler to lead a peaceful and harmonious society. Right Livelihood, a part of The Noble Eight Fold Path has suggested in embracing environment friendly professions.

Hence, it is accurate to conclude that *Pali* literature is a rich source of environment friendly messages. They can be applied in solving environment problems of 21st century. There are still many others to be analyzed that encourage in embracing environment friendly behavior.

https://dhamma.digital

Reference

Bajracharya, Dunda Bahadur, (tr.), *Jataka*, Lalitpur: Bir-Purna Memorial Publication, Series No.15-20, 2011.

Bajracharya, Dunda Bahadur, (tr.), *Digha Niakaya,* Lalitpur: Bir-Purna Memorial Publication, Series No.3, 1989.

Bodhi, Bhikkhu, (Tr), *The Numerical Discourse Of the Buddha,* Boston:Wisdom Publication, 2012

Boersema, J., Jan and Lucas Reijnders (ed.), *Principles of Environmental Sciences,* Amsterdam: Springer, 2009.

Buddharakkhita, Acharya (Tr.), *The Dhammapada: Buddha's Path of wisdom*, Kandy: Buddhist Publication Society, 1985

Davies, Shann, (ed.), *Tree of life: Buddhism and Protection of Nature, with declaration of environment ethics,* Buddhist Perception of Nature, 1987.

www.ecotourism.org retrieved from 19th April 2017.

Glasbergen, Peter, (ed.), *Managing Environment Disputes: Network Management as an name Alternative,* Dordrecht: Kluwer Academic Publication, 1995.

Jordan Andrew (ed.), *Environmental Policy in the European Union: Actors, Institutions and Processes*. London : Earthscan, 2007

Kok, Alida, et al, *Natural Resources, the Environment and Conflicts*, ACCORD (2009) http://www.accord.org.za/wp-content/uploads/2009/11/ACCORD-Report-Natural-Resources-the-Environment-and-Conflict.pdf retrieved on May 25, 2016

Khantipalo, Bhikkhu, *The Buddhist Monk Discipline, Some Points Mentioned for Laypersons,* Kandy: Buddhist Publication Society, The Wheel Publication No.130/131 1984.

Sankrittyayan, Rahul, *Vinaya Pitaka,* New Delhi: Samyaka Prakashan, 2008

Sahni, Pragati, *Environmental Ethics in Buddhism, A Virtue Approach,* London and New York: Routledge, 2008.

Thapa D. , *Biodiversity Conservation in Nepal*, Bibechana,Vol 6, March 2010.

Webb, Russell (Ed.), *An analysis of Pali canon,* Kandy: Buddhist Publication Society, The Wheel Publication, No. 217, 2008

♦♦♦

https://dhamma.digital